सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

रजतजयन्तीविशिष्टाङ्कः

२६ वर्षे

३-४ अङ्कौ

प्रकाशनतिथिः

फाल्गुनपूर्णिमा वै० सं० २०२८

२९ फरवरी १९७२

मूल्य-सूचना

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयतः प्रकाश्यमानायाः "सारस्वतीसुषमा" इति पत्रिकाया वार्षिकं मूल्यं दशरूप्यकम्, प्रत्यङ्कं च रूप्यकत्रयं जातमिति २६ वर्षीयपत्रिकाया द्वितीयेऽङ्के निवेदितचरम्, पुनरवधेयं ग्राहकमहानुभावैरिति

संपादकः

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]

रजतजयन्तीविशिष्टाङ्कः

प्रधानसम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

सह-सम्पादकः

श्रीव्रजभूषणत्रिपाठी साहित्याचार्यः, एम० ए०

२६ वर्षे

३-४ अङ्कौ

वार्षिकं मूल्यं १० रूप्यकाणि

प्रत्यङ्कं मूल्यं ३ रूप्यकाणि

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विशिष्टं प्रकाशनम्

१. वाक्यपदीयम्—द्वि० का० (व्याकरणम्) स्वोपज्ञवृत्तियुतम् , प० रघुनाथशर्म-विरचितया अम्बाकर्त्री-व्याख्यया संवलितम् । मूल्यम् २८.००

२. बृहच्छब्देन्दुशेखरः— (व्याकरणम्) नागेशभट्टविरचितः, डॉ० सीतारामशास्त्रिणा सम्पादितः । भागत्रये विभक्तः । ४५.००

३. बृहत्संहिता—(ज्यौतिषम्) वराहमिहिराचार्यप्रणीता, भट्टोत्पलवृत्तिसहिता । श्रीअवधविहारित्रिपाठिमहोदयेन सम्पादिता ।
(प्रथमो भागः) १८.००
(द्वितीयो भागः) २०.००

४. प्राकृतप्रकाशः—(प्राकृतव्याकरणम्) वररुचिविरचितः । सञ्जीवनी, सुबोधिनी, मनोरमा, प्राकृतमञ्जरी चेति टीकाचतुष्टयेन हिन्दीभाषानुवादेन च समुपेतः । आचार्यश्रीबलदेवोपाध्यायमहोदयेनानूद्य सम्पादितः । (परिवर्धितं संस्करणम्) । ३७.७५

५. विसुद्धिमग्गो—(पालिः) बुद्धघोसाचार्यविरचितः, आचार्यधर्मपालस्थविरकृतया परमार्थमञ्जूषानाम्नी-महाटीकया सहितः । सम्पादकः—डॉ० रेवतधम्मः (ब्रह्मदेशीयः) ।
(प्रथमो भागः) ३६.००
(द्वितीयो भागः) ३२.००
(तृतीयो भागः) २७.००

६. अभिधम्मत्थसंगहो–(पालिः) अनिरुद्धाचार्यप्रणीतः, अभिधर्मप्रकाशिनी-व्याख्यया विभूषितः । सम्पादकव्याख्याकारौ–डॉ० रेवतधम्मः (ब्रह्मदेशीयः) प० रामशङ्कर-त्रिपाठी च ।
(प्रथमो भागः) १५.००
(द्वितीयो भागः) २०.००

७. महार्थमञ्जरी— (तन्त्रम्) श्रीमहेश्वरानन्दप्रणीता, स्वोपज्ञपरिमलाख्यव्याख्योपेता । प० व्रजवल्लभद्विवेदमहोदयेन सम्पादिता । १७.५०

विषय-सूची

—❀—

लेखकमहानुभावेभ्यो निवेदनम्

सारस्वत्याः सुषमाया आगामिन्यङ्के वक्ष्यमाणविषयाणां लेखानां प्रकाशनाय विशेषतो दृष्टिरिति तदर्थं तत्संबद्धाः स्वोपज्ञा नूतनतथ्याविष्कारका नूतनदृष्टिकोणेन स्पष्टीकृततथ्या निबन्धाः (टङ्किताः) प्रेषणीयाः--

१. संस्कृतं राष्ट्रियस्यैक्यस्य माध्यमं भवितुमर्हति ।
२. संस्कृतं दर्शनं च
३. संस्कृतं बौद्धदर्शनं च
४. संस्कृतं शिल्पशास्त्रं च
५. संस्कृतम् अर्थशास्त्रं च
६. संस्कृतं राजनीतिशास्त्रं च
७. संस्कृतं गणितशास्त्रं च
८. संस्कृतं व्याकरणशास्त्रं च
९. संस्कृतं निरुक्तं च
१०. संस्कृतं न्यायशास्त्रं च
११. संस्कृतं ज्योतिषशास्त्रं च
१२. संस्कृतं जैनदर्शनं च
१३. संस्कृतं पुराणेतिहासश्च
१४. संस्कृतं पुरातत्त्वशास्त्रं च
१५. संस्कृतं प्रादेशिक्यो भाषाश्च
१६. संस्कृतं पालिभाषा च
१७. संस्कृतं प्राकृतभाषा च
१८. संस्कृतम् आयुर्वेदशास्त्रं च
१९. संस्कृतं कलाश्च
२०. संस्कृतं चौर्यशास्त्रं च
२१. संस्कृतम् अक्षरमुद्रा च
२२. संस्कृतं काव्यशास्त्रं च

संपादकः

सारस्वती सुषमा

संपादकीयम्

सरस्वतीवलयः सरस्वतीभवनपुस्तकालयो जागर्ति जगतीविश्रुतो दुर्लभसंस्कृतहस्तलेखसंग्रहालयः। संस्कृतज्ञानां जिज्ञासूनां च सुलभाः स्युरिमे हस्तलेखा इति धिया पूर्वमनेके यत्ना आस्थिताः। राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षाणाम् आर्० टी० एच्० ग्रिफिथ-महाभागानां (१८६१–१८७८ खी०) कार्यकाले 'मेसर्स ई० जे० लाजरस एण्ड कम्पनी' इति संस्थया 'पण्डितः' (काशीविद्यासुधानिधिः) इत्यभिधा पत्रिका १८६६ खीस्ताब्दे संस्कृतमहाविद्यालयस्य मुखपत्ररूपेण प्रकाशमानीता। इह राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्थानां विदुषां साहाय्येन दुर्लभसंस्कृतग्रन्थरत्नानां यथासंभवम् आङ्गलभाषानुवादेन सह प्रकाशनमेवासीत् तदीयं मुख्यं लक्ष्यम्। आहृतवती भास्वतीयम् अद्वितीयं स्वीयं लीलाविस्तार-वैभवं १९१७ खीस्ताब्दे।

चतुर्णां वर्षाणामनन्तरं राजकीयमहाविद्यालयाध्यक्षपदमलङ्कुर्वाणानां प्रख्यात-वैदुष्यप्रकर्षाणां महामहोपाध्यायानां डॉ० गङ्गानाथझामहोदयानां प्रयासेन १९२२ खीस्ताब्देऽनुसन्धानसंबन्धिनिबन्धानामुपलम्भाय 'सरस्वतीभवनस्टडीज़्' इत्याख्या सरस्वतीभवनानुशीलनपत्रिका प्रकाशमुपेता। योजनेयं १९१८ खीस्ताब्दे शिक्षानिदेशकस्य सरवटलरमहोदयस्य प्रयासेन स्वीकृताऽभूत्। इह संस्कृतानुसन्धानप्रवीणानां विदुषां निबन्धा आङ्गलभाषामयाः प्रकाशिता भवन्ति स्म विविधविषयकाः। दशवर्षाणामनन्तरं सारस्वता-लोकनाम्ना संस्कृतनिबन्धः कविपरिचयात्मको भारविकविमनुसृत्य प्रकाशितः षष्टिपृष्ठात्मकः। किन्तु स ग्रन्थत्वेनाङ्गीकृत इति प्रधानसंपादकेनाऽऽङ्गलभाषामयप्रस्तावनया विभूषितः। अनुशीलनपत्रिकाया अस्या दशमे खण्डे (१९३८ खीस्ताब्दे) राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालया-ध्यापकानां द्वित्रा निबन्धाः संस्कृतभाषानिबद्धाः प्रथमतया दृष्टिपथमवतीर्णाः। इतः परमस्याः प्रकाशनमवरुद्धम्।

चतुर्णां वर्षाणामनन्तरं राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षपदमधिरूढानां डॉ० मङ्गलदेवशास्त्रिणां प्रयासेन विभिन्नशाखासमन्वितं संस्कृतवाङ्मयमधिकृत्य संस्कृतज्ञेषु स्वोपज्ञानुसन्धानप्रवृत्तेः सम्यगालोचनाप्रवृत्तेश्च जागरणाय प्रोत्साहनाय च १९४२ खीस्ताब्दे 'सारस्वती सुषमा' इत्यभिधाऽनुसन्धानप्रधानपत्रिका त्रैमासिकी प्रकाशितुमुपक्रान्ता।

महाविद्यालयीयजन्मदिवसस्य सार्धशताब्द्याः पूर्त्यवसरमभिलक्ष्य विविधनिबन्धविभूषितः प्रथमोऽङ्को विशिष्टाङ्करूपेण प्रकाशितः। ततश्चाश्रान्तमियं पाठकानां कराम्बुजमुपागता लालिता, विविधच्छटाकैः पद्माकरतटाकैरिवानुसन्धाननिबन्धैरावर्जयन्ती तदीयानि हृदयानि, रविच्छविरिव काशीतः प्रकाशिता चकास्ति।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थापनानन्तरमिह प्रवर्त्यमानायां गङ्गानाथझा-प्रवचनमालायां बुधाग्रगण्यैर्वाचितानां निबन्धानामपि प्रकाशनमारब्धम्। संपादितानां दुर्लभ-लघुहस्तलेखानां प्रकाशनमस्यां लघुग्रन्थमालारूपेण समये समये पूर्वत एव जायते। सैषा वर्षाणां पञ्चविंशतिं परिसमाप्य षड्विंशे हायने विन्यस्यन्ती चरणकिरणं कल्पते महते मनो-मोदाय मनीषिणाम्। राजतजयन्तीरूपस्यास्य विशिष्टाङ्कस्यान्तेऽवशिष्टानां पञ्चदशवर्षीयाणा-मिह प्रकाशितानां लेखानां तल्लेखकानां च मुद्रिता सूची जिज्ञासूनां स्यादुपकारिका। राजतजयन्तीरूपमुत्सवमभिलक्ष्य विद्वज्जनतोषाय, अनुसन्धायकानां जिज्ञासूनां चोपकाराय पुराणगतानां समग्रविषयाणामनुक्रमणिकायाः, अनुसन्धानप्रधानपत्रिकागतानां संस्कृतपालि-प्राकृतादिभाषासंबद्धानां विविधविषयाणां निबन्धानां शीर्षकादेश्चेह समीहितं हितं प्रकाशनं संकल्पितमितः परम्।

अनुसन्धानम्

डाक्टरथीबोमहोदयस्योत्तराधिकारिणा डॉ० ए० वेनिसमहोदयेन (१८८८-१९१८ खी०) अनुसन्धानकार्यसंचालनदिशि दिष्ट्या दृगुन्मीलिता। तस्यैव प्रेरणया राजा-मुन्शीमाधोलाल-महोदयेन १९०५ खीस्ताब्दे संस्कृतच्छात्रेष्वनुसन्धानबुद्धेरुदयार्थं स्थापिताः 'साधोलालच्छात्रवृत्तयः'। इतः पूर्वं चानुसन्धानाधारस्य मनोरमस्य सरस्वतीभवनपुस्तकालय-स्थानस्य निर्माणमपि समजनि तदीयेनैव प्रभावेण। यद्यपि तदानीमिह शोधोपाधिप्रदान-पदव्या विरहान्नासीद् शोधप्रबन्धलेखनोपक्रमः, तथापि पाठसंशोधनपुरस्सरं दुर्लभहस्तलेखानां संपादनरूपेण, अनुसन्धानात्मकनिबन्धलेखनरूपेण च तदानीन्तनस्यानुसन्धानस्य ज्ञायते प्रकार-द्वयम्। साधोलालच्छात्रवृत्त्याधारेण महाकविबिल्हणकृतविक्रमाङ्कदेवचरिताख्यस्यैतिहासिक-महाकाव्यस्य पाठशोधनपुरस्सरं संपादनाय प्रवृत्तस्य विदुषः श्रीमुरारिलालशास्त्रिनागरस्य 'महाकविबिल्हणप्रणीतं विक्रमाङ्कदेवचरितं नाम महाकाव्यम्' इत्यनुसन्धानप्रधानो निबन्धोऽस्या एव पत्रिकायाः प्रथमेऽङ्के समुल्लसति प्रकाशितस्तदानीन्तनानुसन्धानप्रवृत्तिप्रकारद्योतकः। अस्या वृत्तेराधारेणानुसन्दधाना विद्वांसो दुर्लभहस्तलेखानां संपादनं सरस्वतीभवनग्रन्थमालायां

प्रकाशनार्थम्, अनुसन्धानमूलकनिबन्धानां च लेखनं सरस्वतीभवनानुशीलनपत्रिकायां प्रकाशनार्थं स्वनामधन्यानां म० म० डॉ० गङ्गानाथझा–म० म० डा० गोपीनाथकविराज-सदृशानां विद्वद्वराणां निर्देशने प्रारभन्त। तस्या वृत्त्या आधारेण पण्डितप्रवरेण श्रीरामाज्ञा-पाण्डेयेन 'अद्वैतचिन्तामणिः' इति ग्रन्थः संपादितः सरस्वतीभवनग्रन्थमालायाम्। ततश्चास्या एव मालायाश्चत्वारिंशे क्रमे तस्या एव वृत्तेराधारेणानुसन्दधानेन श्रीनन्दकिशोरशर्मणा कृतं 'कालतत्त्वविवेकः' इति ग्रन्थस्य संपादनम्। गोयनकाऽनुसन्धानच्छात्रवृत्तिरप्यासीदिति ज्ञायते 'मातृकाचक्रविवेकः' इति ग्रन्थस्य प्रधानसंपादकीयभूमिकातः। ग्रन्थस्य तस्य संपादकः पण्डितललिताप्रसादो डबरालस्तादृशच्छात्रवृत्त्याधारेण संपादनकार्यं कृतवान् १९३४ खीस्ताब्दे।

राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये १९३८ खीस्ताब्दतो गवेषणाकार्ये सविशेषमवधीयते स्म। गवेषणादिकार्येषु प्रसक्तानां साधोलालवृत्तिभाजां छात्राणामनुसन्धानकार्याणि तदा-नीन्तनेनाध्यक्षमहोदयेन स्वयं निरीक्ष्यन्ते स्म। अनुसन्धानकर्मणि प्रवृत्ता अनुसन्धातारो विशिष्टाचार्यच्छात्रत्वेन पोष्टाचार्यच्छात्रत्वेन वाऽभिधीयन्ते स्म।

सरस्वतीभवनपुस्तकालये निर्वर्तितानामनुसन्धानकार्याणां प्रकाशनार्थं सरस्वती-भवनानुशीलनपत्रिकायाः प्रकाशनं १९२२ खीस्ताब्दतः प्रक्रान्तम्। यद्यपीह दशमखण्ड-पर्यन्तं नातिदीर्घा अनुसन्धानमूलका निबन्धा एव प्रकाशिताः, तदनु च तस्या विलोप एव दृश्यते, तथापि तत्र दशमखण्डानन्तरं संख्याविकलः सारस्वतालोकनाम्ना षष्टिपृष्ठात्मको निबन्धखण्डः प्रकाशितः। यद्यप्यस्या एव सरस्वतीभवनानुशीलनपत्रिकाया अवरुद्धायाः पुनः प्रचालनरूपेण 'सारस्वती सुषमा' इत्यभिधायाः पत्रिकायाः प्रकाशनं प्रारब्धमिति सारस्वत्याः सुषमायाः प्रथमाङ्कस्य पञ्चमे पृष्ठे स्वीकृतम्—'सैव पत्रिका कारणकलापवशात् किञ्चित्कालाद्रुद्धप्रकाशाऽधिकारिणामाज्ञया भूयोऽपि संस्कृतमहाविद्यालयीयपत्रिकारूपेण 'सारस्वती सुषमा' इति नाम्ना सरस्वतीभवनात् तदीया मूर्तिमती कान्तिरिव निस्सरन्ती अद्य प्रथमवारं विदुषां पुर उपस्थाप्यते।' इति, तथापि नेह तथ्यम्। सरस्वतीभवनानु-शीलनपत्रिकायाः (सरस्वतीभवनस्टडीज़) एकादशे खण्डे विद्वत्प्रवरेण श्रीरामाज्ञापाण्डेयेन विरचितः 'व्याकरणदर्शनभूमिका' इत्याख्योऽनुसन्धानप्रधानो निबन्धः प्रकाशमुपेतः १९५४ खीस्ताब्दे। श्रीपाण्डेयमहाभागविरचितस्यानुसन्धानप्रधानस्य 'व्याकरणदर्शनपीठिका' इति निबन्धस्य प्रकाशनं वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थापनानन्तरं १९६५ खीस्ताब्दे संजातं

सरस्वतीभवनानुशीलनपत्रिकायाः (इदानीं 'सरस्वतीभवन-अध्ययनमाला' इत्याख्यायाः) द्वादशे खण्डे ।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थापनया सार्धमेवेहानुसन्धानप्रकाशनकार्ययोः सम्यक् प्रचालनाय 'अनुसन्धानसंस्थानम्' इत्याख्यस्य विभागस्य स्थापना जाता। १९५९ खीस्ताब्दतः संस्थाने पञ्जीकृतैरनुसन्धातृभिरुपक्रान्तमनुसन्धानम् । एतदर्थं विश्वविद्यालयीया शतरूप्यकमिता, शिक्षामन्त्रालयीया शतद्वयरूप्यकमिता, विश्वविद्यालयानुदानायोगीया सार्धशतद्वयरूप्यकमिता (इदानीं शतत्रयरूप्यकमिता कनिष्ठानुसन्धानपारिषदवृत्तिरूपा), पञ्चशतरूप्यकमिता (ज्येष्ठानुसन्धानपारिषदवृत्तिरूपा) चेत्यनुसन्धानवृत्तयः सुलभा अभूवन् । एतावच्चिरं पञ्जीकृता विषयाणां पञ्चशती । चतुर्दशवत्सरेषु विभिन्नविषयाननुसृत्य लिखिता विद्यावारिध्युपाध्यर्थं वाचस्पत्युपाध्यर्थं च प्रायशोऽशीतिसंख्याकाः शोधप्रबन्धाः स्वीकृताः । तेष्वष्टौ प्रकाशिताः ।

तुलनात्मिकामालोचनात्मिकामितिहासात्मिकां च नवीनां पद्धतिमङ्गीकृत्य शोधप्रणाल्यास्त्रैविध्यं दृश्यते समुपस्थापितेषु शोधप्रबन्धेषु—

१. केचन नूतनतथ्याविष्काररूपाः

२. अपरे पाठसंशोधनपुरस्सरं संपादनरूपाः

३. अन्ये तथ्यानां सिद्धान्तानां वा नूतनदृशा स्पष्टीकरणरूपाश्च सन्ति ।

तत्र प्रथमे प्रकारे १. ग्रहगणितमीमांसा, २. सूर्यग्रहणम्, ३. पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा, ४. अथर्ववेदे शान्तिपुष्टिकर्माणि, ५. कतिपयानामौणादिकपदानां पाणिनीयव्याकरणदृष्ट्या पर्यालोचनम्, ६. धात्वर्थविज्ञानम्, ७. प्राच्यभारतीयम् ऋतुविज्ञानम् इत्यादयः शोधप्रबन्धा गणयितुं शक्याः ।

द्वितीये प्रकारेऽरबीभाषातो जयपुराधीश्वरस्य जयसिंहस्य काले जगन्नाथसम्राजाऽनूदितस्य 'सिद्धान्तकौस्तुभः' इति रेखागणितीयग्रन्थस्य विश्वामित्रसंहितायाश्च संपादनम् ।

तृतीये प्रकारे च १. पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा, २. पुराणेतिहासयोः सांख्ययोगदर्शनविमर्शः, ३. पाणिनीयव्याकरणे शास्त्रीयसंज्ञानां तात्पर्यविमर्शः, ४. काशिकायाः समीक्षात्मकमनुशीलनम्, ५. पाणिनीयव्याकरणे शास्त्रीयसंज्ञानां तात्पर्यविमर्शः, ६. कात्यायनव्याकरणसमीक्षा इत्यादयो बहवः शोधप्रबन्धा उल्लेखमर्हन्ति ।

पूर्वचर्चितायाः सरस्वतीभवन-अध्ययनमालायास्त्रयोदशे खण्डे 'ग्रहगणितमीमांसा', चतुर्दशे खण्डे 'पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा' इति शोधप्रबन्धौ प्रकाशितौ । संप्रति विंशे

खण्डे 'पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा' इत्याख्यो वाचस्पत्युपाध्यर्थं स्वीकृतः शोधप्रबन्धः प्रकाशमानीयते । इत्थं डॉ० गङ्गानाथझामहाभागप्रवर्तितायाः सरस्वतीभवनानुशीलन-पत्रिकायाः प्रकाशनं तेनैव क्रमेण संप्रत्यपि सरस्वतीभवन-अध्ययनमालारूपेणाविच्छिन्नं संपद्यत इति प्रमोदास्पदम् ।

ग्रन्थप्रकाशनम्

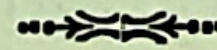
डॉ० ए० वेनिसमहाभागस्य प्रेरणया तस्यैव पर्यवेक्षणे विजयनगरसंस्कृतग्रन्थ-माला 'मेसर्स् ई० जे० लाजरस एण्ड कम्पनी' इति संस्थया १८९० खीस्ताब्दतः प्रका-शितुमारब्धा । इतोऽपि पूर्वं डॉ० जी० थीबोमहोदयस्य निर्देशने 'मेसर्स ब्रजभूषणदास एण्ड कम्पनी' इत्यभिधया संस्थया 'बनारससंस्कृतग्रन्थमाला' इत्याख्यं प्रकाशनमारब्ध-मासीत् ।

यद्यप्येतयोः प्रकाशनयो राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयेनैव साहायकं विधीयते स्मा-प्रत्यक्षतया संपादकीयज्ञानदानेन दुर्लभहस्तलेखादिसर्वविधसामग्रीप्रदानेन च, तथापि सर्व-विधाधिकारस्य चोक्तसंस्थाधीनत्वात् कालेन राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य नियन्त्रणं शैथिल्यमापन्नम् इति १९२० खीस्ताब्दतो राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयेन प्रथमतः प्रकाशन-कार्यमारब्धं शासनपक्षतः। योजनेयं १९१८ खीस्ताब्दे शिक्षानिदेशकस्य सरवटलरमहोदयस्य प्रयासेन स्वीकृताऽभूत् । सरस्वतीग्रन्थमाला-रूपस्य तस्य प्रकाशनस्य प्रथमः संपादको जातो म० म० डॉ० गङ्गानाथझामहाभागो महाविद्यालयाध्यक्षः । प्रकाशनीयहस्तलेख-संशोधनकार्यभारो महाविद्यालयस्याध्यक्षेषु, प्राध्यापकेषु, पुस्तकालयाध्यक्षेषु विद्वत्सु च सम-र्पितोऽभूत् । प्रारम्भिकाणां चतुर्णां प्रकाशनानां प्रकाशनीयतापरामर्शो डा० वेनिसमहोदयेनैव प्रदत्त आसीत् । इत्थम्—१. किरणावलीभास्करः, २. अद्वैतचिन्तामणिः, ३. वेदान्तकल्प-लतिका, ४. कुसुमाञ्जलिबोधनी चेति चत्वारो हस्तलेखा आदावेव प्रकाशिताः सरस्वती-भवनग्रन्थमालायाम् । इत्थमिह राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयकाले प्रायश्चत्वारिंशत्संख्याकेषु वर्षेषु चतुरशीतिसंख्याका ग्रन्थाः प्रकाशिताः ।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थापनानन्तरमद्य यावच्चतुर्दशवत्सरेषु सरस्वतीभवन-ग्रन्थमालायां विंशतिसंख्याका ग्रन्थाः प्रकाशिताः सरस्वतीभवनस्थदुर्लभहस्तलेखरूपाः । तत्र धर्मशास्त्रीयव्यवस्थापत्रसंग्रहः, बृहच्छब्देन्दुशेखरः, गर्गसंहिता, 'न च'-रत्नमालिका, पदवाक्यरत्नाकरः, भट्टभास्करविरचितं भगवद्गीताभाष्यम्, बृहत्संहिता, अम्बाकर्त्री-

व्याख्यासहितं वाक्यपदीयम् (१, २ खण्डात्मकम्), तन्त्ररत्नम्, पारसीकप्रकाश इत्यादय उल्लेखमर्हन्ति । 'हयत' इति 'उकरा' इति च ग्रन्थयोः अष्टादशख्रीस्ताब्द्याम् आरब्यभाषातः संस्कृतभाषयानूदितयोर्ज्योतिष-गोलीयरेखागणितविषयकयोः प्रकाशनेन सुरभारत्या गौरवेण सह विश्वविद्यालयस्यास्यापि गौरवमुपचीयते । भाषान्तरविनिमयेन भवत्यरुद्धवेगिता कस्याश्चन भाषाधारायाः ।

अनुविश्वविद्यालयस्थापनं सरस्वतीभवनग्रन्थमालामतिरिच्य सप्त ग्रन्थमाला अन्या अपि प्रवर्तिताः । तास्वपि विंशतिसंख्यातोऽधिका ग्रन्थाः प्रकाशमुपेताः । तत्र संपूर्णानन्द-ग्रन्थमालायाम् आधुनिकविषयका ग्रन्था उल्लेखनीयाः । इह १. अभिनवमनोविज्ञानम्, २. अर्वाचीनं ज्योतिर्विज्ञानम्, ३. अर्वाचीनं मनोविज्ञानम्, ४. ज्योतिर्विज्ञानम्, ५. दृक्सिद्ध-पञ्चाङ्गनिर्माणपद्धतिः, ६. पाश्चात्यं नीतिशास्त्रम्, ७. भारतस्य सांस्कृतिको दिग्विजयः, ८. अनुसन्धानपद्धतिः, ९. भारतीयविचारदर्शनं (मुद्र्यमाणम्) इति ग्रन्थाः समलङ्कुर्वन्ति सुरभारतीम् । गङ्गानाथझाग्रन्थमालायां 'न्यायकन्दली' 'न्यायसिद्धाञ्जनम्' इति ग्रन्थौ हिन्दी-व्याख्योपेतौ सुचर्चितौ । इदानीं 'न्यायकुसुमाञ्जलिः' इति ग्रन्थो मुद्रितप्रायो लघु प्रकाशमायास्यति । गङ्गानाथझाप्रवचनमालायां नव, गोपीनाथकविराजग्रन्थमालायां द्वौ, वल्लभवेदान्तग्रन्थमालायामेकः, पालिग्रन्थमालायां च त्रयो ग्रन्थाः प्रस्फुटिताः । योगतन्त्र-ग्रन्थमालायाः प्रसूनत्वेन संफुल्लाः षड् ग्रन्था वैज्ञानिकसंपादनकलानिदर्शनरूपाः । सरस्वती-भवन-अध्ययनमालायामष्टौ प्रकाशिताः शोधप्रबन्धाः । मूलसंस्कृतभाषायामनुपलब्धा-नामपि भोटचैनिकभाषयोरनुवादरूपेण सुरक्षितानां ग्रन्थानां संस्कृतहिन्द्याङ्गलभाषानुवादैः सह प्रकाशयिष्यमाणानि भोटचैनिकग्रन्थमालायाः प्रसूनानि नातिचिरेण भवतामामोदयिष्यन्ति स्वान्तनिशान्तानि तानि तानीति ।

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

२६ वर्षः } फाल्गुनपूर्णिमा, सं० २०२८ { ३-४ अङ्कौ

श्रीमद्भागवते जगत्कारणमीमांसा

परमेश्वरसम्बन्धे नैयायिकादिरीत्याऽनुमानानि

अनन्तश्रीविभूषितस्वामिहरिहरानन्दसरस्वती (श्रीकरपात्र)-महोदयाः

(पूर्वाङ्कतोऽनुवृत्तिः)

नन्वीश्वरे न बहिः प्रत्यक्षं प्रमाणम्, तस्य रूपादिशून्यत्वेनातीन्द्रियत्वात्, न वान्तरं प्रत्यक्षं मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्। न चेश्वरस्यात्मत्वान्मनसा स्वात्मप्रत्यक्षवदेव तत्प्रत्यक्षं भवत्विति वाच्यम्, आत्ममानसप्रत्यक्षं प्रति परात्मकावृत्तविजातीयमनःसंयोगत्वेन मनसः कारणत्वाभ्युपगमात्। अन्यथा परेण मनसा परात्मप्रत्यक्षत्वापत्तेः। नाप्यनुमानं तत्र क्रमते ईश्वरस्याप्रत्यक्षतया तस्य केनचिल्लिङ्गेन सहचारदर्शनाभावेन व्याप्तिग्रहासम्भवात्। नापि तत्रागमः प्रमाणम्, विकल्पासहत्वात्। तथाहि—स किं नित्योऽनित्यो वागम-स्तद्भमकः ? नाद्यो नैयायिकादिभिस्तदनङ्गीकारात्। नान्त्यः, ईश्वरसिद्धौ तदुक्तत्वेन वेद-प्रामाण्यम्, तत्प्रामाण्येन चेश्वरसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वापातात्। वेदानामीश्वरनिर्मितत्वेन गुणवद्वक्तृकत्वेन प्रामाण्यस्य वक्तव्यतयेश्वरसन्देहेन तत्प्रामाण्यस्यापि सन्दिग्धत्वाच्च। नाप्युपमानं तत्तुल्यस्याभावेन सादृश्यज्ञानासम्भवात्। तस्मान्नेश्वरः प्रमाणसिद्ध इति चेन्न, 'विमतं भूधरसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत्' इत्याद्यनुमानानां तत्र प्रामाण्य-सम्भवात्। न च हेत्वसिद्धिः, सावयवत्वेन तत्सिद्धेः।

ननु सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वम् (१) अवयवसमवायित्वम् (२) अवयव-जन्यत्वम् (३) समवेतद्रव्यत्वम् (४) सावयवबुद्धिविषयत्वं वा (५)। तत्र न प्रथमः, आकाशादावनैकान्त्यात्। न द्वितीयः, सामान्यादौ व्यभिचारात्। न तृतीयः, साध्याविशिष्ट-त्वात्। न चतुर्थः, विकल्पासहत्वात्। तस्य समवायसम्बन्धमात्रवद् द्रव्यत्वे गगनादौ

व्यभिचारः, तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्व-द्रव्यत्वयोः सम्भवात्, समवेतद्रव्यत्वे साध्याविशिष्टत्वात्, अन्यसमवेतत्वेऽप्यन्यपदार्थेष्ववयेषु समवायस्य साधनीयत्वात्। नापि पञ्चमः, जैनाभिमतात्मनः सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्यत्वाभावात्। एवं सावयवत्वानिरुक्त्या सावयवत्वेन कार्यत्वासिद्ध्या हेत्वसिद्धिध्रौव्यादिति चेन्न, समवेतद्रव्यत्वस्य सावयवत्वोपपत्त्या सावयवत्वेन क्रियावत्त्वेनावान्तरमहत्त्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वेन हेतुसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्। न च विरुद्धो हेतुः, साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात्। नाप्यनैकान्तिकः, पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात्। न वा कालात्ययापदिष्टः, बाधकानुपलम्भात्। नापि सत्प्रतिपक्षः, तत्प्रतिभटादर्शनात्।

ननु भूधरसागरादिकमकर्तृकम्, शरीराजन्यत्वात्, गगनवत् इत्यस्त्येव सत्प्रतिपक्षानुमानमिति चेन्न, अप्रयोजकत्वात्। तथाहि—शरीराजन्यत्वं यदि कर्त्रजन्यत्वव्यभिचारि स्यात् तर्हि किं स्यादिति व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्काभावेन व्याप्त्यनिश्चयेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। अजन्यत्वस्यैवाकर्तृकत्वसाधनसमर्थतया शरीरविशेषणस्य व्यर्थत्वाच्च। न चाजन्यत्वमेवास्तु हेतुरिति वाच्यम्, असिद्धेर्दुष्परिहरणीयत्वात्। न चासिद्धिवारकत्वेन शरीरस्यास्तु विशेषणत्वमिति वाच्यम् व्यभिचारावारकस्य विशेषणत्वासिद्धेः।

ननु यत्र-यत्र सकर्तृकत्वं तत्र-तत्र शरीरजन्यत्वमिति शरीरजन्यत्वस्य साध्यव्यापकत्वेन कार्यत्वाधिकरणे भूधरसागराङ्कुरादौ तदभावेन साधनाव्यापकत्वाच्च कार्यत्वहेतोरस्तु सोपाधिकत्वमिति चेन्न, साधकानुमानेऽनुकूलतर्कसम्भवेन कार्यत्वहेतोः सोपाधिकत्वासम्भवाच्च। यद्यकर्तृकं स्यात्तदा कार्यमपि न स्यात्। न हि कारणकलापमवधीर्य कार्यं सम्भवति, सर्वस्यैव कारणचक्रस्य कर्तृविशेषोपहितमर्यादत्वात्। कर्तृत्वञ्चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नाधारत्वमेव। तथा च कर्तृत्वव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्योत्पादप्रसङ्गः। न हि समवधायकं ज्ञानादिमन्तं कर्तारमन्तरेण मृद्दण्डचक्रचीवरादयस्तन्तुतुरीवेमादयो वा स्वयमेव समवहिता भूत्वा घटं पटं वोत्पादयितुं प्रभवन्ति। तस्माद्यद्यकर्तृकं स्यात् तदा कार्यमेव न स्यात्। कार्यं कर्तृजन्यमिति तु प्रत्यक्षसिद्धम्। अतोऽनुकूलतर्केण व्याप्तिनिश्चये भूधरादावपि सकर्तृकत्वस्य साध्यस्य सत्त्वेन तत्र शरीरजन्यत्वस्यासत्त्वेन साध्याव्याकापकत्वेनोपाधित्वासम्भवात्। तदुक्तमुदयनाचार्येण—

अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने।
साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भवः॥

एतेन यदुक्तम्—'अङ्कुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसन्देहेन साध्यव्यापकत्वसंशयेऽपि शरीरजन्यत्वस्य सन्दिग्धोपाधित्वं दुर्वारमेव। न चोपाधिसन्देहरहितो व्यभिचारसन्देहः, स च न प्रतिबन्धकः सन्दिग्धसाध्यस्यैव पक्षत्वादिति वाच्यम्, पक्षतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्। अत एवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं सन्दिग्धोपाधिरित्युक्तिः शिष्टानाम्' इत्यपि परास्तम्, पूर्वोक्तरीत्या कार्यत्वेन कर्तृत्वेनानुकूलतर्कसत्त्वेन कार्यत्वस्य हेतोः सकर्तृकत्वसाध्यव्याप्यत्वनिश्चयेन साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधौ साध्याव्यापकत्वनिश्चयात्।

अथवा भूधरादिकं कर्त्रजन्यं शरीराजन्यत्वादाकाशवदित्युपाध्यभावात् साध्याभावानुमाने प्रागभावाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेन साध्याभावासाधकत्वेन न प्रकृतानुमानस्यानुपाधिकत्वभङ्गः। यत्राकाशादौ कर्त्रजन्यत्वं तत्र प्रागभावाप्रतियोगित्वम्, यत्राङ्कुरादौ शरीराजन्यत्वं तत्र न प्रागभावाप्रतियोगित्वमिति स्पष्टं सोपाधिकत्वं तस्य। न च यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कोऽप्यस्त्येवेति वाच्यम्, तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात्। आगमादेरीश्वरसिद्धौ तद्विरोधादेव प्रतिकूलतर्कनिराकरणम्। तदसिद्धौ तु आश्रयासिद्धेस्तस्याकिञ्चित्करत्वम्।

कैश्चित्तु—अङ्कुरः कृतिजन्यः कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन वा साध्यसाधने न क्वापि दोषः। सर्गाद्यकालिकद्व्यणुकप्रयोजनकं कर्म प्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् गुरुत्ववत्। पतनाभावः पतनप्रतिबन्धकप्रयत्नप्रयुक्तः, धृतित्वात् पक्षिपतनाभाववत्। ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्यः नाशत्वात् घटनाशवत्।

क्षितेः पक्षत्वे तु क्षितित्वावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसाधने परमाणौ बाधः, क्षितित्वसामानाधिकरण्येन तत्त्वे तु घटादौ सिद्धसाधनम्, अङ्कुरस्य पक्षत्वे तूभयथापि न दोषः, क्वाप्यङ्कुरे नित्यत्वस्य जीवीयकृतिजन्यत्वस्य चाभावात्। अत्रानुकूलतर्कस्वरूपं तु यदि कार्यत्वं कृतिजन्यत्वव्यभिचारि स्यात् तदा कृतिजन्यत्वावच्छेदकं न स्यादिति। न च प्रकृतानुकूलतर्कः किं प्रमाणक इति वाच्यम्, कृतित्वेन कार्यत्वेन च कार्यकारणभावस्यैव प्रमाणत्वात्।

अत्र यद्यपि कार्यं प्रति कर्ता कारणमिति स्वीकारे कर्तृत्वं कारणतावच्छेदकम्। तच्च कृतिमत्त्वम्। कृतिमत्त्वञ्च कृतिरेव। सा च नानेति गौरवम्, कृतेः कारणत्वे तु कृतित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वम्। तच्च नानाकृतिष्वेकमेवेति लाघवात्कृतेः कारणता-

स्वीकारः। सा च कृतिर्यत्किञ्चिदात्मसमवेता, कृतित्वादस्मदादिकृतिवत् इत्यनुमानेन तादृशकृत्याश्रयीभूतः कश्चिदात्मा सिद्धयति। स च नास्मदादिरितीश्वरः सिद्धयति। तथापि नित्यायाः परमेश्वरीयकृतेर्जगज्जनकत्वे तदुत्पादिन्याश्चिकीर्षायास्तदुत्पादनोपयोगिनो ज्ञानस्यानावश्यकत्वेनासिद्धया सार्वज्ञासिद्धयापत्त्या कर्तुरेव कारणत्वाङ्गीकारो युक्तः। न च गौरवं, फलमुखगौरवस्यादोषाधायकत्वात्।

दिनकरदृष्ट्या तु कार्यं, विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशालि, प्रागभावप्रतियोगित्वात् इत्येवानुमानम्। न च ध्वंसे पक्षतावच्छेदकजन्यताश्रये विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वस्याभावेन बाध इति वाच्यम्, ध्वंसव्यावृत्तसत्त्वविशिष्टजन्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वोपगमेनादोषात्। न चैवमपि प्रागभावप्रतियोगिनि ध्वंसे हेतुसत्त्वेऽपि साध्याभावाद् व्यभिचार इति वाच्यम्, हेतावपि सत्त्ववैशिष्ट्यस्य विशेषणेन तद्वारणात्। जन्यत्वमात्रस्य पक्षतावच्छेदकत्वे कृतिजन्यत्वमात्रस्य साध्यत्वे तु हेतावपि सत्त्ववैशिष्ट्यं नोपादेयम्, एवञ्च ध्वंसेऽपीश्वरीयकृतिजन्यत्वस्य निराबाधतया कार्यमात्रे कृतिजन्यत्वोपपत्तिः। न चैवं हविरादिगोचरास्मदीयकृतिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनतेति वाच्यम्, अदृष्टाद्वारकत्वे सतीति कृतिजन्यताया विशेषणीयत्वात्।

न च स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यमित्येव साध्यं कुतो न स्यादिति वाच्यम्, कार्यमात्रं प्रति कृतेरेवान्वयव्यतिरेकतया हेतुत्वे कृतिजनकयोर्ज्ञानचिकीर्षयोरन्यथासिद्धत्वेनैतत्त्रितयजन्यत्वस्य तत्र बाधात्। दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य स्वत्वस्यैकस्याभावेन तद्घटितस्वोपादानेत्यादिसाध्यस्यासम्भवात्। कृतित्वापेक्षयोपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण जनकतानवच्छेदकत्वाच्च। ननु चैवं नित्यकृतिमदीश्वरसिद्धावपि तत्र नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिः। न च कृत्या तथानुमानं सम्भवति, नित्यायाः कृतेः कारणानपेक्षत्वेन तदयोगादिति चेन्न, जानाति, इच्छति, अथ करोतीति रीत्या जन्यकृत्या जीवेषु ज्ञानेच्छयोरनुमानेन सिद्धेः। परमेश्वरे तु 'यः सर्वज्ञः स सर्ववित्, इति श्रुत्या ज्ञानेच्छयोः सिद्धत्वात्।

अन्ये तु विनिगमनाविरहात् कृतित्वेन कृतेरिव ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन च ज्ञानेच्छयोरपि हेतुत्वाङ्गीकारेण ज्ञानजन्यत्वेच्छाजन्यत्वयोरपि साध्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति।

प्राञ्चस्तु—कर्तृजन्यत्वसाधनेन तदन्तर्भावितनित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्धया न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम्। फलमुखं गौरवं न दोषावहमित्युक्तमेव।

ननु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावोऽनुकूलतर्क उक्तस्तत्र किं मानमिति चेन्न, अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्र मानत्वात्। न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कुलालादित्वेनैव हेतुत्वादेतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम्, घटत्वपटत्वादि-भेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन हेतुत्वकल्पनस्यौ-चित्यात्। 'यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययोरपि' इति न्यायेन कार्यत्वकर्तृत्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्। न च स न्यायोऽपि निर्मूल इति वाच्यम्, तस्य लाघवमूलकत्वात्। तथाहि —कार्यत्वावच्छिन्नाभावे तत्र कर्त्रभावकूटस्य प्रयोज-कत्वे गौरवम्। कर्तृत्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवमिति। न च कर्तृत्वा-वच्छिन्नस्य कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानवच्छेदकत्वेऽपि लाघवादेव कर्तृत्वावच्छिन्ना-भावस्यैकस्यैव कार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम्, कारणतावच्छेदक-धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकतानियमात्।

केचित्तु—घटत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तुः कारणतया सर्गाद्यकालिकं घटादिकं पक्षीकृत्य घटत्वादिहेतुना सकर्तृकत्वसाधने जीवानां बाधादीश्वरसिद्धिं वदन्ति।

यत्तु कैश्चित्—घटादिकुलालादिचेष्टयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वादिना हेतुत्वादङ्कुराद्युत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिद्ध्यती-त्युच्यते, तन्न, तादृगन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियात्वेनैव हेतुत्वात्, चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावात्।

अन्ये तु—'चेष्टात्वेन हेतुत्वादीश्वरनित्यशरीरसिद्धावपि न क्षतिः, परमाणूनां तच्छरीरत्वे बाधाभावात्। तथा चेश्वरकृतिजन्यचेष्टावद्भिः परमाणुरूपशरीरैः तत्त-त्कार्याणामुत्पत्तिः। न चान्त्यावयवित्वे सति चेष्टावत्त्वमिति, तत्र शरीरलक्षणासम्भ-वात्कथं शरीरत्वमिति वाच्यम्, सत्यन्तस्य शरीरलक्षणेऽप्रवेशेन तन्निर्वाहात्। न चानन्तपरमाणूनां शरीरत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन तस्यातिरिक्तत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, तच्छरीरस्य महत्त्वेऽभग्नस्य पाषाणादौ प्रवेशासम्भवेन पाषाणान्तर्वर्तिभेकशरीरोत्पादकता-नुपपत्तेः। अणुत्वे दूरस्थकर्मोत्पादकत्वानुपपत्तेरिति वदन्ति।

परे तु—'कार्यत्वेनानित्यत्वानुमाने घटादिषु लिङ्गस्य रूपसाहचर्यं दृष्टमिति तद्विशिष्ट-स्यैव तस्य वक्तव्यत्वे रूपाभाववति वायावनित्यत्वासिद्धिः। तत्सिद्धौ वा रूपस्यापि सिद्धिः स्यात्। न च तद्युक्तम्, प्रत्यक्षबाधात्। यदि तु साहचर्यमात्रं न प्रयोजकं किन्तु व्याप्तिरेव प्रयोजिका। सा च कार्यत्वानित्यत्वयोरेवेति वायावपि तत्सिद्धिरूपासिद्धिश्चेति, तर्हि प्रकृतेऽपि

कर्तृत्वप्रयोजकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वमेव। शरीरित्वस्य तु साहचर्यमात्रमिति नेश्वरे शरीरित्वसिद्धिः। अन्यथा दृष्टान्तीयाशेषधर्मसिद्धिः पक्षे स्यात्। तथा च घटदृष्टान्तेन जलेऽनित्यत्वसाधने पृथ्वीत्वादिकमपि सिद्ध्येत्। अपि च चेष्टामन्तराप्रयत्नमात्रेण कुलालादेः कार्यकरणे सामर्थ्याभावेन चेष्टाश्रयस्य सहकारित्वं भवतु नाम, प्रयत्नमात्रेणैव सर्वकरणसमर्थस्य परमेश्वरस्य कुतस्तदपेक्षा? परिच्छिन्नापरिच्छिन्नपक्षोक्तदूषणप्रसङ्गोऽपि' इति।

अपरे तु—'ज्ञानादिमत्त्वस्येव सशरीरत्वस्यापि कुलालादिषु दृष्टत्वादशरीरेषु मुक्तात्मसु कर्तृत्वादर्शनाच्च परेशस्य कर्तृत्वेन सशरीरत्वमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यम्, लोके तथा दर्शनात्। अन्यथा ज्ञानादिमत्त्वमपि न सिद्ध्येत्। यदि तु समर्थत्वादीश्वरस्य चेष्टामन्तरापि कर्तृत्वसिद्धिः, तदा चिकीर्षाप्रयत्नावन्तरापि ज्ञानमात्रेणैव तत्सिद्ध्युपपत्तिः, परिच्छिन्नापरिच्छिन्नपक्षोक्तदूषणमपि न स्यात्। अन्यथानुपपत्तिबलात्सिद्ध्यत् शरीरं यावतानुपपत्तिपरिहारस्तावद्रूपमेव सिद्ध्यति। पक्षधर्मताबलादपरिच्छिन्ननित्यशरीरस्यैव सिद्धिश्च। परिच्छेदानित्यत्वाद्यनुपपत्तयस्तु शरीरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याहता एव। सिद्धौ साधकमानविरुद्धत्वात्, असिद्धावाश्रयासिद्धेश्च तासामाभाससमानयोगक्षेमत्वात्। अन्यथा ज्ञानस्याप्यनित्यत्वनियमेनेश्वरज्ञानस्याप्यनित्यत्वापत्तेः' इत्यपि वदन्ति।

यदपि—'ईश्वरस्य कर्तृत्वेन शरीरित्वसाधने ईश्वरसिद्धावाश्रयासिद्धिः। तत्सिद्धौ च धर्मिग्राहकमानेनाशरीरत्वस्यैव सिद्धत्वेन तद्बाधः।' इति तन्न, धर्मिग्राहकमानस्य शरीरत्वासाधकत्वात्। न च कार्यलिङ्गकमनुमानमेव धर्मिग्राहकं तेन कर्ता परं सिद्ध्यति, नान्यदिति वाच्यम्, कर्तृत्वनिर्वाहकानां ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामिव सशरीरत्वस्यापि तत एव सिद्धेः। लोके यथा ज्ञानेच्छाप्रयत्नवतामेव कर्तृत्वं दृष्टं न तद्रहितानां शरीरस्यापि तत्समानयोगक्षेमत्वेन ज्ञानेच्छाप्रयत्नशरीरवतामेव लोके कर्तृत्वदर्शनेन तद्वत एवेश्वरस्यापि सिद्धेः।

ननु तर्हि महत्त्वेनोद्भूतरूपत्वेन च चाक्षुषत्वमपि स्यादिति चेन्न, लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वेन तददोषात्। देवादीनामिन्द्रादीनां विग्रहवतामप्यचाक्षुषत्वश्रवणात्। तथा च देवदेवस्य परमेश्वरस्य सुतरामचाक्षुषत्वोपपत्तिः, शङ्कानां तत्सिद्ध्युत्तरकालिकत्वेन तत्सिद्ध्यनवसरपराहतत्वाच्च। नन्वङ्कुरादौ शरीरिणः कर्तुरनुपलम्भेन कार्यस्य शरीरिकर्तृपूर्वकत्वनियमो न सिद्ध्यतीति चेन्न, तत्रापि पूर्वोक्तयुक्तिभिः शरीरिकर्तृकत्वस्यैवानुमीयमानत्वेनादोषात्।

'सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।' (श्रीमद्भग०)

इति शास्त्रेणापि परमेशशरीरसिद्धेश्च।

यद्यपि सावयवत्वेन कार्यत्वं कार्यत्वेन चानित्यत्वानुमानं शरीरमात्रस्य सम्भवति। सावयवत्वस्य कार्यत्वाप्रयोजकत्वे जगतोप्यकार्यत्वापत्त्या कार्यत्वेन च हेतुना प्रपञ्चस्य सकर्तृकत्वासिद्ध्या परमेशसिद्धिरपि दुर्लभैव स्यात्। परमेशशरीरस्यापरिच्छिन्नत्वोक्त्या व्यापकत्वेनान्यानवकाशप्रसङ्गः। स्थानानवरोधकत्वे तु सावयवत्वानुपपत्तिः। व्यापकत्वे महत्त्वे च सत्युद्भूतरूपादिमत्त्वेऽपि चक्षुराद्यग्राह्यत्वमपि निर्युक्तिकमेव। पार्थिवरूपस्यानित्यत्वेऽपि कारणगतत्वेन पायसः परमाणुरूपस्य नित्यत्ववत्कारणगतत्वेन परमेशज्ञानस्य नित्यत्वमुपपद्यते। न तथा शरीरस्य नित्यत्वव्यापकत्वयोः किञ्चित्प्रमाणमुपलभ्यते। नहि धर्मिग्राहकमानबलादेव सर्वं सिद्ध्यति। तथात्वे ज्ञाननित्यत्वादेः पर्यनुयोगानुपपत्तेः। ईश्वरस्य सत्यसङ्कल्पत्वेन ज्ञानादीनामात्मसङ्कल्पबलादेव सर्वसिद्धेस्तदर्थं सशरीरत्वकल्पनं निर्मूलमेव। जीवानां शरीरावच्छेदेनैव ज्ञानेच्छादीनामुत्पत्तिनियमाच्छरीरभावावश्यकम्। ईश्वरस्य तु ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वसिद्धौ तैरेव कार्योत्पत्तौ कृतमस्य शरीरग्रहणेन।

'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।' (श्वे० उ० ३।१९)

'अकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्' (वा० सं० ४०।८)

इत्यादिमन्त्रैस्तन्निषेधात्। शुद्धमिति कारणशरीरनिषेधः। अकायमिति सूक्ष्मशरीरनिषेधः। अव्रणमस्नाविरमिति स्थूलशरीरनिषेधः। 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मु० उ० २।१।८) इति च सूक्ष्मशरीरनिषेधः।

न चोक्तप्रमाणानां प्राकृतशरीरनिषेध एव तात्पर्यमिति वाच्यम्, तथात्वे व्रणादेरपि प्राकृतस्यैव निषेधापत्तेः।

'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते' (श्वे० उ० ६।८) इत्यनेनापि स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्निषेधः। न च सूक्ष्मशरीराभावेऽपि स्थूलदेह उपपद्यते, दृष्टविरोधात्। न च लोकदृष्ट्यनुसारेण तत्साधने तद्विरोधोपेक्षा युज्यते, अर्धजरतीयन्यायापत्तेः। देहादिरहितस्यापि तस्य कार्यक्षमत्वश्रवणेनापि न परेशस्य शरीराद्यपेक्षा, 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' (श्वे० उ० ३।१९) इति श्रुतेः। न च 'सर्वतः पाणिपादं तत्' (श्वे० उ० ३।१६; श्रीमद्भग० १३।१३) इति श्रुतिस्मृतिविरोधः, समष्टिस्थूलप्रपञ्चाभिमानिनो विराट्स्वरूपस्य व्यष्टिपाणिपादादिभिरेव पाणिपादादिमत्त्वोपपत्त्या पूर्वोक्तश्रुतिविरुद्धदेहेन्द्रियादिकल्पनानुपपत्तेरिति यद्यपि लपितुं युक्तम्, तथापि 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये' (केन० उ० ३।१);

'नमो हिरण्यबाहवे' (वा० सं० १६।१७); 'नमोऽस्तु नीलग्रीवाय' (वा० सं० १६।८); 'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' (छा० उ० १।६।६); 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' (ब्र० सू० १।१।२०) इत्यादिमन्त्र-ब्राह्मण-ब्रह्मसूत्रतदनुगुणपुराणेतिहासवचनैश्च परमेश्वरस्य दिव्यशरीरसिद्धिर्भवत्येव। हिरण्यश्मश्रुत्वहिरण्यकेशत्वविशिष्टस्य ज्योतिर्मयस्येशशरीरस्य यथा सूर्यमण्डलस्थत्वं तथैव दक्षिणाक्षिस्थत्वस्यापि तत्रैव (छान्दोग्ये) उक्तमेवेति अनितरसाधारण्यमपि तस्य सिद्ध्यत्येव। वाल्मीकिरील्या वाल्मीकीयरामायणेन श्रीरामस्य सदेहस्यैव साकेतगमनं सिद्ध्यति। तथाहि—

'पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः।
विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः॥'

(वा० रा० उ० का० ११०।१२)।

एवं श्रीकृष्णस्योत्तरागर्भस्थपरीक्षितरक्षणार्थमुत्तरागर्भप्रवेशः श्रीमद्भागवतेनैव सिद्ध्यति। तथाहि—

'द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानाम्।
जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च मे यः शरणं गतायाः॥'

(श्री० भा० १०।१।६)।

तथा च पाषाणस्तम्भान्नृसिंहस्याविर्भावः। तथाहि—

'सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिञ्च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः।
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम्॥'

(श्री० भा० ७।८।१८)।

विष्णुशिवादिरूपाणाञ्च सर्वत्रैवोपासकभक्तानामनुभवो जायते। दर्शनञ्च तेषां भक्त्यतिशयेनाद्यापि सम्पद्यते। वैकुण्ठगोलोकसाकेतकैलासमणिद्वीपादिषु सपरिकरस्य सशरीरस्य भगवतोऽवस्थानं शास्त्रेषु वर्णितमेव। हनुमतो गरुडस्य च वज्रसंहननशरीरत्वं वज्राप्रतिहतत्वञ्च रामायणभारतादिषु स्पष्टमेव। योगतन्त्रादिशास्त्रेषु निर्माणकायानां सिद्धानामपि वर्णनं दृश्यते। रसराजसेवनेनापि जरामरणराहित्यं गोविन्दभगवत्पादीयरसहृदयतन्त्रे रसेश्वरदर्शने च स्पष्टमेव। देवानामिन्द्रादीनामपि मनुष्याद्यपेक्षयाऽमरत्वं श्रूयते। 'अक्षय्यं ह वै

चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' (श० ब्रा० २।६।३।१) 'अपाम सोमममृता अभूम' (ऋ० ८, ४८, ३) इत्यादिश्रुतिभिर्देवानाममृतत्वमणिमादिशक्तिमत्त्वं युगपदनेकेषु ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु सन्निधानञ्च सम्पद्यते। लौहमयकुड्यादिव्यवहितेऽपि देशेऽनायासेन सन्निधानसम्भवात् सर्वसाधारणशरीरापेक्षया तच्छरीराणां वैलक्षण्यसिद्धिः। भूरादिस्वर्लोकान्तानां प्रलयेऽपि भृग्वादीनां महर्लोकनिवासिनामवस्थानं ब्रह्मलोकस्य प्रलयकालपर्यन्तावस्थायित्वं श्रूयते, तदाऽनन्तब्रह्माण्डाधिपतेर्भगवतो देवदेवस्य सर्वेश्वरस्यात्तलीलाविग्रहस्य तदीयलोकस्य सपरिकरस्य नित्यत्वे कुतः शङ्कावकाशोऽपि ? व्यासस्य कृपया सञ्जयस्यापि स्थूल-सूक्ष्म-सन्निकृष्ट-विप्रकृष्टदर्शित्वं जातम्, किमुत व्यासस्याणिमादियोगसिद्धस्य ?

'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छा० उ० ८।१।६)। यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यमिति तर्कसहकृतयाऽनया श्रुत्या देवादिप्राप्यस्यामृतत्वस्यापेक्षिकत्वेऽकर्मफलस्य स्वेच्छामयस्य भगवद्विग्रहस्य तद्धामादेश्चानापेक्षिकमेवामृतत्वादिकं मन्तव्यम्। सावयवत्वेन कार्यत्वं तेन चानित्यत्वानुमानं शास्त्रविरुद्धत्वादाभाससमानयोगक्षेममेव। अत एव नरशिरःकपालं शुचि, प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खशुक्तिकादिवत्; नरमूत्रं पवित्रम्, मूत्रत्वात् गोमूत्रवत्; परस्त्री गम्या, स्त्रीत्वात् स्वस्त्रीवत्—इत्याद्यनुमानानि यथा शास्त्रविरुद्धत्वादप्रमाणानि तथैवेश्वरविग्रहाणामनित्यत्वादिसाधकानुमानमपि।

> अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।
> प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्॥

इत्यादिपुराणवचनेभ्यः। न च पूर्वोक्तनिरवयवाकायत्वादिबोधकवचनविरोधः, रूपभेदेन तदुपपत्तेः। यथा—'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चैवामूर्तञ्च' (बृ० उ० २।३।१) इति श्रुत्या ब्रह्मणो मूर्तामूर्तभेदेन रूपद्वैविध्यं ज्ञायते, तथैव परमेश्वरस्य निर्गुणनिराकार-सगुणनिराकार-सगुणसाकारभेदेन रूपत्रयव्यवस्थाप्युपपद्यते। जीवस्यापि स्वतोऽदेहस्यैव देहवत्त्वं कर्ममूलकं भवति, 'अशरीरं वा वसन्तं नैनं प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छा० उ० ८।१२।१) इत्यादिश्रुतेः। तथैव परमेश्वरस्य स्वतोऽशेषविशेषातीतस्य निर्गुणत्वे निराकारत्वे च सत्यप्यचिन्त्यानिर्वाच्यया दिव्यशक्त्या अनन्तकल्याणगुणाकरत्वमनन्तकोटिकन्दर्पदर्पदलनपटुतमश्रीविग्रहवत्त्वञ्च नानुपपन्नम्। भगवत्स्वरूपसत्त्वापेक्षया किञ्चिन्न्यूनसत्ताकत्वेन समानसत्ताकत्वाभावेनाद्वितीयत्वादिकमपि भगवतो न विरुद्ध्यते। यथा 'राजराजः; 'साक्षान्मन्मथमन्मथः; 'सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यः अग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः' इत्यादयः प्रयोगा

दृश्यन्ते, तथैव 'सत्यस्य सत्यम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनेन सत्त्वभेदाभ्युपगमेन सत्यसत्यस्य परमार्थसतोऽद्वैतस्य भगवतोऽद्वितीयत्वमेव। यत्तु तत्र तत्र भगवच्छरीराणामुत्पत्तिर्दृश्यते, तत्त्वाविर्भावाभिप्रायेणैव वेदितव्यम्।

नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं ततम्।
तथापि तत्समुत्पत्तिर्बहुधा श्रूयतां मम॥
देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा।
उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते॥

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तेः (अ० ८१, श्लो० ४७, ४८)

यथा शीतयोगेन जलस्यैव हिमकरकादिरूपत्वं भवति, तथैव दिव्यलीलाशक्त्या सच्चिदानन्दघनस्यैव श्रीकृष्णादिरूपेण प्राकट्यम्। यथा सङ्घर्षवशादव्यक्तस्याग्नेर्दाहकत्व-प्रकाशकत्वविशिष्टाग्निरूपेण व्यक्तिः, तथैव जगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलस्य भगवत एव भक्तानुग्रहवशात् तत्तद्विग्रहवत्त्वेन प्रादुर्भावः।

सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहितां मनोमयीं भागवतीं ददौ गतिम्।
स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायोऽन्तर्गतो हि किं पुनः॥

(श्रीमद्भागवत० १०।१२।३९)

तत्रैव—

सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः।
अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम्॥

(श्रीमद्भागवत० १०।१३।५४)

अत्र प्रथमश्लोकेऽघासुरवदनप्रविष्टस्य भगवतो नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायत्वमुक्तम्। द्वितीये तु ब्रह्मणानुभूयमानानां वत्सवत्सपादिरूपेणाभिव्यज्यमानभगवत्स्वरूपाणां सत्यज्ञानानन्तानन्दघनत्वमुक्तम्। यदुक्तम्—'निराकारस्य साकारदेहो नोपपद्यते' तन्मन्दम्, निराकाराणामेव जीवानां देहवत्त्वदर्शनात्। न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योगादिमते व्यापकानां निराकाराणां ज्ञानवतां ज्ञानरूपाणां वा निराकारत्वमेव। शैववैष्णवानामणुरूपाणां चित्कणानामपि निराकारत्वमेव। तथैव निराकारस्य देहवत्त्वं न नोपपद्यते। किञ्च, सृष्टिरेव साकारा निराकारादेवोत्पद्यते। निर्गन्धं जलम्, गन्धवती पृथिवी भवति, नीरसं तेजः, सरसं जलं भवति, नीरूपो वायू रूपवत्तेजो भवति, निःस्पर्शमाकाशं स्पर्शवान् वायुर्भवति।

"अजायमानो बहुधा विजायते" (वा० सं० ३१।१९) इति श्रुतेश्च। किञ्च, येन तेषां तेषां जीवानां कर्मवशादनन्तानि शरीराणि निर्माय प्रदीयन्ते, तेन स्वशरीरं निर्मातुं न पार्यत इति का वाचोयुक्तिः ?

ननु परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः स्वार्था परार्था वा ? नाद्यः, अवाप्तसमस्तकामस्य तदनुपपत्तेः। न द्वितीयः, करुणया परार्थप्रवृत्तौ सुखिनामेव प्राणिनां सृष्टिप्रसङ्गात्। दुःखशबलानां निर्माणे करुणाविरोधात्। स्वार्थनैरपेक्ष्येण परदुःखप्रहाणेच्छाया एव कारुण्यादिति चेन्न, सृज्यमानप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषात् करुणस्यापि विषमसृष्टिनिर्माणे प्रवृत्तिसम्भवात्। न चैवं स्वातन्त्र्यभङ्गापत्तिः, स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन तन्निर्वाहात्।

श्रुतिप्रमाणकत्वेऽपि नान्योन्याश्रयता, विकल्पासहत्वात्। तथाहि—उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा परस्पराश्रयः ? नाद्यः, आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः। न द्वितीयः, परमेश्वरस्यागमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात्।

तस्माद् अङ्कुर-तनुभुवनादीनां कर्तृत्वादेव भगवतः सर्वज्ञत्वं सर्वकरणसमर्थत्वञ्च विज्ञायते। यथान्तर्भावितप्रभावितान एव दीपः प्रादुर्भवति, तथैवान्तर्भावितसर्वज्ञत्व एव विश्वकर्ता परमेश्वरः सिद्धयति। घटकर्तृकुलालादयो यथोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञा भवन्ति, तथैव परमाणुचतुष्टयक्षेत्रज्ञतत्समवायिधर्मादिविज्ञ एव विश्वकर्ता परमेश्वरः।

ननु विश्वस्य सर्वज्ञपूर्वकत्वसाधने दृष्टान्तासिद्धया व्याप्तिग्रहासिद्धिः, विज्ञातृपूर्वकत्वसाधने तु सिद्धसाधनता। किञ्च, बालोन्मत्तादयो न स्वकार्याणामपि प्रयोजनादिवेदिनः, निरभिप्रायाणामेव तेषां प्रवृत्तेर्दर्शनात्। बुद्धिमत्पूर्वकत्वं तु विश्वस्यानीश्वरवादिनो मीमांसका अपि मन्यन्ते। तेषामपि कार्यजातस्य कर्मजत्वात्, कर्मणाञ्च जीवकारणत्वोपपत्तेः। असर्वज्ञपूर्वकत्वेनैव घटादावुत्पत्तिमत्त्वस्य व्याप्त्युपलब्ध्या विरुद्धता चेति कथमन्तर्भावितसर्वज्ञत्वविश्वकर्तृसिद्धिरिति चेन्न, उपलब्धिमत्पूर्वकत्वविषयत्वेऽप्यनुमानस्य तद्विशेषसर्वज्ञपूर्वकत्वविषयसिद्धिसम्भवात्। न च कथमन्यविषयकानुमानेनान्यसिद्धिरिति वाच्यम्, सामान्यमात्रव्याप्तावप्यन्तर्भावितविशेषस्यैव सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन साध्यधर्मिण्यनुमानात्। इतरथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। अत एव वह्न्यनुमानमपि न वह्निसामान्यमात्रविषयम्, तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्। नापि तद्विशिष्टपर्वतविषयम्, वह्नित्वसामान्यस्य तत्सम्बन्धाभावेन तद्विशेषणत्वानुपपत्तेः। तथात्वे गोत्वसमवायाद् यथा शाबलेयादयो गावो

भवन्ति, तथैव वह्नित्वसमवायात् पर्वतोऽपि वह्निः प्रसज्येत। यदि तु वह्नित्वेन पर्वतस्य संयुक्त-समवायसम्बन्धोऽस्तीत्युच्येत, तदा तु नाप्रतिपन्नपर्वतसंयुक्तवह्निविशेषसम्बन्धः शक्यज्ञान इति वह्निविशेषस्याप्यनुमानमायातमेव। एवमेवेन्द्रियानुमानेऽपि ज्ञेयम्। यद्यपि लोके नेन्द्रियकरणिका काचित् क्रियोपलभ्यते, छिदादयस्तु कुठारादिसाधना एव। रूपाद्युपलब्धि-लक्षणास्तु क्रिया न कुठारादिसाधनाः सम्भवन्ति, तथापि क्रियात्वसामान्यस्य करणमात्रा-धीनत्वव्याप्त्या पक्षधर्मतावशादिन्द्रियलक्षणकरणविशेषः सिद्ध्यति। तथैव प्रकृते बुद्धि-मत्पूर्वकत्वकार्यत्वसामान्यव्याप्त्या सर्वज्ञपूर्वकत्वविशेषसिद्धिः। अन्यथा सामान्यस्यापि व्यापका-भिमतस्याप्यसिद्धिः, निर्विशेषस्य तस्यासम्भवात्। न चान्यो विशेषस्तत्र सम्भवति, अदृष्टादि-विशेषानभिज्ञस्यासर्वज्ञस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेः। न च साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुत्कर्षा-पकर्षानुयोगो युक्तः, सर्वानुमानसाधारण्येनानुमानमात्रप्रामाण्यप्रतिषेधहेतुत्वात्। न च सकलक्षेत्रज्ञसमवायिधर्माधर्मज्ञानकारणाभावेन कथमीश्वरस्य तज्ज्ञानमुत्पद्यत इति वाच्यम्, तज्ज्ञानप्रयत्नचिकीर्षायां नित्यत्वाभ्युपगमेन कारणापेक्षाऽयोगात्। लोकेऽनित्यस्यैव ज्ञानस्य दर्शनात् कथं नित्यज्ञानाभ्युपगम इति चेत्, तर्हि जलादिपरमाणवोऽपि न रूपादिमन्तः प्रसज्येरन्, पार्थिवानां रूपादीनां कारणानामुपलब्धेः। जलादिषु च तेषामकार्यत्वात्। हिमकरकादौ रूपादिदर्शनात् कार्यद्रव्यगतानाञ्च तेषां कारणगुणक्रमेण भावाज्जलीयानामपि परमाणूनां रूपादिमत्ता ज्ञायते। सदा कारणतया च तद्गतानि रूपादीनि नित्यानीति चेत्, तर्हीहापि कार्यत्वेनाचेतनोपादानत्वेन वा समस्तज्ञानानुमानात्, तस्य च कारणतया नित्यत्वसिद्धेः समानत्वात्।

न चैवमपि संयोगसमवायसम्बन्धाभावात् परमेश्वरः कथं परपुरुषसमवेतौ धर्माधर्मा-वधितिष्ठतीति वाच्यम्, संयुक्तसंयोगिसमवायसम्बन्धे तदधिष्ठातृत्वसम्भवेनादोषात्। न च तादृक्सम्बन्धे मानाभाव इति वाच्यम्, 'ईश्वरः क्षेत्रज्ञसंयुक्तः, मूर्तद्रव्यसंयोगित्वात्, यथा घटः' इत्यनुमानस्यैव तत्र मानत्वात्। यथा मूर्तद्रव्यसंयोगी घटः क्षेत्रज्ञसंयुक्तो भवति, तथैव मूर्तद्रव्य-पृथिव्यादिपरमाणुचतुष्टयप्रयोजकत्वादीश्वरस्यापि मूर्तद्रव्यसंयोगित्वेन क्षेत्रज्ञसंयोगः सिद्ध्यति। तथा च परमाणुसंयुक्त ईश्वरः, तत्संयोगी क्षेत्रज्ञः, तत्समवेतौ धर्माधर्माविति संयुक्तसंयोगिसम-वायसम्बन्धेनेश्वरः परात्मसमवेतौ धर्माधर्मावधितिष्ठति। संयोगोऽप्यन्यतरोभयकर्मसंयोगानां तत्कारणानामभावादजन्य एव। धर्माधर्मयोश्च कार्यारम्भाभिमुख्येनैव प्रवृत्तिः। सा च देश-कालादिवदीश्वरप्रयत्नमप्यपेक्षते। न च स्वधर्मागृहीतानां परमाणूनां परसमवेतधर्माधर्मयोश्च

कथमीश्वरः प्रेरक इति वाच्यम्, स्वधर्मानुपगृहीतस्य विषयस्य विषविद्याविदेव परेशेन तत्प्रेरणसम्भवात्। ज्ञानादीनां नित्यत्वेन शरीरनैरपेक्ष्येणैव सर्वकार्यकरणसामर्थ्यमपि तेन सूपपादम्। तन्मात्रादेव परमाणवदृष्टादीनां प्रवृत्तौ तनुभूरुहादिकार्योपपत्तेः।

ननु नेश्वरः कर्ता, प्रयोजनाभावात्, अनित्यमीश्वरविज्ञानं विज्ञानत्वात् इत्यादि-प्रत्यनुमानानि बाधकानीति चेन्न, धर्मिप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां विरोधादाश्रयासिद्धेश्च। न च बुद्धिमत्कर्तृकत्वमन्तराप्यज्ञातरूपाणामिन्द्रियमनसां विज्ञानोत्पत्तिं प्रति जनकत्वाद् वत्सविवृद्धि-निमित्ततयाऽचेतनस्य क्षीरस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः, प्रयत्नमन्तरा वनविटपिनामुत्पाददर्शनाच्च व्यभिचार इति वाच्यम्, तेषां पक्षकुक्षिनिक्षेपेणादोषात्। न च शशशृङ्गस्येवानुपलब्धि-विरोधान्नेश्वरसिद्धिरिति वाच्यम्, अपरोक्षदर्शनानर्हतया परेशस्य तदविरोधात्। अन्यथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः। शशीयशृङ्गस्य तु गवादिगतस्येव दर्शनानर्हस्यानुपलब्धिनिराकृतस्य साधनानर्हत्वमेव। न च पक्षेण व्यभिचारः, तस्य सर्वत्र सुलभत्वात्। 'नित्येतरत्सवं सर्वज्ञपूर्वकमुत्पत्तिमत्त्वात्, अचेतनोपादानत्वाच्च यन्नैवं तन्नैवं यथा परमाण्वादि' इत्यनुमानेनापि परेशसिद्धिः।

यदि चेतनानधिष्ठितानि यत्र क्वचन स्थितानि कारणानि कार्यं जनयेयुः, तदा न देशकालप्रतिनियतकार्यमुपलभ्येत। हेतुसमवधानसापेक्षतया न प्रत्येकं कारणैर्जन्यत इति चेत्, तदर्थमेव समवधायकस्य चेतनस्यानिवार्यतया सिद्धेः। न च कादाचित्कादृष्टपरिपाक-वशात् तदुपपत्तिः, तस्याचेतनत्वेन समवधायकत्वासम्भवात्। न च तत्र तत्रावस्थितानि दण्ड-चक्र-चीवर-मृत्तिकादीन्यदृष्टवशादेव कुलालनैरपेक्ष्येण सन्निधीयन्ते, सन्निहितानि वा कार्यस्येशते।

अत्र मीमांसका अन्ये च प्रत्यवतिष्ठन्ते—उपादानादिज्ञोऽपि कुम्भकारः कुम्भचिकीर्षु-र्भवति, कदाचिदन्यदा न भवति। चिकीर्षुरप्यलसतयाऽप्रयतमानो न करोति कुम्भमिति ज्ञानेच्छाकृतिसमुदायजन्यः कार्योत्पादः कथं ज्ञानमात्राद् भवति? तथात्वे केवलादग्नेरपि धूमोत्पत्तिः स्यात्। न च लोकोत्तरस्येशस्य ज्ञानमसहायमेव सर्वक्षमम्, तथात्वे स्वरूपातिशय-स्यैव ज्ञानानपेक्षस्यापि विश्वोत्पादकत्वसम्भवेन ज्ञानस्यापि नैरर्थक्यप्रसङ्गात्। न च तथापि नासहायादेकस्मात् किञ्चित् कार्यमुत्पद्यत इति वाच्यम्, धर्माधर्मपरमाणूनां साहाय्यसद्भावात्। न चाविज्ञाता न प्रवर्तन्त इति ज्ञानापेक्षापि भवत्विति वाच्यम्, तत्र हेत्वभावात्। कुम्भादि-कार्येषु तथा दर्शनादिति चेत्,तर्हि तद्वदेव चिकीर्षाप्रयत्नयोरप्यपेक्षणीयत्वापातात्। तत्रापि ज्ञानं

चिकीर्षाविशेषे, चिकीर्षा च प्रयत्नभेद उपयुज्यते, प्रयत्नापरपर्यायायाः कृतेरेव साक्षात्कार्योदय-हेतुत्वात्। नहि वह्निमन्तरेण तुषप्रक्षेपफूत्कारमात्रेण सिद्ध्यत्योदनः। यदि तावप्यङ्गीक्रियेते, तदापि तौ नित्यावनित्यौ वा ? नित्यौ चेत्कृतमस्य ज्ञानेन चिकीर्षाप्रयत्नोत्पादानुपयोगिना, तयोर्नित्यतया स्वोत्पादनानपेक्षणाद् ज्ञानस्य साक्षात्कार्यानङ्गत्वाच्च। चिकीर्षापि निरर्थिकैव निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनत्वायोगात्। यद्यनित्यौ तौ तदापि कारणं वाच्यम्। न च परेशनित्यज्ञानमेव तन्मूलमिति वाच्यम्, आत्ममनःसंयोगविशेषासमवायि-कारणयोश्चिकीर्षाप्रयत्नयोस्तमन्तरा ज्ञानमात्रादुत्पत्तौ तण्डुलमन्तरापि मण्डोत्पत्तिप्रसङ्गात्। न च मुक्तात्ममनोभिः संयोगा अपि सन्त्येवेति तैश्चिकीर्षाप्रयत्नप्रचयो जन्यते, तत्तत्कार्यानुकूल इति वाच्यम्, विकल्पानुपपत्तेः। अनधिष्ठितानां तेषां संयोगानां चिकीर्षाप्रयत्नजनने तैरेव व्यभिचारः, अधिष्ठितानां तत्त्वेऽधिष्ठानार्थं प्रयत्नान्तरापेक्षा, तदर्थञ्च चिकीर्षान्तरजन्मनान्येन प्रयत्नेनाधिष्ठानमपेक्षितम्। तथा चानवस्थानम्। न च चिकीर्षाप्रयत्नप्रवाहस्यानादित्वात् नानवस्थादोष इति वाच्यम्, जगदुपसञ्जिहीर्षोः परमेश्वरस्य क्षेत्रज्ञेषु प्रतिबन्धनिवृत्तेर्धर्माधर्म-निचयेषूपरते जगति च परमाण्ववस्थामापन्ने निर्व्यापारस्य कियन्तं कालं स्थित्वा पुनरपि जगच्चिकीर्षोरपेक्षितयोश्चिकीर्षाप्रयत्नयोः कथमुत्पत्तिः ? न तदानीं चिकीर्षान्तरं प्रयत्नान्तरं वास्ति, येन मनसां तत्संयोगानामधिष्ठानं स्यात्। न च सवितृप्रकाशवदीश्वरस्य ज्ञानमात्र-मिच्छामात्रं प्रयत्नमात्रं वा तत्तद्भावभेदोपधानात्तद्विषयं भवतीति युक्तम्, परस्पराश्रयत्वात्। तत्तद्भावोपधाने तत्तद्विषयत्वे च सति तत्तदुपधानम्, उपधीयमानानधिष्ठाने तदुपधानस्य कार्यस्यानुत्पादः, तस्य चाधिष्ठानादुत्पत्तेः। नहि पक्षधर्मताबलाद्विचारासहो विशेषो धर्मिण्युप-संह्रियते। नहि स्वयमनुपपद्यमानमन्यस्योपपादनायालम्।

न चासति विशेषे कथमानुमानिकस्य सामान्यस्य सिद्धिरिति वाच्यम्, असम्भावितं तादृशं विशेषमास्थाय क्षित्यादौ बुद्धिमत्कर्तृकत्वसामान्यस्याप्यसिद्धेः। न चैवं सर्वानुमानो-च्छेदः सम्भवद्विशेषविषयत्वादितरेषां नहि पर्वतवह्निविशेषोऽनुद्भूतरूपस्पर्शो वा तेजसो रूपोपलब्धिसाधनं न सम्भवति, कारणानां विचित्ररूपसंस्थानसामर्थ्यानां तत्र तत्रोपलब्धेः।

अपि च त एवाचेतनोपादाना उत्पत्तिमन्तो बुद्धिमत्पूर्वका भवन्ति। ये बुद्धिमदन्वय-व्यतिरेकानुविधायिभावाभावाः प्रमाणेनोपलब्धा यथा शय्याप्रासादादयः। न तनुभुवनादय-स्तथाऽनुपलम्भात्। न च घटादेस्तथोपलम्भाद् गगनादेरनुत्पत्तिमतस्तथानुपलम्भात्, उत्पत्ति-

मत्त्वस्य घटादौ तन्वादौ च तुल्यत्वात् तथात्वमिति वाच्यम्, मृद्विकारस्य घटादेर्मनुष्यकार्यत्वोपलब्धावपि शक्रमूर्ध्नस्तदसिद्धिवत्तन्वादेस्तदसिद्धेः। यथा मृद्विकारत्व-संस्थानयोः समानत्वेऽपि मनुष्यनिर्माणान्वयव्यतिरेकानुविधानादर्शनाद् न शक्रमूर्ध्नो मनुष्यकार्य्यत्वम्, तथैव तन्वादेर्बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायिभावाभावादर्शनान्न बुद्धिमत्पूर्वकत्वसिद्धिः। न चैवं योऽसौ धूमविशेषो वह्निभावाभावानुविधायिभावाभाव उपलब्धः, स सर्वो वह्निपूर्वोऽस्तु न गिरिशिखरवर्ती तथेति कथं ततो वह्नयनुमानम्, सामान्यविषयत्वे तु कार्यकारणभावावधारणस्येहापि साम्यमेवेति वाच्यम्, तथात्वे शक्रमूर्ध्नोऽपि मनुष्यकार्यत्वापत्तेः। यदि तु मनुष्यकार्यघटादिभ्यः शक्रमूर्ध्नो विशेषसम्भवाद् न तथात्वं तदा तु प्रासादादिभ्यस्तनुभुवनादीनामपि वैशेष्यमस्त्येवेति समानम्। नत्वेवं धूमविशेषाणां वह्नयन्वयव्यतिरेकानुविधायिनां पर्वतधूमात् स्वरूपेण विशेषः, हेतुसमवधानं त्वदृष्टविशेषात्सम्भवत्येव, ततश्च कार्यनियमसिद्धेः। न खलु नियतप्रकारसामर्थ्येभ्यः कारणेभ्यः कार्यमनियमेनोत्पत्तुमर्हति। अन्यथा कर्तृचैतन्येऽप्ययं दुर्वारः प्रसङ्गः। तस्यापि कारणसामर्थ्यानुरोधेन नियोजकत्वात्। न च चेतनमन्तरेण कुम्भादिकारणानि न प्रवर्तन्त इति पृथिव्यादिकारणैरपि न प्रवर्तितव्यम्। कुम्भादिकारणापेक्षया त्वयापि तनुभुवनादिकारणस्य वैलक्षण्याभ्युपगमात्। यथा तनुपृथिव्यादिकारणानि देहवतः प्रयत्नं नापेक्षन्ते स्वप्रवृत्तिं प्रति, तथैव चेतनप्रयत्नमपि नापेक्षिष्यन्ते किन्त्वदृष्टपरिपाकवत् क्षेत्रज्ञसंयोगादेव प्रवर्त्स्यन्तीति किं तदभिज्ञेश्वरकल्पनया ?

तनुभुवनादिषूत्पत्तिमत्त्वमात्रं त्वप्रयोजकम्, विशेषप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवित्वेन स्वाभाविकप्रतिबन्ध-(अनौपाधिकसम्बन्ध)-वैकल्यात्। तादृक्सम्बन्धवतश्च हेतोरनुमानाङ्गत्वम्। अन्यथोपाध्यायदर्शनादेरपि शिष्याद्यनुमापकत्वापातात्।

किञ्च, नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तते, न च प्राप्तनिखिलप्रापणीयस्य जगन्निर्माणे प्रयोजनं सम्भवति। न च क्रीडया प्रवृत्तिः, क्रीडासाध्यसुखस्यापि प्राप्तत्वात्। न च कारुण्येन प्रवृत्तिः, सुखमयलोकसर्जनप्रसङ्गात्। दुःखमयी सृष्टिस्तु बाहुल्येनोपलभ्यते। न च धर्माधर्मसहायस्य निर्माणवैचित्र्यं युक्तम्, अधर्मस्य जगद्दुःखादिहेतोः कारुणिकाधिष्ठानानुपपत्तेः। अनधिष्ठितस्य च कार्यकरणे हेतोर्व्यभिचारात्। न च वैराग्योत्पादनद्वारा दुःखानुभवोऽपवर्गोपयोगीति परहितकाम्ययैव तदीयमधर्ममधितिष्ठतीति वाच्यम्, ईश्वराधीनत्वाद् दुःखोत्पादस्य तस्य तत्र वैमुख्येन तदनुत्पादे तदत्यन्तविमोक्षलक्षणस्यापवर्गस्य फलतः प्राप्तेः। न च स्वभावादेव तत्प्रवृत्तिः, प्रेक्षावत्त्वव्याघातात् तत्प्रणीतागमेष्वनाश्वासा-

पातात्। तदेवं तरु-गिरि-सागरादीनां प्रेक्षापूर्वप्रासादादिसन्निवेशवैलक्षण्येऽपि यद्यपि सन्निवेशमात्रसामान्यात् चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यात्, दुःखोत्तरसर्गदर्शनात् स्वार्थे परार्थे चासति न प्रेक्षावानीश्वरः सिद्ध्यति, प्रेक्षावदीश्वरसिद्धावपि कुतस्त्यं तदेकत्वमपि घटरथादीनामेकबुद्धिमत्कर्तृकत्वाभावदर्शनात्। न चेश्वरकर्तृकत्वेन तनुभुवनादीनामेककर्तृकत्वमिति वाच्यम्, तस्यापि साध्यत्वात्। प्रासादादौ बहूनां स्थपत्यादीनां कर्तृत्वोपलम्भात् नैकस्य विश्वनिर्मातृत्वमपि, बहूनामपि विश्वनिर्मातृत्वे मिथो वैमत्यसम्भावनायाः दुष्परिहरत्वात्।

किञ्च, घटादौ कुलालादिः कर्ता, तन्वादावीश्वरः कर्ता इति दृष्टान्तसाध्ययोरनेककर्तृकत्वस्य दर्शनाद् नोत्पत्तिमत्त्वमात्रेणेश्वरः सिद्ध्यति।

अन्ये तु क्षित्यादिषु सावयत्वेन कार्यत्वमपि नानुमातुं शक्यम्, अशक्यक्रियत्वात्, अशक्योपादानविज्ञानत्वात्, महाभूतशब्दवाच्यत्वाच्च आकाशवत्। यदि चाकाशे निरवयवत्वस्यानुकूलतर्कस्य सत्त्वेन क्षित्यादिवाय्वन्तेषु तदभावेनोक्तहेतूनामप्रयोजकत्वमिति तदापि कार्यत्वेन बुद्धिमत्कर्तृकत्वमात्रसिद्ध्या तादृशक्षेत्रज्ञानामेव कर्तृत्वसिद्धिरिति हेतोरर्थान्तरत्वेन नेशसिद्धिः। न च क्षेत्रज्ञेषु पृथिव्याद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वस्याशक्यवचनतया पक्षधर्मताबलादीश्वरसिद्धिरिति वाच्यम्, विवादाध्यासितं क्षित्यादिकं स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमदनेककर्तृपूर्वकम्, कार्यत्वाद् विचित्रसन्निवेशसार्वभौमसदनवद् इत्यनेककर्तृकत्वसिद्ध्या पक्षधर्मताया दुर्बलत्वात्। भूधरसागरादीनां कार्याणामनेकत्वात् सर्वेषामेकदैकेन निर्मितत्वे प्रमाणस्याभावात्। पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेदयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन बाधाच्च। न च जीवानां तादृशसामर्थ्यादर्शनेन तद्बाधादीश्वरसिद्धिः, पूर्वमशक्तानामपि पश्चाच्छक्तिबलेन सामर्थ्यदर्शनात्। पुण्यविशेषप्रचयेन तादृशकार्यकर्तृत्वस्यापि सम्भवाच्च। अत एव भूरुहभूधरादयो बुद्धिमदेककर्तृकाः कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन नैककर्तृकत्वसिद्धिः, तत्सर्वं नैककर्तृकं कार्यत्वात् घटस्तम्भादिसमूहवद् इति प्रत्यनुमानसम्भवात्। भूभूधरादिनिष्ठं कार्यत्वं न बुद्धिमदेककर्तृसाधकं समूहनिष्ठत्वाद् घटस्तम्भादिसमूहनिष्ठकार्यत्ववदित्यनुमानान्तराच्च।

किञ्च, वनभूरुहादिगतं कार्यत्वं युगपदुत्पद्यमानं सर्वगतं वा ? क्रमिकोत्पद्यमानसर्वगतं वा ? आद्ये आश्रयासिद्धिः, द्वितीये विरुद्धता। नापि जगदेकचेतनाधीनमचेतनारब्धत्वात् नीरोगस्वशरीरवत्, विकल्पासहत्वात्। तथाहि–किमिदमेकचेतनाधीनत्वम्,

एकचेतनायत्तोत्पत्तिकत्वमिति चेन्न, नीरोगस्यापि शरीरस्य पितृपुत्राद्यनेकादृष्टजन्यत्वेन तदुत्पत्तिस्थित्योस्तदधीनत्वेनैकचेतनाधीनत्वाभावात्, तथा दृष्टान्ते साध्यवैकल्येन हेतोरसाधारणत्वापातात्।

किञ्च शरीरस्थितिरपि किं स्वावयवसमवेता उत प्राणनम्, आद्ये अवयवाधीनत्वान्न चेतनापेक्षा घटादिवत्। द्वितीये क्षित्यादीनां शरीरत्वाभावेन पक्षेऽसम्भव इति पक्षसपक्षानुगतस्थित्यनुपलम्भः। ईश्वरो न कर्ता अशरीरवत्त्वाद् मुक्तवत्। एवमत्यन्तापरिदृष्टेश्वराख्यपुरुषस्य तस्मिन् सामर्थ्यविशेषस्य च कल्पने गौरवात्। जीवानामेव तपोयोगयागादिलब्धसामर्थ्यानां कर्तृत्वेन कल्पनं लघीय इति अचेतनारब्धत्वलिङ्गकानुमानेनापि नेश्वरसिद्धिः। किञ्च यदि नित्येतरसर्वमेवेश्वरकर्तृकं ततो घटादीनामपीश्वरकर्तृकत्वेन पक्षनिक्षेपाद् दृष्टान्ताभावः। न च व्यतिरेकिणि हेतौ दृष्टान्ताभावो न दूषणमिति वाच्यम्, कादाचित्कादृष्टपरिपाकवशादेव देशकालादिप्रतिनियतकार्योत्पादोपपत्त्या व्यतिरेकाव्यभिचारानिश्चयात्।

किञ्चैवं कुलालादिकर्तृकेऽपि घटादौ तावतैवोपपद्यमानोत्पादेऽपि यदीश्वरोऽधिष्ठातुं परिकल्प्यते, तदा सर्वस्य द्विकर्तृकत्वेन तद्दृष्टान्तेनैवेश्वरमधिष्ठातुमीश्वरान्तरमपि परिकल्प्येतेत्यनवस्थाप्रसङ्गः। यद्यनवस्थाभयाद् द्वितीयानुमानं न युक्तम्, तर्ह्येकानुमानमपि मा भूदनवस्थाप्रसङ्गस्योभयत्र तुल्यत्वात्; अदृष्टविशेषादेवोपपत्तेः। यदि न द्विकर्तृका घटादयः किन्तु सर्वमेकैककर्तृकमेव तदा न सर्वज्ञत्वसिद्धिः। सर्वकार्याणामेकस्य कर्तृत्वेऽज्ञस्य तत्त्वानुपपत्त्या सर्वज्ञता स्यात्। रथाद्यवयवा नानातक्षनिर्मिता अपि दृश्यन्ते जगति प्रायेणोपकार्योपकारकाः। अत एव यत् परस्परोपकार्योपकारकत्वेन स्थितं तदेककर्तृकं दृष्टम्, यथा रथावयवा दृष्टास्तथा तनुभुवनानीत्यपास्तम्, नानातक्षपूर्वकत्वस्यापि दर्शनेन व्यभिचारात्।

किञ्च क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य कर्माशयाभावे शरीरेन्द्रियसंयोगो बुद्धिरैश्वर्यञ्च न सम्भवति, प्रमाणप्रतिक्षिप्तत्वाद् वह्न्यभावे धूमस्येव कर्माशयाभावे तत्कार्यशरीराद्यनुपपत्तेः। कारणमन्तरेणापि कार्योत्पत्तौ सर्वज्ञमीश्वरमन्तरेण तथैव सन्निवेशवतस्तनुभुवनादेरप्युत्पत्तिसिद्धेः।

यदि परेशज्ञानादेरपि कर्माशयपूर्वकत्वमुपेयते, तदापि येन कर्माशयेनास्य ज्ञानादयो जनयितव्याः सोऽविज्ञातोऽनधिष्ठितश्च न शरीरेन्द्रियज्ञानादिजननसमर्थः। न च

३

तज्जन्येनैव शरीरादिना तज्ज्ञानं तदधिष्ठानञ्च सम्भवति, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। नापि प्राग्भवीयेन शरीरान्तरादिना तत् सम्भवति, जन्मसमये तस्यातिवृत्तत्वात्। न चेश्वरान्तर-मुपेयते, तदुपगमेऽपि तत्रापि दुर्वारः स एव प्रसङ्गः।

नन्वत एव हेत्वभावे कार्याभावादेव परेशानुमानम्, अन्यथा कर्माशयाभावे ज्ञानादिकं न स्यादिति दूषणमपि किमालम्बनं स्यात्? विशेषो वा वक्तव्यो येन दूषणं स्यान्न साधनमिति चेन्न, प्रत्यक्षविलक्षणानामप्रत्ययपूर्वकाणां क्षित्यादिसन्निवेशानां दर्श-नात्। न च तत्रापि नित्यसर्वविषयबुद्धिपूर्वकत्वमनुमेयमिति वाच्यम्, दर्शननैरपेक्ष्येण जायमानस्य प्रत्यक्षस्यादृष्टचरत्रैलोक्यविलक्षणस्वलक्षणवस्तुगोचरत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्त्य-पेक्षिततया व्याप्तेश्च पूर्वदर्शनाधीनतया दृष्टविलक्षणगोचरत्वासम्भवेन दृष्टसालक्षण्येनैवा-नुमानात्। तथा च यथादर्शनमनित्या शरीरात्ममनःसंयोगहेतुरसर्वविषयैव बुद्धिरनुमीयते, तथाविधाया एवास्मदादावुपलम्भात्। वह्न्याद्यनुमानेषु तु नायं प्रसङ्गः, गिरिशिखर-वर्तिनो वह्नेर्महानसादिदृष्टवह्निविलक्षणत्वाभावात्। न च देशभेदस्तद्वैलक्षण्यप्रयोजकः, अन्यत्वात्।

न चैवमपि दण्डादिकरणसालक्षण्याभावाद्रूपादिपरिच्छित्तिकरणानामिन्द्रियाणा-मनुमानं न स्यादिति वाच्यम्, तेषामनुमानागोचरत्वेऽपि रूपादिपरिच्छित्त्यन्यथानुप-पत्त्याऽर्थापत्तिगोचरत्वात्। तस्याः सम्बन्धदर्शननिरपेक्षतया दृष्टसालक्षण्यानपेक्षणात्। न चैवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वेऽप्यर्थापत्तिरन्यथानुपपद्यमानस्य कस्यचिददर्शनात्। तनुभुवनादेश्चा-दृष्टवत् क्षेत्रज्ञपरमाणुसंयोगादुपपत्तेरिति तत्रोच्यते— अस्ति तावत् परमेश्वरः श्रुतिस्मृतीतिहास-पुराणादिशास्त्रतदनुगुणानुमानसिद्धः, समेषां प्रमाणानां तत्रैव पर्यवसानात्। अज्ञात-ज्ञापकत्वेनैव सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यसिद्धेः। न च ब्रह्मातिरिक्तमज्ञातं सम्भवति, तस्यास्व-प्रकाशस्य सत्त्वस्फूर्त्योरप्रसक्तत्वेनावरणकृत्यासम्भवात्। तस्मात्तत्तदवच्छिन्नचितामेव तत्तत्प्रमाणवेद्यत्वेन तेषाञ्चानवच्छिन्नचिदभिन्नत्वेन सर्वेषां प्रमाणानां ब्रह्मणि पर्यवसानस्य सम्भवदुक्तिकत्वात्। 'द्यावाभूमी जनयन् देव एकः; (ऋ० सं० १०।८१।३) 'पुरुष एवेदं सर्वम्; (ऋ० सं० १०।९०।२) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्; (छा० उ० ६।२।१) 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत; (छा०उ० ६।२।३)। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः; (तै० उ० २।१) 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति; (क० उ० २।२।१५) 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' (श्रीमद्भग०

१५।१५) इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादयस्तत्र प्रमाणम्। न च तेषामप्रामाण्यम्, अपौरुषेयत्वेन प्रामाण्यस्वतस्त्वस्य प्रसाधितत्वात्। 'धर्मं जैमिनिरत एव' (ब्र० सू० ३।२।४०) इति सूत्रेण पूर्वमीमांसकमतमुपस्थाप्य, 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्, (ब्र० सू० ३।२।४१) 'फलमत उपपत्तेः' (ब्र० सू० ३।२।३८) इति सूत्राभ्यां बादरायणेन निराकृत्य, परमेश्वरादेव कर्मफलसिद्धिरुपपादिता।

न केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद् वा क्षेत्रज्ञाद् वा कर्मफलमुपपद्यते, जडत्वाल्पज्ञत्वादिभ्यस्तेषां तदहेतुत्वात् किन्तु कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद् वा परमेश्वरादेव फलसिद्धिरुपपद्यते 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति, तं यमेभ्य उन्निनीषते' (कौ० ब्रा० उ० ३।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः।

सर्ववेदान्तेषु सहेतुकाः सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते। तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत्तत्तत्कर्माभिरूपाः प्रजाः सृजति। 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० उ० २।४।५) इति श्रुत्या श्रुतस्यार्थस्य व्यवस्थापनाय दार्ढ्याय च युक्तय आदृता एव। 'मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः',

बुद्ध्यारोहाय तर्कश्चेदपेक्ष्येत यदा तदा।
स्वानुभूत्यनुसारेण तर्क्यतां मा कुतर्क्यताम्॥
(पञ्चदशी ६।३०)

इत्यादिशिष्टोक्तेश्च। 'दृष्टानुसारिणी कल्पना नान्यथा, न जातु मृत्पिण्डादयः कुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भाद्यारम्भाय विभवन्तो दृष्टाः' इति वाचस्पतिमिश्राः। न च विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वकमपि कार्यं सिद्ध्यत्येवेति वाच्यम्, तेषामपि पक्षकुक्षिनिःक्षिप्तत्वेनाव्यभिचारात्।

न च क्षेत्रज्ञस्याधिष्ठानं सम्भवति, कर्मस्वरूपसामान्यविनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यस्य तस्य तदनुपपत्तेः। न च जीवानां प्रातिस्विकैकजन्मगतानामपि कर्मणां ज्ञानं सम्भवति, किमुतानन्तानन्तजीवानां तत्तदनन्तजन्मान्तरीयाणां कर्मणाम्। ज्ञानेऽपि न फलदानसामर्थ्यम्, अल्पशक्तित्वात्। शक्तिमत्त्वे स्वातन्त्र्ये वा शुभकर्मणां शुभान्येव फलानि जनयेयुर्नाशुभानामशुभानि फलानि। तस्मादेव कर्मफलव्यवस्थोपपत्तये तादृश ईश्वर एवापेक्षितो योऽनन्तानन्तानां ब्रह्माण्डानां तद्गतानां जीवानां तत्तदनन्तानन्तजन्मनां तत्तत्कर्मणां तत्फलानाञ्च सम्यग्विज्ञाता कर्मफलदानसमर्थश्च स्यात्। अत एव नेश्वरसाधकानुमानानामर्थान्तरत्वं सिद्धसाधनत्वं वा। सर्वज्ञं सर्वशक्तिं परमेश्वरमन्तरेण कर्मफलव्यवस्थाजगन्निर्माणादिकार्यासिद्धेः।

न च लोकोत्तरोऽपि तादृशः परमेश्वरोऽसम्भवदुक्तिकः, श्रुतिस्मृतिपुराणसिद्धत्वेनापलापानर्हत्वात्। न चेश्वरप्रतिपादकवचनानामुपासनादिविधिशेषत्वेनातत्परत्वमिति वक्तुं शक्यम्, द्वारिभूतमहावाक्यार्थाविरोधे द्वारभूतस्यावान्तरतात्पर्यस्य प्रामाणिकत्वे बाधाभावात्।

न च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वेनानर्थक्यमतदर्थानाम्' इति न्यायेन क्रियापरत्वमेव वेदानामिति वाच्यम्, सर्ववेदानां ब्रह्मण्येव तात्पर्यावधारणात्। न क्रियापरत्वेनैव प्रामाण्यमप्रयोजकत्वात्। फलवन्निश्चितार्थावबोधकत्वेन प्रामाण्ये कर्मबोधकवाक्यानामिव सिद्धब्रह्मबोधकश्रुतीनामपि प्रामाण्यमेव। 'न सर्पायाङ्गुलिं दद्यात्' 'ज्वरितः पथ्यमश्नीयात्' इति प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधकवाक्यानामिव नायं सर्पो रज्जुरेषेति सिद्धवस्तुबोधकवाक्यानामपि हितशासनपरत्वाविशेषात्।

न चान्यपरैरेव वाक्यैस्तद्बोधनम्, अनन्यपरैरीशावास्यादिमन्त्रैः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिवाक्यैरपि तद्बोधनात्। कर्मबोधकवाक्यानामपि परमेश्वराराधनविधायकत्वेन परमेश्वर एव महातात्पर्यम्।

लौकिकश्चेश्वरो बल्युपहरण-परिचरण-प्रणामाञ्जलिकरण-स्तुतिमयीभिरतिश्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभिः संराधितः प्रसन्नः सेवकाय तदनुरूपं फलं प्रयच्छति, विरोधितश्चापक्रियाभिरशुभाय भवति यथा तथैवेश्वरोऽपि स्वस्वकर्मभिराराधितः फलं प्रयच्छतीति सुश्लिष्टम्।

यथा विनष्टं कर्म न फलं प्रसूत इति दृष्टविरोधादपूर्वं कल्प्यते, तथैव देवपूजात्मको यागो देवताप्रसादमन्तरा फलं न प्रयच्छतीत्यपि दृष्टविरुद्धमेव। नहि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य फलाय कल्पते, तथैवेश्वराराधनलक्षणं यागादिकर्मापि परमेश्वरप्रसक्तिमन्तरा न फलाय कल्पते। तथा चापूर्वमन्तरापि स्थायिनो देवताप्रसादात् फलोत्पत्तिरुपपद्यते। एवमशुभैः कर्मभिस्तद्विरोधनमिति ततोऽनिष्टफलमिति श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धमेव। शुभाशुभकर्मानुरोधेन तदनुरूपं फलं प्रयच्छति। तेन परेशे वैषम्यनैर्घृण्यादयोऽपि न वक्तुं शक्यन्ते, साध्वसाधुभेदेन निग्रहानुग्रहकारिणि राजनि तथा दर्शनात्।

न चेश्वरस्य सृष्टिपराङ्मुखत्वे सर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणस्यापवर्गस्य सिद्धिः सम्भवति, सृष्टिमन्तरा ज्ञानसामग्र्यलाभेन तत्त्वज्ञानानुपपत्तेः। तदन्तराऽनाद्यविद्याकामकर्मवासनानां बाधानुपपत्त्या तदसम्भवात्।

यथा परमापूर्वे कर्त्तव्य उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणाञ्चोपयोगो भवति, तथैव प्रधानाराधनेऽङ्गोपाङ्गदेवताराधनानामपि समस्त्युपयोगः। यथा वा स्वाम्याराधने तदमात्यप्रणयिजनानामाराधनमुपयुज्यते तद्वत्। परमेश्वरस्य सर्वकारणत्वेन स्वसंसृष्टसर्वावभासकत्वेन सर्वज्ञत्वमपि। कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेव खलु ब्रह्मणः कर्तृत्वम्, सत्यसङ्कल्पस्येक्षणात्मकसङ्कल्पेनैव सर्वकार्योपपत्तेः। 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' (मु० उ० १।१।९) इति श्रुतेः;

निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः॥

इत्यभियुक्तोक्तेश्च। हेतुसमवधायकत्वेनापीश्वरसिद्धिः।

न च कादाचित्कादृष्टपरिपाकात् तदुत्पत्तिस्तस्याचेतनस्य तत्समवधायकत्वानुपपत्तेः। यदुक्तम्—'प्रपञ्चस्य सर्वज्ञपूर्वकत्वं न सिद्ध्यति, तेन हेतोर्व्याप्त्यसिद्धेः, दृष्टान्तस्य च साध्यवैकल्यात्, शय्याप्रासादादौ कार्यत्वस्यासर्वज्ञपूर्वकत्वेनैव व्याप्त्युपलब्धेश्च। न चोपलब्धिमत्पूर्वकत्वस्य सामान्यस्य साधनविषयत्वेऽपि तद्विशेषस्य सर्वज्ञत्वपूर्वकत्वस्य विशेषस्य सिद्धिरिति वाच्यम्, साधनागृहीतव्याप्तिकस्य विशेषस्य तदसिद्धेरिति, तन्मन्दम्, सामान्यमात्रव्याप्तावप्यन्तर्भावितविशेषस्यैव सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन सिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्। अत एव क्रियात्वसामान्यस्य करणमात्रव्याप्तत्वेऽपि पक्षधर्मतावशादिन्द्रियलक्षणकरणविशेषसिद्धिर्भवति। अत एव न दृष्टसलक्षणस्यैव साध्यस्य सिद्धिरनुमानेन भवतीति नियमः, इन्द्रियानुमाने दृष्टविलक्षणसाध्यसिद्धेरिष्टत्वात्। न च रूपपरिच्छित्त्यन्यथानुपपत्त्यार्थापत्तिप्रमाणेनैवेन्द्रियलक्षणकरणसिद्धिर्नानुमानेनेति वाच्यम्, सर्वज्ञत्वसिद्धावपि तथैव वक्तुं शक्यत्वात्। अचिन्त्यरचनारूपस्य विश्वस्य सर्वज्ञपूर्वकत्वाभावेऽनुपपत्तेः सत्त्वात्।

न चादृष्टवत्क्षेत्रज्ञपरमाणुसंयोगाद् भूधर-सागर-गगन-चन्द्र-सूर्य-ग्रहोपग्रहादिनिष्पत्तिः सम्भवति, चेतनानधिष्ठितस्यापूर्वस्य तदुपपादकत्वासम्भवात्। न च क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन तदुपपत्तिः, तस्याल्पज्ञस्याधिष्ठातृत्वानुपपत्तेः।

यद्यपि सिद्धान्तेऽपि कर्मणां विश्ववैलक्षण्यहेतुत्वमिष्यते, तथापि ब्रह्मान्तरा तन्मात्रेण कार्यासिद्धेः। न ह्यग्निमन्तरा तुषप्रक्षेपफूत्कारमात्रेण धूमोत्पत्तिरिति त्वयाप्युक्तत्वात्। न च सर्वज्ञो विचारासहः, सर्वकारणस्य सर्वज्ञत्वे बाधकाभावात्। न च ज्ञानस्यापि कार्यत्वेन ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थेति वाच्यम्, पार्थिवपरमाणूनां नित्यरूपवत्त्वस्येव सदा कारणगततया

परेशज्ञाननित्यत्वस्य सदा कारणगतत्वेन साधितत्वात्। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म; (तै० उ० २।१।१) 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० उ० ३।९।२८) इति श्रुत्यादिभिर्ब्रह्मणो नित्यविज्ञानरूपत्वेन स्वसंसृष्टसर्वावभासकतया तत्सर्वज्ञत्वेऽपि बाधाभावात्।

न च ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमुदायजन्मा कार्योत्पादो न ज्ञानमात्रात् सम्भवति, केवलाद् वह्नेरार्द्रेन्धनाद् वा धूमोत्पत्त्यदर्शनात्। अत एवोपादानज्ञोऽपि कुम्भकारः कुम्भमचिकीर्षुश्चिकीर्षुर्वा तदुपादानादिष्वलक्षतयाऽप्रवर्तमानः कुम्भारम्भाय साफल्यं नाधिगच्छतीति वाच्यम्, कुम्भकारस्य सत्यसङ्कल्पत्वाभावेन तथात्वेऽपि सत्यसङ्कल्पस्य ज्ञानमात्रात् सृष्ट्युत्पत्तौ बाधाभावात्। परमेश्वरीयज्ञानलक्षणात् तपस एव श्रुतिषु प्रपञ्चसृष्टिश्रवणाच्च।

न च तर्हि ज्ञाननैरपेक्ष्येण स्वरूपातिशयादेव सृष्टिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, ज्ञानस्यैव तत्स्वरूपत्वात्, न्यायरीत्यापि नित्यज्ञानवत्त्वेन तस्य ज्ञानवत्त्वस्वाभाव्यात्। विश्ववैलक्षण्योपपत्तये वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषपरिहाराय च धर्माधर्मादिसाहाय्यमपि तत्रापेक्षितमेव। बुद्ध्यारोहाय दृष्टानुसारिणी कल्पना नान्यथेत्युक्तत्वात्। कुम्भाद्युपायेष्विवात्रापि चेतनाधिष्ठितैरेव प्रकृतिपरमाणुधर्माधर्मादिभिर्विश्वसृष्टिरिति श्लिष्टतरम्।

ननु तर्हि तद्वदेव चिकीर्षाप्रयत्नावप्यास्थेयौ, तत्रापि ज्ञानं चिकीर्षाविशेष उपयुज्यते, स च प्रयत्नभेद इति प्रयत्नहेतुभेद एव साक्षात्कार्योदये हेतुः। यदि तावपि परमेश्वरे स्वीक्रियेते, तदापि तौ नित्यौ, अनित्यौ वा? प्रथमे ज्ञानस्य चिकीर्षाप्रयत्नोत्पादानुपयोगित्वेन नैरर्थक्यापातात्। तस्य स्वतः कार्योत्पादाङ्गत्वात्। एवं प्रयत्ननित्यत्वाभ्युपगतौ चिकीर्षाभ्युपगमस्यापि नैरर्थक्यमेव। अन्ते तस्य कारणं वक्तव्यम्। न च ज्ञानमात्रं तत्कारणं सम्भवति, आत्ममनःसंयोगविशेषासमवायिकारणयोरिच्छाप्रयत्नयोस्तद्धेतुत्वेऽतण्डुलादपि मण्डोत्पत्तिप्रसङ्गादिति चेत्, न, परमेश्वरीयज्ञानेच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वाभ्युपगमे दोषाभावात्। न च ज्ञानेच्छयोर्नैरर्थक्यमिति वाच्यम्, ज्ञानमन्तरा कर्मफलदातृत्वानुपपत्त्या तदभ्युपगमस्यानिवार्यत्वात्। ज्ञानेच्छाकृतीनां नित्यत्वेऽपि कार्यापेक्षया ज्ञानेच्छाकृतीनां क्रमेणैवोपयोगाच्च। न चैषां नित्यत्वेन सृष्टेर्नित्यत्वापत्त्या प्रलयासिद्धिरिति वाच्यम्, सृष्टेरनित्यधर्माधर्मनिमित्तकत्वेन नित्यत्वानुपपत्तेः। वेदान्तरीत्या तु यथा प्रसुप्तस्य स्वापाव्यवहितप्राक्कालिकाद् एतावत्कालानन्तरे मया प्रबोद्धव्यमित्येवमात्मकात् सङ्कल्पाद् निद्राभङ्गज्ञानोदयौ भवतः, तथैव प्रलयाव्यवहितप्राक्कालिकपरमेश्वरीयसङ्कल्पादेव गुणवैषम्यधर्माधर्मफलाभिमुख्याभ्यां परमेश्वरीयज्ञानेच्छाकृतिभिर्विश्वसृष्टिर्जायते। एतेन 'प्रलयान्ते मनांसि तत्संयोगाश्च किमनधिष्ठितानि चिकीर्षा-

प्रयत्नौ प्रसुवते अधिष्ठितानि वा ? आद्ये तैरेव हेतुव्यभिचारः, अन्ते तदधिष्ठानार्थं प्रयत्नान्तरापेक्षा, तथा चानवस्था। न च तत्प्रवाहानादित्वेन तत्समाधानं सम्भवति, प्रलये प्रवाहविच्छेदाद् इत्यपि निरस्तं वेदितव्यम्, सङ्कल्पसंस्कारस्य तदानीमप्यविच्छेदात्, नित्यत्वपक्षे तादृग्दोषस्य निरालम्बनत्वाच्च।

अदृष्टविशेषाद्धेतुसमवधानानुपपत्त्यैव कुड्यादिभ्यः शक्रमूर्धादिरिव शय्याप्रासादादिभ्यः तनुभुवनादीनां वैलक्षण्येऽपि न बुद्धिमत्कर्तृकत्वव्यभिचारः, कार्यत्वस्याविशेष्यात्। यथा कुड्यादिवैलक्षण्येनैव शक्रमूर्धादेर्मनुष्यकार्यत्वाभावेऽपि नाकार्यत्वं तथैव तनुभुवनादेर्जीवकार्यत्वाभावेऽपि नाकार्यत्वम्, सावयवत्वेन कार्यत्वस्य निश्चयात्। अत एव यथा शक्रमूर्धादेर्मनुष्यविलक्षणकर्तृमत्त्वं तथैव तत्त्वादेर्जीवविलक्षणसर्वज्ञपरमेशकर्तृकत्वं सिद्धयति।

न च यथा देहवत्प्रयत्नमन्तरेण घटादिकारणेष्वप्रवर्तमानेष्वपि पृथिव्यादिकारणानि न देहवतः प्रयत्नमपेक्षन्ते स्वप्रवृत्तिं प्रति, तथैव चेतनमात्रमपि नापेक्षिष्यन्ते किन्त्वदृष्टपरिपाकवत् क्षेत्रज्ञसंयोगादेव प्रवर्त्स्यन्तीति किं तदभिज्ञेनेति वाच्यम्, क्षेत्रज्ञादृष्टादीनां जडत्वाल्पज्ञत्वाभ्यां समवधायकत्वानुपपत्त्या तत्प्रतिक्षिप्तत्वात्। कुम्भकारादिजीवानां शरीरावच्छेदेनैव ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामुत्पत्तिनियमेन शरीरापेक्षत्वेऽपि परमेशवर्तिनीनां ज्ञानेच्छाकृतीनां नित्यत्वेन शरीरानपेक्षणात्।

'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' (श्वे. उ. ३।१९) इति शरीरानपेक्षस्य तस्य कर्तृत्वश्रवणाच्च। परमेश्वरस्यापि शरीरग्रहणसम्भवाच्चोत्पत्तिमत्त्वस्याप्रयोजकत्वमपि प्रतिक्षिप्तमेव। नित्येतरत्सर्वं सर्वज्ञपूर्वकमचेतनोपादानत्वादुत्पत्तिमत्त्वाच्च यन्नैवं तन्नैवं यथा परमाण्वादीत्यपि प्रयोगो निर्दुष्ट एव।

नन्वेवं सर्वस्य द्विकर्तृकत्वे परेशस्यापि सकर्तृकत्वेन तस्यापीश्वरकर्तृकत्वं तस्याप्येवमनवस्थानाद् घटादीनामपि पक्षकुक्षिनिक्षेपाद् दृष्टान्ताभावापत्तिश्च स्यात्। न च व्यतिरेकी हेतुस्सम्भवति, कादाचित्कादृष्टपरिपाकादेव देशकालादिनियतकार्योत्पादोपपत्त्या व्यतिरेकाव्यभिचारस्यानिश्चयादिति चेन्न, नित्ये परमेश्वरे सकर्तृकत्वप्रयोजकानामुत्पत्तिमत्त्वादिहेतूनामभावेन तद्दोषात्। अत एव नित्येतरत् सर्वं पक्षतयोपात्तम्, दृष्टान्ताभावोऽपि न दूषणम्, व्यतिरेकिणि हेतौ तदनपेक्षणात्। न चादृष्टपरिपाकात् कार्योत्पादोपपत्त्या व्यतिरेकाव्यभिचारा-

निश्चयोऽपि समवधायकचेतनकर्तारमन्तराऽदृष्टमात्रात् कार्योत्पादासम्भवस्यासकृदावेदितत्वात्। अत एवैकेश्वरानुमानेनानवस्थाप्रसङ्गोऽपि, एकेनैव तेन कार्योत्पत्त्युपपत्त्या परमेश्वरान्तरकल्पनाया अप्रसङ्गात्।

"ननु बुद्धिशरीरादीनां कर्माशयमूलकत्वेनेश्वरे तदभावात् कथं ज्ञानचिकीर्षादिसम्भवः? तस्यापि कर्माशयाभ्युपगमे येन कर्माशयेनास्य ज्ञानेच्छाशरीरादयो जनयितव्याः सोऽविज्ञातोऽनधिष्ठितश्च चक्षुरादिजननाय न पर्याप्तः। न च तज्जन्येन शरीरादिना तत्सम्भवः, अन्योन्याश्रयात्। न च प्राग्भवीयशरीरान्तरादिना तदुपपत्तिः, जन्यसमये तस्यातिवृत्तत्वात्" इत्यादि तुच्छम्, जन्यज्ञानादीनां कर्माशयापेक्षत्वेऽपि नित्यानां तदनपेक्षणात्। कर्माशयपूर्वकत्वं ज्ञानादीनां त्वनभ्युपगमपराहतमेव। नित्या सर्वविषया बुद्धिस्तु साधितैव।

यदुक्तम्—'परमेश्वरस्य प्राप्ताखिलप्रापणीयस्य प्राप्तव्याभावादत एव क्रीडासाध्यसुखस्यापि प्राप्तत्वाद् न क्रीडार्थमपि प्रवृत्तिः। नापि कारुण्येन परार्थं प्रवृत्तिः, सुखमयस्यैव लोकस्य सृष्टिप्रसङ्गात्' इति, तदप्यसङ्गतम्, धर्माधर्मसापेक्षस्य परमेश्वरस्य विचित्रप्रपञ्चनिर्माणे बाधानुपपत्तेः। न च दुःखहेतोरधर्मस्य कारुण्येनाधिष्ठानं नोपपद्यत इति वाच्यम्, तस्यापि पापक्षयवैराग्यादिजननाद्युपायतया कारुण्येन तदधिष्ठानोपपत्तेः। न च दुःखोत्पादस्येश्वराधीनतया तस्य तत्र वैमुख्येन तदनुत्पादे तदत्यन्तविमोक्षरूपस्यापवर्गस्यानायाससिद्धत्वात् कृतं कारुण्येन परार्थप्रवृत्त्येति वाच्यम्, सृष्टिमन्तरा तत्त्वसाक्षात्कारानुपपत्तेः। तत्त्वसाक्षात्कारमन्तराऽनाद्यविद्याकामकर्मलक्षणबन्धनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिलक्षणो मोक्षो न सिद्धयति, 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' (वा०सं० ३१।१८ तथा श्वे०उ० ६।१५, ३।८) इति श्रुतिविरोधात्।

तत्त्वसाक्षात्कारस्तु वेदान्तश्रवणादिसाधनमन्तरा नोत्पद्यते, श्रवणादिकञ्च देहादिसृष्टिमन्तरा नोपपद्यते इति कुतः सृष्टिमन्तरा तद्वैमुख्यमात्रेण मोक्षसिद्धिः? एतेन नेश्वरः कर्ता, प्रयोजनाभावात्, अनित्यमीश्वरज्ञानं ज्ञानत्वात्, इत्यादीनि प्रत्यनुमानानि निरस्तानि वेदितव्यानि, सृष्टिप्रयोजनस्योक्तत्वात्। ज्ञाननित्यत्वस्य साधितत्वात्। ईश्वरस्य च तज्ज्ञानस्य च धर्मिणोऽप्रसिद्धौ हेतोराश्रयासिद्धत्वात् प्रसिद्धौ धर्मिग्राहकविरोधाच्च।

यदुक्तम् 'क्षित्यादिषु सावयवत्वेन कार्यत्वानुमानमपि न सम्भवति, क्षित्यादिकमकार्यमशक्यक्रियत्वाद् अशक्योपादानविज्ञानत्वाद् महाभूतशब्दवाच्यत्वाच्चेत्याद्यनुमानैः सत्प्रतिपक्षितत्वादिति तदपि न क्षोदक्षमम्, आभाससमानयोगक्षेमत्वात्। तथाहि—

कुतोऽशक्यक्रियत्वादिकं ज्ञायते ? जीवेषु तददर्शनादिति चेत्, तदपि मन्दम्, नहि यदस्मदादिषु न दृष्टं तदन्यत्रापि न सम्भवति। नहीदानीं सार्वभौमः सम्राट् नोपलभ्यत इति तत्सत्त्वमन्यदापि बाधमर्हति। स्मर्यन्ते पुराणादिषु तादृक्सम्राजश्चेदत्रापि स्मरणं समानमेव। प्रजापतिविश्वामित्रादयः स्मर्यन्ते विचित्रशक्तिमन्तः, अत्रापि पुण्यविशेषोपचयेनातिशयता दृष्टेति सम्भावनया जीवानामपि विशेषकार्यकर्तृत्वानुमानाच्च।

किञ्च, नहि सिद्धं साध्यते, तस्य सिद्धत्वादेव। यस्योत्पत्तिर्दृष्टा न तस्य कार्यत्वं साधनीयम्, यस्य न दृष्टा तस्यैव साध्यते सा। कार्यत्वसिद्ध्यैव तेनैव धर्मिग्राहकमानेन तदनुगुणा शक्तिर्ज्ञानं चापि सिद्ध्यत्येव। तृतीयहेतुस्त्वप्रयोजकः, अनुकूलतर्काभावात्। सावयवत्वकार्यत्वयोस्तु घटादिषु दृष्टः कार्यकारणभाव एव व्याप्तिसाधकः।

सातिशयानां परिमाणानां परममहत्त्वस्याकाशेऽणुत्वस्य परमाणौ काष्ठाप्राप्तिर्दृष्टा। विज्ञानञ्च लोके एक-द्वि-बहुविषयतया सातिशयं दृष्टमिति तदपि क्वचित् काष्ठां प्राप्तम्। विदितसमस्तवेदितव्ये परमेश्वरे तत्काष्ठाप्राप्तिर्युक्ता, "तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्" (१।२५) इति पातञ्जलसूत्रात्।

ननु यतः परं नास्ति सा काष्ठा, तदा भवतु तत्प्राप्तिः, न च तया सर्वविषयत्वप्राप्तिः, भूयिष्ठविषयत्वे तु नेष्टसिद्धिः। यथा पार्थिवान्तरापेक्षया पार्थिवगोलस्य बहुतराकाशव्यापित्वेऽपि न सर्वव्यापिता। 'यतः परं न सम्भाव्यते सा काष्ठा' इत्यपि न सम्भवति, सातिशयानां घटादिकार्यद्रव्याणां परा सम्भावनीयातिशायित्वादर्शनात्। अन्यथैकेनैव स्पर्शवता सर्वव्याप्त्या तादृशान्यानवकाशप्रसङ्गात्। यच्चसाधारणगुणस्यैवायं धर्म इति, तदपि न युक्तम्, मनुष्य-वातहरिण-हरि-पतत्त्रिणां प्रयत्नविशेषात्, दूरान्तिकप्राप्तिदर्शनेनासम्भावनीयपरातिशयस्य विशेषस्यादर्शनेन व्यभिचारात्। निरवशेषगन्तव्यदेशप्राप्त्या हि निरतिशयः प्रयत्नो भवेत्। गन्तव्यस्य नभसोऽनन्ततया कथं सम्भवेत् ?

किञ्च, परममहत्त्वस्य पर्य्यवसानमाकाशे गदितम्। यदि तत्परिमितम्, ततः कुतस्तस्यासम्भाव्यपरावस्थत्वम् ? यच्चानन्त्यमेवाकाशस्य न परिमितत्वम्, तदापि किमानन्त्यम् ? यदि परिच्छेदाभाव एवानन्त्यम्, तद्वदेवेश्वरज्ञानस्याप्यानन्त्यम्, सैव च काष्ठाप्राप्तिरिति, तदपि न युक्तम्, तस्यात्मीयज्ञानस्य साकल्येनापरिज्ञानेऽल्पज्ञत्वापत्तिः। ज्ञाने वा कथमानन्त्यम् ? परिच्छेदनान्तरीयकेणेयत्तावधारणेनापास्तत्वादिति, तत्रोच्यते—असाधारण्ये गुणत्वे सति

सातिशयानां काष्ठाप्राप्तिरित्युक्तौ दोषाभावात्। न च प्रयत्नविशेषात् चान्तिकदूरप्राप्तौ काष्ठाप्राप्तिरिति वाच्यम्, सर्वातिशायिपरेशप्रयत्नस्य काष्ठाप्राप्तेरिष्टत्वात्। "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" (ऋ० सं० १०।९०।३), "अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्" (ऋ० सं० १०।९०।१) इत्यादिश्रुतिभिः परमेश्वरस्य सर्वप्रपञ्चातिक्रान्तत्वेन तत्र प्रयत्ननिरतिशयत्वस्याप्युपपत्तेः। न चैवमीश्वरस्याल्पज्ञत्वप्रसङ्गः, अनन्तस्यानन्तत्वेन ज्ञाने सर्वज्ञत्वानपायात्। तत्रेयत्तावधारणस्यैव भ्रान्तिमूलकत्वेनाल्पज्ञत्वप्रयोजकत्वाच्च।

यदुक्तम्—'विवादाध्यासितमनेककर्तृकं कार्यत्वात्, विचित्रसन्निवेशसार्वभौमसदनवदिति जगतोऽनेककर्तृकत्वसिद्ध्या पक्षधर्मताया दौर्बल्येन सर्वज्ञसर्वकर्तुरेकस्येश्वरस्यासिद्धिः' इति, तदपि तुच्छम्—अस्मदादिषु पृथिव्यादिनिर्माणानुगुणज्ञानसामर्थ्याद्यभावदर्शनादनुमानेन तादृक्सामर्थ्यवतां साधनेऽनेकतादृक्कल्पनापेक्षया तादृगेवेश्वरकल्पनायां लाघवादन्यत्र गौरवाच्च। पुण्यविशेषैस्तद्वतां साधनेऽनेकेश्वरपक्षोक्तदोषाश्च प्रसज्येरन्।

एतेन भूभूधरादिनिष्ठं कार्यत्वं न बुद्धिमदेककर्तृकत्वसाधकम्, समूहनिष्ठत्वात्, घट-पट-स्तम्भादिसमूहनिष्ठकार्यत्ववदित्यपास्तम्, एकस्याप्यनेकवस्तुसमूहकार्यकरणसामर्थ्यदर्शनेन हेतोर्व्यभिचारित्वाच्च।

यदुक्तम्—'क्षित्यादिगतं कार्यत्वं युगपदुत्पद्यमानसर्वगतं क्रमिकोत्पद्यमानसर्वगतं वा? आद्ये आश्रयासिद्धिः, द्वितीये विरोध इति, तदपि तुच्छम्, तदुभयसाधारणस्य हेतुत्वे बाधाभावात्।

जगदेकचेतनाधीनम्, अचेतनारब्धत्वात्, नीरोगस्वशरीरवत्। एकचेतनाधीनोत्पत्तिस्थितिकत्वमेवैकचेतनाधीनत्वमित्यनेनापीश्वरसिद्धिः सम्भवति। न च नीरोगस्यापि शरीरस्य पितृ-पुत्राद्यनेकचेतनादृष्टजन्यत्वेन तदुत्पत्तिस्थित्योस्तदधीनत्वेनैकचेतनाधीनत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति वाच्यम्, तत्रादृष्टाद्वारकत्वे सतीति हेतोर्विशेषणीयत्वेन दोषाभावात्।

एवमेव शरीरस्थितिः किं स्वावयवसमवेता, उत प्राणनम्? आद्येऽवयवाधीनत्वाद् न चेतनापेक्षा, घटादिवत्। द्वितीये क्षित्यादीनां शरीरत्वाभावेन पक्षेऽसम्भव इति पक्षसपक्षानुगतस्थित्यनुपलम्भ इत्यपि निरस्तम्, तदधीनसत्तास्फूर्तिमत्त्वस्यैव चेतनाधीनस्थितिपदार्थत्वेनाव्यभिचारात्।

यदुक्तम्—'अशरीरत्वादीश्वरो न कर्ता, मुक्तात्मवदिति प्रत्यनुमानेन तद्बाधः इति, तन्न, ज्ञानविशेषराहित्यस्योपाधित्वेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। तपोयोगादिलब्धसामर्थ्याना-

मनेकेषां जीवानां विश्वकर्तृत्वकल्पनापेक्षयैकेश्वरकल्पनायां लाघवमुक्तमेव, अनेकेषां स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वे वैमत्यावश्यम्भावित्वेन कार्यानुत्पादप्रसङ्गात् ।

धर्मजनितत्वेन हीश्वरत्वस्य य एव तादृग्धर्मवान्, स एवेश्वरः स्यात्, तद्वशात् चेश्वर-बहुत्वप्रसक्तेः । तत्र चैकस्यैश्वर्येणान्येषामैश्वर्ये समे न्यूने वा नोपपत्तिः । न्यूनत्वे यदेवातिशयि तदेवैश्वर्यं स्यात्, इतरेषां तु भाक्तमेवैश्वर्यं स्यात् । साम्येऽप्यविरोधेन सम्भूयेशितृत्वे परिषद इव न कस्यापीश्वरत्वम्, सम्भूयेशितृत्वात् । प्रत्येकमीशत्वे तेषु केनचिदेवेशतायाः कृतत्वात्, अन्येषां नैरर्थक्यात् । स्वतन्त्राणां बहूनामेकाभिप्रायासम्भवेन विरुद्धाभिप्रायत्वे न कस्यचित् कार्यस्योत्पादः । उत्पादे च परस्परविरुद्धस्वभावं जगदुपलभ्येत ।

वस्तुतस्तु मीमांसकानामपि नेश्वरस्य तत्सर्वज्ञतायाश्च खण्डने तात्पर्यम्, किन्त्वनुमान-स्वातन्त्र्यखण्डन एव । अत एवोत्तरमीमांसकैः—"तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" (बृ० उ० ३।९।२६), "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" (तै०ब्रा० ३।१२।९।७), "शास्त्रयोनित्वात्" (ब्र०सू० १।१।३) इत्यादिश्रुतिसूत्राद्यनुसारेण धर्मस्येव ब्रह्मणोऽपि वेदैकसमधिगम्यत्वमुपेयते । वेदार्थस्योपपत्तये बुद्ध्यारोहाय च "मन्तव्यः" (बृ० उ० २।४।५) इति श्रुत्यनुरोधेनैव श्रुत्यविरुद्धानुमानानि युक्तिरूपेणोपादीयन्ते ।

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥
(न्या० कु० १।३)

इत्युदयनाचार्योक्तेः । नैयायिकादिभिरीश्वरोक्तत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमुपेयते । तस्य च वेदोक्तत्वेन सिद्धावन्योन्याश्रयत्वापत्त्या स्वातन्त्र्येणानुमानप्रामाण्यमुच्यते, तच्च न युक्तम् ; तथात्वेऽन्यैरपि वेदविरोधिभिर्बौद्धजैनखृष्टीयमोहम्मदमतानुयायिभिः स्वस्वसम्प्रदायानुगतग्रन्थकारस्यापि परमेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वादिकं च साधयितुं शक्यत एवेति तैरविशेषापत्तिरेव वेदस्य स्यात् । तथा च वेदप्रामाण्यस्वातन्त्र्यं भज्येत ।

यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
(श्वे० उ० ६।१८)

इति श्रुत्या तु चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो निर्मात्रा परमेश्वरेणापि वेदा न निर्मीयन्ते, किन्तु प्रवाहरूपेण नित्यसिद्धा वेदा ब्रह्मणो हृदि प्रहीयन्ते ।

तत्र नैयायिकादिरीत्या परमेश्वरापरपर्य्यायस्य ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वमेव, नोपादानत्वमपि, वेदान्तरीत्या तु तस्यैवोपादानत्वमपि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति"(तै०उ० ३।१) इति जनिकर्त्तुः प्रकृतेर्ब्रह्मण उपादानत्वमपि स्पष्टमुक्तम्। अभिसंविशन्तीति ब्रह्मण एव प्रपञ्चलयाधिकरणत्वोक्तेः। नहि निमित्तमात्रस्य कुलालादेर्घटादिलयाधिकरणत्वं सम्भवति। अत एव बादरायणं सूत्रम् "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" प्रकृतिश्चकाराद् निमित्तञ्च ब्रह्मैवेति वक्ति।

ननु निर्विशेषब्रह्मणः कथमुपादानत्वं निमित्तत्वं च सम्भवति, विकारवत् कारणस्यैव मृदादेरुपादानत्वदर्शनात्। ब्रह्म च "निर्विकारो हरः शुद्धः, निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्यादिश्रुतिभिर्निर्विकारमेवोक्तमिति चेत्, न; तस्य परिणामितयोपादानत्वासंभवेऽपि विवर्त्ताधिष्ठानत्वेनोपादानत्वे बाधाभावात्। विवर्तकारणाज्ञानविषयत्वेन ब्रह्मणस्तत् संभवत्येव। तदेवोक्तं वार्त्तिककारैः—"अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणमज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते" इति। श्रीमद्भागवतेऽपि भङ्ग्यन्तरेण तदेवोक्तम्—

ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा॥

न चोपादानलक्षणासंगतिरिति वाच्यम्, आत्मकार्यजनिहेतुत्वस्य तल्लक्षणस्य परिणाम्यपरिणाम्युभयसाधारण्येन निर्विकारे ब्रह्मण्यपि तत्संगतेः।

ननु ब्रह्मैवोपादानम्, उताज्ञानमपि, आद्ये सत्योपादनत्वेन प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्त्याऽज्ञानोपादानकत्वकल्पनविरोधः। द्वितीयेऽपि किं सूत्रद्वयस्य रज्जुं प्रतीव ब्रह्माज्ञानयोः समप्राधान्येनोपादानत्वम्, उत मायाशक्तिमद् ब्रह्मोपादानम्, अंशुरिव तन्तुद्वारा पटं प्रतीव मायाद्वारा ब्रह्म कारणं वा? नाद्यः, उभयोः समतयैव विकारित्वेन ब्रह्मणो विशिष्य निर्विकारत्वोक्त्ययोगात्। सितासितसूत्रारब्धपटस्य सितासितत्ववद् जगति पारमार्थिकतापारमार्थिकत्वयोरापातात्।

न द्वितीयः, ब्रह्मणो मायाख्यहेतूपरागमपेक्ष्य विकारित्वे मृदादिवत् परिणामित्वापत्तिः, विशिष्टस्य ब्रह्मत्वे निर्विकारश्रुतिविरोधः। अब्रह्मत्वे ब्रह्मणः कारणत्वासिद्धिः, विशिष्टस्य मृदादिवद् धर्मिसमसत्ताकरूपान्तरापत्तिरूपपरिणामाद् विवर्ताभ्युपगमबाधश्च।

न च विशिष्टापेक्षया परिणामत्वम्, शुद्धापेक्षया विवर्त्तत्वमिति वाच्यम्, शुद्धेऽपि विवर्तार्थमारोपितविकारस्यावश्यकत्वे निर्विकारश्रुतेस्तत्परत्वाभावप्रसङ्गात्। विशेष्ये तात्त्विकविकाराभावपरत्वे, विशिष्टे विकारोक्त्ययोगात् तत्त्वतो निर्विकार आरोपितविकाराविरोधात्।

न तृतीयः, अंशोस्तंन्तुं प्रतीव ब्रह्मणो मायां प्रत्युपादानत्वाभावादिति चेत्, न; उभयापरिणामित्वेन तयोः कारणत्वाभ्युपगमात्। न चोभयोः परिणामित्वेन कारणत्वाङ्गीकारः, अज्ञानस्यैव तथात्वोपगमात्। ब्रह्मणस्त्वविद्यासाहित्येऽपि न परिणामः, किन्तु विवर्त्तः। न च प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिः, परिणाम्युपादानसमसत्ताकत्वरूपस्य सत्यत्वस्य परिणामत्व-निर्वाहकत्वात्, ब्रह्मसमानसत्ताकत्वाभावेन तदपेक्षया परिणामत्वाभावात्, स्वसमानसत्ताक-विकाराहेतुतया निर्विकारत्वोपपत्तेश्च।

न च सत्यासत्यानुगतधूमत्वस्येव सत्यासत्यानुगतोपादानत्वस्यैकस्य सत्त्वमसिद्धमिति वाच्यम्, स्वनिष्ठजनिहेतुत्वस्योभयत्र सिद्धत्वात्। सत्यत्वासत्यत्वाभ्यां वैधर्म्येऽपि तयोस्तादृ-गुपादानत्वसत्त्वे बाधाभावात्, कथञ्चिद् वैधर्म्यस्य साधर्म्यविरोधित्वे साधर्म्यकथोच्छेदापत्तेः।

ननु ब्रह्मण एव रूपाद्याकाशाद्युपादानत्वसंभवेनाविद्योपादानकत्वकल्पना न युक्ता, अविद्यान्वयव्यतिरेकस्य निमित्ततामात्रेणान्यथासिद्धेरिति चेत्, न, घटकुण्डलादेः परिणाम्यपेक्षादर्शनेनाकाशादावपि परिणाम्युपादानत्वस्यावश्यकत्वात्।

न च ब्रह्मण एवातात्त्विकविकारसम्भवाद् न तत्कल्पनमिति वाच्यम्, तद्विषयकाज्ञान-परिणामत्वव्यतिरेकेण विकारेऽतात्त्विकत्वानिर्वाहात्। कार्यापेक्षितस्वसमानसत्ताकोपादानत्वे-नाप्यविद्योपादनत्वं सिद्ध्यति।

ननु भ्रमाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणो नोपादानत्वम्, अतीतासतोरनुपादानत्वेऽपि भ्रमाधिष्ठा-नत्वदर्शनात्, भ्रमाधिष्ठाने शुक्त्यादावुपादानत्वाव्यवहाराच्चेति चेत्, न; चैतन्यस्यैवाधिष्ठा-नत्वेनातीतादेरनधिष्ठानत्वात्। वृक्षादिषु पृथिवीत्वव्यवहाराभावेऽपि पृथ्वीत्वस्येव शुक्त्यादौ तदनपायात्। यदप्युक्तं मायोपादानमीश्वरनिमित्तं शुद्धं ब्रह्माधिष्ठानमिति पक्षेऽभिन्न-निमित्तोपादानत्वं नोपपद्यत इति तन्न, एकस्यैवाविद्योपहितत्वेनोपादानत्वस्याविद्या-परिणामेच्छाकृत्याद्याश्रयत्वेन निमित्तत्वस्यापि सम्भवात्।

ननु चैवं कुलालादिवदुपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वं कर्तृत्वं भवति, तच्च कार्यस्य मिथ्यात्वेनोपपद्यते, कुलालादेरकल्पितं प्रत्येव कारणत्वदर्शनात्। रूप्यादिकं प्रति भ्रान्त-स्यान्यस्य वा कर्तृत्वादर्शनादिति चेत्, न; कुलालकार्यघटादावप्यकल्पितत्वस्यासंप्रतिपत्तेः, रूप्यादेरप्यकर्तृकत्वासिद्धेः, तत्रापि साक्षिणः कर्तृत्वाभ्युपगमात्। न ह्यदर्शनमात्रेण कर्त्रपलापः सम्भवति, त्वन्मतेऽपि सर्वज्ञकर्तुरसिद्ध्यापत्तेः। अत एव अधिष्ठानत्वं न कर्तृत्वम्, तथात्वेऽतिरिक्तोपादनत्वाभावेन कर्तृत्वोपादानत्वयोः सामानाधिकरण्योक्तथयोगभ्रान्त-

वदध्यासद्रष्टृत्वमपि न कर्तृत्वम्, भ्रान्तस्य प्रेक्षापूर्वकमारोपितकर्तृत्वायोगात्। नापि मायाविवद् व्यामोहकत्वमेव कर्तृत्वम्, व्यामोहनीयजीवादर्शने व्यामोहकत्वाभावात्, तद्दर्शने भ्रान्त्यापत्तेः। व्यामोहकत्वस्यारोपितत्वेनान्योऽन्याश्रयाच्च "नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुत्यनुपपत्तेश्च, करवाणीति संकल्प्य मायाविनः कर्तृत्वाभात्। किन्त्विदं दर्शयानीत्यसंकल्प्य तस्य कर्त्तृत्वदर्शनात्, भ्रमाधिष्ठानत्वादिना सर्वज्ञालाभात् "जन्माद्यस्य यतः, शास्त्रयोनित्वात्" (ब्र. सू. १.२-३) इत्यादिसूत्रविरोधश्च।

उपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वमपि कर्तृत्वं न सम्भवति, कल्पितं प्रति तदयोगादित्यपि निरस्तं वेदितव्यम्, उपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वलक्षणकर्तृत्वस्य स्वात्म्यतादात्म्यवत् कार्यहेतुत्वस्य वा समर्थितत्वात्। मायाविवद् व्यामोहकत्वपक्षे व्यामुग्धजीवद्रष्टृत्वे भ्रान्तत्वापत्तिरिति, तदपि न दूषणम्, किन्तु भूषणमेव, भ्रान्तिज्ञस्याभ्रान्तत्वमेव। यदपि मायाविनः सङ्कल्पपूर्वककर्त्तृत्वादर्शनेन व्याकरवाणीति श्रुत्यनुपपत्तिरिति, तदपि तुच्छम्, तादृशसङ्कल्पादर्शनस्य मायाविन्यसम्प्रतिपत्तेः। यदपि जन्मादिसूत्रार्थमावश्यकस्फोटकशास्त्रयोनित्वसूत्रविरोध इति, तदपि न; मायावित्वेऽपि मायिकविश्वाकारमायासत्त्वांशपरिणामाधारतया सार्वज्ञ्यलाभात्। तथा च—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति "जनिकर्त्तुः प्रकृतिः" इति सूत्रप्रकृत्यर्थविहितपञ्चमीश्रुत्या "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति स्थितिलयाधारत्वलिङ्गाद् ब्रह्मण उपादानत्वम्, "तदैक्षत, व्याकरवाणि" इति श्रुत्या च कर्तृत्वं सिद्ध्यति।

ननु 'पुत्रात् प्रमोदो जायते' इत्यादावनुपादाने पञ्चमीदर्शनात् प्रकृतिपदं कारणमात्रपरमिति चेन्न, "पशुना यजेत" इत्यादौ 'पशु'-शब्दस्य पशुमात्रवाचकत्वेऽपि "छागस्य वपाया अनुब्रूहि" इति वाक्यशेषानुसारेण पशुविशेषपरत्ववदत्रापि कारणमात्रार्थत्वेऽप्युपादानपरत्वोपपत्तेः। न च महाभाष्ये "गोलोमाजलोमविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते। अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः" इत्यादिना लोमादीनां दूर्वादीन् प्रत्यवधित्वम् "ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यनेनैवोपादानसंज्ञासिद्धया सूत्रमिदमनारम्भणीयमिति प्रत्याख्यातं कैयटेऽपि; अपक्रमणावधित्वे लोमादिषु कार्यस्य प्रतीतिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य, बिलान्निष्क्रामतो दीर्घभोगस्य भोगिनोऽविच्छिन्नतया तत्रोपलब्धिरित्यवधित्वमेव तत्रोपपादितमिति वाच्यम्, अवधिपञ्चमीपक्षेऽपि 'शृङ्गाच्छरः' इत्यादौ नियामकाभावाद् निमित्तपरत्वेऽपि प्रकृते नियमसत्त्वाद् निमित्तपरत्वाभावात्। अत एव 'एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादावपि प्रकृतिपञ्चमी, "सच्च त्यच्चाभवत्" (तै० उ० २।६) इति वाक्यशेषेण; "सोऽकामयत" (तै० उ० २।६) इत्यन्यवाक्येन च प्रतीतिसामानाधिकरण्यस्य नियामकत्वात्।

न च "स तपोऽतप्यत, स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च, त्यच्चाभवत्" इत्यादिश्रुत्या सदादिभवनस्य जगत्सृष्टितदनुप्रवेशानन्तरभावित्वेन जगत्सृष्टित्वानुपपत्त्या परमेश्वरस्य सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिपरत्वेन ब्रह्मोपादानत्वेनास्याः प्रामाण्यमन्यथाभवदिति कथमुपपद्यते ? नहि शुक्ती रूप्यमभवदित्युच्यत इति वाच्यम्, सदादिभवनस्यैव सृष्टिरूपतया तदानन्तर्य्याभावात्। 'तदनुप्रविश्य' इत्यस्य तु 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इवोपपत्तिः। न चेदं सर्वमसृजदिति पौनरुक्त्यम्, निमित्तत्वमात्रभ्रान्तिव्युदासपरत्वात्। न च 'शुक्ती रूप्यमभवत्' इति व्यवहारादर्शनं शुक्तेरनुपादनप्रयुक्तमिति वाच्यम्, अदर्शनमात्रस्य व्यतिरेकाप्रयोजकत्वात्। एवंमेव 'तद्‌भूतयोनिम्' इत्यत्र योनिशब्दोऽप्युपादानत्वं बोधयति। 'योनिष्ट इन्द्र सदने' इत्यादौ कदाचिद् निमित्ते तत्प्रयोगेऽपि, मुख्यस्तु शब्दस्वरसादिति न्यायेनौत्सर्गिकमुख्यार्थत्यागस्य प्रकृतेऽयोगात्। "असद् वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सदजायत, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानि" इति श्रुतयश्चोपादानत्वे प्रमाणम्। न च 'गुरुः स्याम्' इति संकल्प्य शिष्यसंपादनवत् 'बहु स्याम्' इति संकल्प्य तेजःप्रभृतिसर्जनं नोपादानत्वे तन्त्रमिति वाच्यम्, स्यामित्यनेन 'सुखी स्याम्' इतिवद् भाविसत्त्वोक्तेरीश्वरभिन्नानां तेषां पूर्वमेव सिद्धया तत्र संकल्पासंभवेन 'गुरुः स्याम्' इतिवत् तदनुपपत्त्या कार्यभावापत्तेरेव विवक्षणीयत्वात्। न चेक्षितृत्वस्रष्टृत्वादिना चेतनत्वेनावगतानां तेज-आदीनां सृज्यत्वानुपपत्त्या तदात्मना भवनं नोपपद्यत इति वाच्यम्, 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यत्र तेजआद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विवक्षणेनावच्छेदकतेज-आदिसर्जने बाधकाभावेन सृज्यत्वोपपत्तेः।

श्रीमद्‌भागवते तत्त्वलक्षणम्

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते॥ इति।

अद्वयं यज्ज्ञानम् सर्वविधभेदशून्यं यत् स्वप्रकाशं ज्ञानं तदेव तत्त्वमिति तत्त्वविदो वदन्ति। तदेवाद्वितीयत्वात् त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वेनानन्तम्, ज्ञानत्वादवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वात् स्वप्रकाशम्, अद्वितीयत्वादेव सर्वोपद्रवविवर्जितत्वात् परमानन्दरूपम्, त्रिकालाबाध्यत्वात् परमसत्यं च। तदेवानतिशयबृहत्त्वाद् ब्रह्मात्मनामप्यात्मत्वात् परमात्मा, अचिन्त्यानन्तभगैः कल्याणगुणगणैश्च सेव्यमानत्वाद् भगवानित्यप्युच्यते।

यत्तु कैश्चिद् ब्रह्मतायां ज्योतीरूपतयैतस्यामूर्तता, भगवत्तायां च ज्योतिष्मत्त्वेन मूर्तता, प्राकृतगुणगणराहित्येन निर्विशेषता, अप्राकृतानन्तकल्याणगुणगणाकरतया सविशेषता

च प्रोच्यते । तन्न; 'तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्' इति तत्त्वलक्षणस्यैकविधत्वेन तदनुपपत्तेः । एतेन किरणादित्यवद् ब्रह्मभगवतोर्भेदः, कृष्णादित्यस्य किरणरूपं ब्रह्मेत्याद्युक्तयोऽपि भावमात्र-मूलिकाः, न तत्त्वानुसारिण्यः, तथात्वेऽनौपनिषदत्वापत्तेः । श्रीमद्भागवते च—

"यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्"

इति कृष्णस्य पूर्णब्रह्मत्वोक्तिः, "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" (ब्र०सू० १।१।१) इति चतुर्लक्षण्याम् उत्तरमीमांसायामपि ब्रह्मण एव विचार्यत्वोक्तिरिति तस्यैवौपनिषदत्वमपि स्पष्टमेव ।

अपि च—ज्योतिर्ज्योतिष्मतोर्भेदे स्वगतभेदप्रसक्त्या 'अद्वयम्' इत्यस्यानौपचारि-कत्वानुपपत्तिः । तयोर्भेदाभावे धर्मधर्मिभावश्च निर्मूलः । विरुद्धत्वान्न स्वाभाविको भेदाभेदः सम्भवदुक्तिकः, औपाधिकश्चातात्त्विक एवेति तन्मूलकवादोऽपि तथाविध एव । अचिन्त्योऽपि मनोवचनातीतत्वादनन्तत्वाद् वा, अनिर्वचनीयत्वाद् वा ? नाद्यौ, तथानुपगमादेव; नान्त्यः, तथात्वे सिद्धान्तहानिः ।

"एकमेवाद्वितीयम्" इति त्रिविधभेदनिषेधिका श्रुतिस्तु स्वगतभेदमपि निषेधत्येव । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुताविदमर्थस्य सदात्मकत्वावधारणेऽपि 'एकमेवाद्वितीयम्' इति विशेषणत्रयोपादानं त्रिविधभेदवारणायैव, अन्यथा तदानर्थक्यापत्तिः । एवमेव "नेह नानास्ति किञ्चन, नात्र काचन भिदाऽस्ति" इति श्रुत्योः 'किञ्चन-काचनशब्दाभ्यां नानाभि-दादिपदव्यवहृतस्य भेदस्य सर्वविधस्यैव निषेधः । 'नात्र कश्चन घटः' इत्युक्तौ घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्यैव निषेधस्यावगमदर्शनात् ।

अपि च, ज्योतिष्मदादित्यस्थानीयाद् भगवतः सकाशाद् ज्योतिःस्थानीयस्य ब्रह्मणो न्यूनत्वे ब्रह्मत्वमेव नोपपद्यते । सङ्कोचे मानाभावेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतौ 'अनन्त-' पदसमभिव्याहारेण च निरतिशयबृहतोऽर्थस्यैव ब्रह्मशब्दार्थत्वात् । ततो यत्रातिशयकल्पना-परम्परायां वाचस्पतेरपि मतिः श्राम्येत्, तस्याः समाप्तावेवानतिशयबृहत्त्वोपपत्त्या यस्यैव भगवतः कृष्णस्य वानतिशयबृहत्त्वमुच्यते, तस्यैव ब्रह्मत्वोपपत्तिः ।

इयांस्तु विशेषः—आदित्यस्थानीयस्य ज्योतिष्मतः किरणानां ज्योतिषां प्रदेशेषु भवन्मतेऽविद्यमानत्वेन देशपरिच्छेदः, अस्मन्मते तु भगवतः कृष्णस्य वा सर्वविधपरिच्छेद-राहित्येनानतिशयबृहत्त्वोपपत्त्या तत्रैवानुपचारेणाद्वयत्वानन्तत्वब्रह्मत्वाद्युपपत्तिः । एवमेवा-प्राकृतगुणसत्त्वेऽपि प्राकृतगुणराहित्याभिप्रायेण निर्गुणत्वाभिधानेऽप्राकृतकायसत्त्वेऽपि प्राकृत-

कायराहित्यमात्रेण कायत्वाभिधाने निष्क्रियत्वाव्रणत्वादिशब्दानामपि तथार्थत्वापत्तिः। न च तत्र सगुणत्वादिश्रवणं विशिष्यते, सक्रियत्वादिश्रवणस्यापि सत्त्वे तदनुपपत्तेः। तथा चानिर्वाच्याचिन्त्यदिव्यलीलाशक्त्याप्राकृतदिव्यगुणगणाद्यङ्गीकारेणैव निर्गुणस्यापि सगुणत्वाद्युपपत्तिः, "निर्गुणं मां गुणाः सर्वे भजन्ति निरपेक्षकम्" इत्याद्युक्तेः।

न च सधनस्य धननिरपेक्षत्वेऽपि निर्धनस्य निरपेक्षानुपपत्तिवत् सगुणस्य गुणनिरपेक्षत्वेऽपि निर्गुणस्य गुणानपेक्षतानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तत्र गुणकृत्याभावेन तदुपपत्तेः। निर्धनस्यानाप्तकामस्य भवत्यपेक्षा, पूर्णकामस्य भगवतस्तु गुणाद्यनपेक्षता युज्यत एव। तथा हि—ब्रह्मणि परमात्मनि भगवति महत्त्वातिशयाधायकत्वेनानन्दातिशयाधायकत्वेन वानर्थनिबर्हकत्वेन वा गुणानां नोपयोगः। तस्य निरतिशयबृहत्त्वात्, निरतिशयानन्तानन्दरूपत्वात्, नित्यनिरस्तसमस्तानर्थसत्ताकत्वाच्च नेतोऽन्यो गुणोपयोगः। अतस्तत्र गुणकृत्याभावेन निर्गुणोऽपि निरपेक्ष एव।

यत्तु कैश्चिन्निराकारस्य प्रेमानास्पदत्वमुच्यते। तदप्यज्ञानविजृम्भितम्; परमाभिमतसगुणसाकारप्राप्तिसुखस्यापि निराकारत्वे सत्यपि प्रेमास्पदत्वदर्शनात्। तं निर्गुणं निरपेक्षं गुणाः स्वगुणत्वाय भजन्ति। यथा कौस्तुभमणेरधिभूषणाय तत्तपस्तुष्ट इव तमङ्गीकरोति, न कण्ठभूषणाय। एवमेव गुणानां गुणत्वायैव तत्तपस्तुष्ट इव तानङ्गीकरोति, न त्वस्य सगुणत्वाय, अनर्थनिबर्हणाय, महत्त्वातिशयानन्दातिशयाधानाय वा। श्रीधरस्वाम्यादिभिरपि तत्त्वश्लोके ब्रह्मणि परमात्मनि भगवति न वैलक्षण्यमङ्गीकृतम्, निर्मूलत्वाच्छास्त्रयुक्तिविरुद्धत्वाच्च।

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्।
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः॥
(शिशुपालवध० १।२)

इति न्यायस्य नात्र प्रसक्तिः, सर्वान्तरतमे ब्रह्मणि भगवति परमात्मनि सन्निधानासन्निधानादिकृतस्य तारतम्यस्यानुपपत्तेः। लक्षणैक्येन लक्ष्यवैलक्षण्यानुपपत्तेरेकत्रैवानतिशयबृहत्तमत्वेनात्मनामप्यात्मत्वेन गुणगणसेव्यत्वेन च ब्रह्म-परमात्म-भगवत्त्वाद्युपपत्तेश्च।

सकलसच्छास्त्रतात्पर्यगोचरस्याशेषविशेषातीतस्य, निर्गुणस्य, निराकारस्य, सच्चिदानन्दघनस्य, अचिन्त्यशक्त्यानन्तकल्याणगुणगणाकरस्य, अनन्तकोटिकन्दर्पसुन्दरस्य, शक्रशतकोटिविलासस्य, नभश्शतकोटिप्रविस्तारस्य, वायुशतकोटिविपुलबलस्य, रविशतकोटिप्रखरप्रकाशस्य, शशिशतकोटिसुशीतलस्य, कालशतकोटिदुस्तरस्य, अमितकोटितीर्थपावनाभिधानस्य,

मेरुशतकोटिनिश्चलस्य, सिन्धुशतकोटिगम्भीरस्य, कामधेनुशतकोटिकामपूरकस्य, शारदाशतकोटिचतुरस्य, विधिशतकोटिसृष्टिनिपुणस्य, विष्णुशतकोटिपालकस्य, रुद्रशतकोटिसंहारकस्य, धनदशतकोटिसमैश्वर्यस्य, मायाशतकोटिदुर्घटघटनापटीयसः, शेषशतकोटिधारकस्य भगवतोऽनुपमत्वमेव।

वस्तुतो यथा शतकोटिखद्योतैरपि नादित्यस्योपमेयत्वम्, तथैवानन्तकोट्यादित्यैरपि प्रकाशप्राखर्यादौ भगवतो नोपमेयत्वं सम्भवति, तत एवाशेषविशेषातीतस्यानन्तगुणगणाकरस्य भगवतः संस्तवे मनोवचनातीतत्वादनन्तगुणत्वाच्च ब्रह्मादीनामप्यसामर्थ्यं श्रूयते। भक्तकल्पपादपस्य सर्वेऽपि गुणा भक्तोपयोगिन एव। सर्वशास्त्रपरमतात्पर्यविषयस्य, कर्मोपासनतत्त्वज्ञानादिसमाराध्यस्य भगवत एव मुक्तोपसृप्यत्वमपि तत्र तत्रोक्तमेव। "मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये, यमेवैष वृणुते, तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये, आत्मक्रीड आत्मरतिः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्मुमुक्षूणां मुक्तानां चाप्यस्यैव प्रपदनीयताबोधनात्।

निर्दृश्यनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्काराय सगुणसाकारस्य भगवतोऽनन्तसौन्दर्यमाधुर्य-सारसर्वस्वमयी श्रीमूर्तिर्ध्येयत्वेनोक्ता। तथान्ते प्रहसितस्य ध्यानमुक्त्वा तत्रैव "भक्त्यार्द्रयाऽर्पितमना न पृथग् दिदृक्षेत्" इत्युक्तम्। ततश्चोक्तम्—

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात्।
औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते॥

अस्यार्थः श्रीधरस्वामिरीत्या—एवं ध्यानमार्गेण हरौ प्रतिलब्धो भावः प्रेम येन सः। तथा भक्त्या द्रवद् हृदयं यस्य सः। तथा प्रमोदादुद्गतानि पुलकानि यस्य सः। तथा औत्कण्ठ्येन प्रवृत्तया बाष्पस्याश्रुणः कलया मुहुरर्द्यमान आनन्दसम्प्लवे निमज्जमानो दुर्ग्रहस्य भगवतो ग्रहणे बडिशं मत्स्यवेधनमिवोपायभूतं चित्तमपि ध्येयाद् वियुङ्क्ते। तद्धारणे शिथिलप्रयत्नो भवतीत्यर्थः।

यथा दुर्ग्रहस्य मत्स्यस्य ग्रहणाय बडिशः प्रयुज्यते, तथैव निर्गुणस्य निर्विशेषब्रह्मणो ग्रहणाय चित्तं प्रयुज्यते। तदर्थमेव निर्बीजः सबीजश्चेति द्विविधो योगो भवति। तत्र—

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥
(श्रीमद्भगवद्गी० ६।२६)

इति निर्बीजयोग उक्तः। सबीजे तु परमानन्दमूर्तौ हरौ ध्यायमानेऽयत्नत एव चित्तोपरमो भवति।

तदुक्तं श्रीमद्भागवते—

हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते।
इति (३।२५।३६)

चित्तस्य विषयाद् वियोजनमतीव दुष्करं भवति। तत्र पूर्वं भगवत्सौन्दर्यमाधुर्या-द्याकृष्टतयाऽलौकिकेभ्यो विषयेभ्यश्चित्तवियोजनमनायासेन सिद्ध्यति। परमानन्दरससारसर्वस्व-मयाद् मनःपरिकल्पिताद् भगवतः श्रीविग्रहाद् जनितप्रेमानन्दोद्रेकेण च प्रयत्नशैथिल्यम्, प्रयत्नशैथिल्येन च ध्येयो ग्रहीतुं न शक्यते। ध्येयाकारवृत्तिव्यापारस्य प्रयत्नसाध्यत्वाद् ध्यानवृत्त्यभावे ध्यानाश्रयस्य ध्यातुरपि सत्त्वं न सिद्ध्यति। तथा च ध्यानाश्रयस्य ध्यातु-र्ध्यानविषयस्य ध्येयस्य चाभावे ध्यानमयं चित्तमपि विषयाश्रयशून्यं सत् तैलवर्त्त्यभावे यथा दीपशिखा प्रविलीयते महाभूतमये ज्योतिषि, तथैव ब्रह्मणि प्रविलीयते। एवं प्रयत्न-शैथिल्येन ध्येयरूपविषयस्य ग्रहणेऽसमर्थत्वात्, अन्यस्य विषयस्य च पूर्वमेव त्यक्तत्वाद् निर्विषयं भवति चित्तम्। ध्येयसम्बन्धं विना ध्यातर्यवस्थानासम्भवाद् निराश्रयं च भवति।

न च पूर्ववत् पुनरपि शब्दादिस्तस्य विषयः सम्भवति, परमानन्दानुभवेन ततो विरक्तत्वात्। ततो वृत्तिरूपतां परित्यज्य निर्वाणम्=लयं गच्छति=ब्रह्माकारेण परिणमते, अर्चिर्ज्वालाश्रयविषयापगमे महाभूतज्योतीरूपेण परिणमते। तदानीमव्यवधाने ध्यातृ-ध्येयविभागशून्यम्, एकमखण्डमात्मानं समनुगतमीक्षते, प्रतिनिवृत्तदेहाद्युपाध्याकारगुण-प्रवाहत्वात्।

एवं सम्प्रज्ञातस्य निरोधे प्रविलये सति सर्वासां चित्तवृत्तीनां स्वकारणे प्रविलया-दासंस्कारमात्रा वृत्तिरुदेति। तस्यां 'नेति नेति' इति पर्युदसनाद् निर्बीजः समाधिर्भवति। तदा पुरुषो वृत्तिसारूप्यमपहाय स्वरूपनिष्ठो भवति। तदुक्तम्—

"मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथाऽर्चिः।
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः॥ इति।

स च सुप्तोत्थित इव न पुनः संसरति, महावाक्यजन्यया ब्रह्माकारया मनसश्चरमया वृत्त्या अविद्यासहितस्य मनसो निवृत्तत्वात्। सुषुप्तावविद्याशेषत्वात् पुनः संसर-णम्। अत्र तु तस्यानिवृत्तिरिति विशेषः। यथा जन्मनैवाकाशपूर्णस्य घटस्य रजोधूमा-दिभिरागन्तुकैरुपाधिभिरेवाकाशराहित्यं भाति, तथैव जन्मनैव ब्रह्माकारस्य चित्तस्य प्रपञ्चाकारतायामेव ब्रह्मानाकारता प्रतीयते, विषयापगमे तु चित्तस्य स्वाभाविकी ब्रह्मा-

कारतैव भाति। श्रीजीवगोस्वामिविश्वनाथचक्रवर्त्यादिरीत्या 'पृथङ् न दिदृक्षेत्' इत्युक्त्या, अतः पुरुषार्थसारादन्यस्य वस्तुनोऽसम्भवात् पृथग् ज्ञातुं द्रष्टुं च नेच्छेत्। भगवत्स्वरूपसौन्दर्य-माधुर्यास्वादानन्दसंदोह एव परमः समाधिः। योगमहागह्वराद् योगिनोऽप्याकृष्य भक्ति-रससुधामहार्णवे निमज्जयितुमेव योगाङ्गत्वेन परमभक्तिरूपभगवत्स्वरूपसौन्दर्यध्यानवर्णनम्। अत एव योगज्ञानादिनिष्ठा अपि भगवतः स्वरूपे रज्यन्ते।

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान्॥

स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावोऽ-
प्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम् ।

अद्वैतवीथीपथिकैरुपास्याः स्वाराज्यसिंहासनलब्धदीक्षाः।
शठेन केनापि वयं हठेन दासीकृता गोपवधूविटेन॥

एतद्रीत्या कश्चिदतिमन्दो महदननुगृहीत एवैतां ध्यानमाधुरीमुपभुज्याप्यलब्धा-स्वादनिष्ठो जिहासति। स एव वियुङ्क्ते चित्तं श्रीविग्रहात्। भक्तिरसवञ्चितः स भक्त्यैव दीयमानं निर्दुःखं प्रत्यगात्मानुभवात्मकं मोक्षं प्राप्नोति, न तु ब्रह्मानन्दानुभवात्मकं मोक्षं प्राप्नोति। एतद्रीत्या श्लोकार्थोऽपीत्थम्—

हरौ भगवति मनोहरत्वाद् भगषट्कत्वाद् माधुर्यैश्वर्यपूर्णेऽपि प्रतिलब्धभावः श्लेषेण प्रतिरूपतयैव, न त्वनुरूपतया। द्रवद्धृदयोऽपि उत्पुलकोऽपि बाष्पकलया मुहुरर्द्यमानोऽपि। तस्मादपि स्वरूपात् चित्तबडिशं वियुङ्क्ते वियोजयतीति।

यद्यपि 'ज्ञानं च मयि संन्यसेत्' इति ज्ञानस्य संन्यासविधानं दृश्यते; तथापि भक्ति-संन्यासविधानं न कुत्रापि दृश्यते, प्रत्युत 'भक्त्यार्द्रयाऽर्पितमना न पृथग् दिदृक्षेत्' इति निषेधसद्भावादयं मन्दधीः स्वेच्छयैव वियोजयति। वियुञ्ज्यादिति विध्यप्रयोगाद् विषय-रसौत्कण्ठ्यदूरीकरणार्थं भगवन्माधुर्ये निःक्षिप्तं यत् चित्तं तस्य तन्माधुर्यौत्कण्ठ्यस्यापि निवृत्तये तच्चित्तं ततोऽपि निवर्तयति। शनकैरित्यनेन सम्यग् युक्तत्वे वियोजनं दुर्घटमेव। अतः शनैः शनैश्चतुष्पञ्चवारेण सप्ताष्टवारेण वावश्यं वियोजयति।

बडिशमश्मसारमयं भवति। तन्न नवनीतादिवद् द्रुतं भवति, किन्तु वह्नितापा-धिक्यात् किञ्चिद् द्रवदेव तत्क्षण एव पुनः कठोरमपि भवति। अत एव 'द्रवद्धृदयः' इत्युक्तम्, न तु 'द्रुतहृदयः' इति।

वडिशं यथा मत्स्यग्रहणार्थं गङ्गादितीर्थजलस्नानपरमपि कुटिलमरसं च भवति, मीनलोभनमिष्टपिष्टखण्डावृतमुखत्वाद् दाम्भिकं च, तथैव विगीतयोगिनश्चित्तं तीर्थपूतमपि कुटिलं कठोरं च भवति, भगवदाकर्षकध्यानभक्त्यावृतमुखत्वाद् दाम्भिकं च, "धर्मः प्रोज्झितकैतव..........." इत्यत्र मोक्षाभिसन्धेरपि कैतवत्वेन व्याख्यानात्। कैवल्येच्छा-दोषादेव सर्वश्रेष्ठापि ध्यानरूपा श्रीभक्तिदेवी योगाङ्गत्वेनोपासितापि पश्चात् त्यक्ता। भागवतोक्तचित्तवडिशदृष्टान्तेन वडिशजीवधीवरत्वमस्य योगिनो ध्वनितम्। योगिचित्त-वडिशस्य स्पर्शो भगवतोऽपि कष्टकरः। तत एव भगवानेव तस्मै हारितताद्दशचित्तवडिशाय योगिधीवराय प्रत्यगात्मानुभवाख्यमेव मोक्षं ददाति, न ब्रह्मानन्दात्मकम्। यस्तु गीतोक्तो योगी भगवद्ध्यानमजहदेव दृष्टः, तस्मै तूभयमपि ददाति। योग्ययोगादिनिष्ठस्तु न भगव-न्मधुररूपात् चित्तं वियोक्तुमीष्टे। तदुक्तम्—

धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति।
मुक्तसर्वपरिक्लेशः पान्थः स्वशरणं यथा॥ इति।

श्रीमद्भागवते (११।२९।५) उद्धवेन चोक्तम्—

तं त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृतविद् विसृजेत को नु। इति।

श्रीनारदेनाप्युक्तम्—

स्मरन् मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः। इति।

किञ्च, अर्पितमना भगवते मनः समर्प्य तस्मिन् मनसि स्वत्वाभावात् कथं तस्माद् वियोजयेत्? कथं वा दत्तापहारी भवेत्? भगवानपि भक्तानामेव हृदि तिष्ठति, न योगिनाम्।

भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैति नाथ हृदयाम्बुरुहात् स्वपुंसाम्।
येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः॥
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः॥

जीवन्मुक्ताः प्रपद्यन्ते पुनः संसारवासनाम्।
यद्यचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्यपराधिनः॥

इति वासनाभाष्योक्तेश्च।

नानुव्रजति यो मोहाद् व्रजन्तं हरिमीश्वरम्।
ज्ञानाग्निदग्धकर्मापि स भवेद् राक्षसाधमः॥

इत्यादिवचनैस्तस्य पतनं जीवन्मुक्त्यभावश्च प्रसज्यते ।

वस्तुतस्तु भगवद्व्यतिरिक्तवस्तुदर्शनज्ञानादिकमेव 'न पृथग् दिदृक्षेत्' इत्यनेन निषिद्धम्, "आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्" इत्युक्तेः । युगपत् सर्वस्वरूपचिन्तनासम्भवेन यथा सुस्मितमुखारविन्दचिन्तनावेशवशात् पादारविन्दचिन्तनत्यागोऽवश्यंभावी, सौगन्ध्यचिन्तनकाले सौन्दर्यचिन्तनत्यागः, सौरस्यचिन्तनकाले तस्यापि त्यागः। शौर्यवीर्यप्रतापसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यचिन्त्यानन्तकल्याणगुणगणचिन्तनकाले श्रीविग्रहचिन्तनत्यागः प्रसज्यत एव। न तावता तस्यापराधत्वम्। तथैव भगवतो निर्गुणस्वरूपचिन्तनेऽपि न दोषः, "निर्गुणं मां गुणाः सर्वे भजन्ति निरपेक्षकम्" इत्युक्तिदिशा तस्य गुणैरप्याराध्यमानत्वात् ।

यथा कौस्तुभादीनां भगवदलङ्काराणां यद्यपि लोकोत्तरं माहात्म्यम्, तथापि भगवदङ्गानि तेषामप्यलङ्कारभूतानि । "भूषणभूषणाङ्गम्, कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थम्" इत्याद्युक्तेः। यो भगवान् त्रिपुटीदशायां ध्येयरूपेण भासते, स एव ध्यातृध्यानादित्रिपुट्यभावदशायां तत्साक्षिनिर्विशेषपरब्रह्मरूपेण भासते। तथा च भगवदवमानकल्पना वराकी क्व समुदेति? तस्यापराधत्वे तु पतनमेव स्यात्। इह तु तस्य जीवन्मुक्तिवर्णनं दृश्यते। अत एव रसिका अप्याहुः—यथा विप्रयिणां विषयानादराभावेऽपि निद्रावशात् तत्सेवने शैथिल्यं स्यात्, तथा भगवतः श्रीविग्रहाद्यनादराभावेऽपि मुक्तिवासनावशात् तद्धारणे शिथिलप्रयत्नो भवतीति तस्य जीवन्मुक्तिवर्णनं सङ्गच्छते ।

वस्तुतस्तु भगवत्स्वरूप-सौन्दर्य-माधुर्य-रसामृतावगाहनजनितप्रेमानन्दसमुद्रेकवशादेव यथा कण्ठावरोधो वाक् च गद्गदा जायते, तथैव चित्तप्रयत्नशैथिल्यादेव ध्येयाकारवृत्त्यजननेन ध्येयास्फुरणं भवति त्यागप्रयत्नमन्तरैव। अन्यत्र सर्वविषयाभानं महता प्रयत्नेनापि दुष्करम्, इह तु प्रेमोद्रेकजनितप्रयत्नशैथिल्येनैव तत् सम्पद्यते। तदानीमेव जिज्ञासोर्महावाक्याद्यभ्याससंस्कारवतोऽनायासेन भगवत एव निर्गुणस्वरूपसाक्षात्कारो जायते। ज्ञानिनां चापि पुनः पुनः सगुणनिर्गुणस्वरूपमाधुर्यानुभूतौ न कापि बाधा, निर्गुणस्वरूपसाक्षात्कारानन्तरमपि सगुणसाकारस्वरूपगुणमाधुर्यानुभवे बाधाभावात्। अत एव "स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावोऽप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारः" इत्याद्युक्तयः सङ्गच्छन्ते। न च तदद्वैतसिद्धान्तेन विरुध्यते ।

तदुक्तम् त्रिपुरारहस्ये—

यत्सुभक्तैरतिशयप्रीत्या कैतववर्जनात् ।
स्वभावस्य स्वरसतो ज्ञात्वापि स्वाद्वयं पदम् ।
विभेदभावमाहृत्य सेव्यतेऽत्यन्ततत्परैः ॥ इति ।

बोधसारेऽपि—

पारमार्थिकमद्वैतं द्वैतं भजनहेतवे ।
तादृशी यदि भक्तिः स्यात् सा तु मुक्तिशताधिका ॥
द्वैतं मोहाय बोधात् प्राग् जाते बोधे मनीषया ।
भक्त्यर्थं भावितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम् ॥

एवं ज्ञानवतां सगुणब्रह्मसेवनं निर्गुणब्रह्मानुभवश्च तुल्य एव ।

प्रियतमहृदये वा खेलतु प्रेमरीत्या
पदयुगपरिचर्यां प्रेयसी वा विधत्ताम् ।
विहरतु विदितार्थो निर्विकल्पे समाधौ
ननु भजनविधौ वा तुल्यमेतद् द्वयं स्यात् ॥ इति ।

व्यवहारे तु सगुणस्याचिन्त्यकल्याणगुणगणाकरस्य भजनमेव शोभावहम् ।

विश्वेश्वरोऽपि सुधिया गलितेऽपि भेदे
भावेन भक्तिसहितेन समर्चनीयः ।
प्राणेश्वरश्चतुरया मिलितेऽपि चित्ते
चैलाञ्चलव्यवहितेन निरीक्षणीयः ॥ इति ।

अत एव मुधैव "एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावः" इत्यस्यान्यथावर्णनम् । 'वियुञ्ज्यात्' इति विध्यभावेऽपि प्रयत्नशैथिल्येन ध्यात्राद्यभावभासकस्वप्रकाशब्रह्मानुभवः सिद्ध्यत्येव, तन्निन्दनं तु दूषणमेव, भगवतो निर्गुणस्वरूपस्यापि सगुणस्वरूपस्येवाराध्यत्वाविशेषात् । यथा कस्यचिदन्धभक्तस्य गुरोः पादयोरन्यतरस्य भेदबुद्ध्या सेवनम्, अपरस्य ताडनं मौर्ख्यमेव, तद्वदिहाप्यनुसन्धेयम् ।

यदुक्तम्—'ज्ञानञ्च मयि संन्यसेद् इति ज्ञानसंन्यासवद् भक्तिसंन्यासविध्यभावात्, तदयुक्तम्' इति । तदपि न; यतो महावाक्यजन्यब्रह्माकारवृत्तिरूपस्य ज्ञानस्यानित्यत्वेन तत्त्याग उचित एव, 'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्' इति पुरुषसाक्षात्काराद् गुणवैतृष्ण्यस्योक्तत्वात् ।

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरपि परिणामिनी प्रतिसङ्क्रमणशीला शान्ता च। तद्विपरीता चितिश्चाप्रतिसङ्क्रमणशीला, अपरिणामिनी अनन्ता चेति ख्यातिरपि हेयैव। न चैतावता पुनरपि सत्त्वपुरुषविवेकख्यातिनाशात् पुनरप्यविवेको जायते, तद्धेतोरविद्यायाः समूलकाषं कषितत्वात्, स्वरूपभूतज्ञानस्याविनाशित्वाच्च। एवमेव ध्यानवृत्तिरूपाया भक्तेस्त्यागेऽपि निरतिशयपरप्रेमास्पदे भगवति नित्यनिरतिशयप्रेमलक्षणाया भक्तेरनपायात्।

न च 'वियुङ्क्ते' इति लिङादिविधिप्रत्ययाभावाद् न विधित्वमिति वाच्यम्, 'इडो यजति', 'तनूनपातं यजति' इत्यादिषु लट्प्रयोगेऽपि विध्यभ्युपगमात्, 'द्रष्टव्यः' इति विधिप्रत्ययसत्त्वेपि विध्यनभ्युपगमात्, परतन्त्रे ज्ञाने विध्यसम्भवात्, पुरुषतन्त्रे कर्मण्येव विधिसम्भवाच्च। तथा च भगवद्व्यतिरिक्तवस्तुप्राप्तये भगवद्ध्यानत्याग एव निन्दितः,

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ॥

इत्युक्तेः।

मुखचन्द्रचिन्तनार्थं पादारविन्दचिन्तनत्यागवद् निर्गुणस्वरूपचिन्तनार्थं सगुणस्वरूपत्यागस्य तत्र तत्रोक्तत्वात्। यथा—

तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि चिन्तयेत्। इति।

यदपि च—"अर्पितमनाः कुतस्तदपहरणे दत्तापहारेण न प्रत्यवेयात्" इति, तदपि न; तदपोहस्य विहितत्वात्। यथा पादारविन्दसमर्पितस्य मनसः पुनर्मुखारविन्दसमर्पणे न दत्तापहारदोषः। यथा—

एकैकशोऽङ्गानि धियाऽनुभावयेत् पादादियावद्धसितं गदाभृतः।
जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत् परं परं शुद्ध्यति धीर्यथा यथा॥

इत्युक्तत्वात्। तथैव भगवत एव सगुणस्वरूपस्येव निर्गुणस्वरूपस्य ध्याने तदपोहे दोषाभावात्।

एतेन 'बडिशजीविकासादृश्येन तस्य निकर्षो ज्ञापितः' इत्यप्यपास्तम्, चित्ते बडिशारोपस्य भक्तिरसलम्पटे चित्ते लाम्पट्यारोपवद् अदोषत्वात्। "भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी, नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्" इत्यादिकमपि न ब्रह्मज्ञानेन विरुध्यते, परमहंसत्वसिद्धये ज्ञानिनामपि भक्त्यपेक्षत्वे बाधाभावात्। नहि तदर्थं द्वैतसत्त्वाद्वैतासत्त्वस्यावश्यकता, पारमार्थिकाद्वैतव्यावहारिकद्वैताभ्यां तदुपपत्तेः। अत एव 'प्रतिलब्धभावः' इत्यादौ न भक्त्याभासवर्णनम्, गौणार्थकल्पने प्रमाणाभावात्।

श्रीवीरराघवीयव्याख्यायां श्रीधरीयव्याख्यायामिव भक्तेरेव वर्णनं निरूपितम्, न भक्त्याभासस्य। तथा हि—एवं दिव्यविग्रहचिन्तावसाने दिव्यात्मस्वरूपचिन्ता तत्प्रकारत्वेन प्रत्यगात्मचिन्ता च कार्येत्याह। प्रतिलब्धो भावः प्रेमातिशयो येन, भक्त्या इव द्रवद् हृदयं यस्य, प्रेमार्द्रादुद्गतानि पुलकानि यस्य, औत्कण्ठ्याश्रुकलया मुहुरर्द्यमान आनन्द-सम्प्लवे निमज्जमानः, चित्तबडिशं मत्स्यबन्धनं दुर्ग्रहस्य भगवतो ग्रहणे मत्स्यबन्धनमिवो-पायपूतं चित्तमपि ध्येयाद् भगवद्विग्रहाच्छनकैर्वियुञ्ज्यादिति।

श्रीधरस्वामिरीत्या तु प्रेमोद्रेकात् प्रयत्नशैथिल्याद् वियोगानुकूलव्यापाराभावेऽपि ध्येयाकारवृत्त्युदयानुकूलव्यापाराभावादेव ध्येयास्फुरणेन स्वतः सिद्धयति तद्वियोगः। श्रीवीर-राघवीये व्याख्याने चित्तस्य बडिशं चित्तापहारिणं भगवद्विग्रहं प्रत्यपादानस्यैव कर्मत्व-विवक्षया द्वितीयेत्यप्युक्तम्। तथा च भगवद्विग्रहस्यैव माधुर्यातिशयाच्चित्तापहारकत्वेन बडिशत्वम्। तथा च भगवद्विग्रहध्यानेन निगृहीतस्य चेतसस्ततो वियोज्य दिव्यात्मध्याने तत्प्रवर्तनमिहाभिप्रेतम्।

श्रीवल्लभाचार्यरीत्या तु हरौ सर्वदुःखनिवर्तके सर्वपुरुषार्थदायके भगवति प्रतिलब्ध एवं पूर्वोक्तो भावो येन, द्रवद्धृदयः, यथा तापेन हिमघृतादिकं द्रवति, तथा भक्त्या हृदयस्य द्रवणे देहवैक्लव्यं भवति। आनन्दप्रतिबन्धकस्य हृदयस्य द्रुतत्वात् प्रमोदे जातोत्पुलको भवति, तदा भगवति प्रेमाधिक्यात् कण्ठनिरोधोऽपि भवति। तत औत्कण्ठ्ये या बाष्पकला उत्पद्यते, तया मुहुरर्द्यमानः, सफलायां भक्तौ सिद्धायां तच्चापि चित्तस्य बडिशं वशीकरणहेतु भगवद्रूपं मनःपरिकल्पितमिति शनकैर्वियुङ्क्ते, त्याजयति। अत्रापि मनःपरिकल्पिताद् भगवद्रूपाद् बडिशात् चित्तवियोजनमुक्तम्। नात्र भगवदनादरादिकं शङ्कितम्। पुनश्च सुबोधि-न्यामन्यतो निवृत्तं मनो भगवन्मूर्तिं कल्पयित्वा तत्र निर्वृत्तं स्थितम्। तस्मिंस्तु गते मुक्ता-श्रयं निर्विषयं च जातम्। आश्रयत्वविषयत्वे एतावत्कालमत्रैव स्थिते। पूर्वविषयास्तु पूर्वमेव त्यक्ताः। भगवद्रसस्य चास्वादितत्वादिदानीं तत्र विषयेभ्यो विरक्तम्। एवं सर्वथा विषयाभावे निर्वाणं कारणे लयं च स्वयमेव गच्छति। एवं भगवत्कृपया भगवदा-नन्दानुभवेन शब्दादिविषयेभ्यो विरक्तं स्वाश्रयाहङ्कारलयाद् मुक्ताश्रयम्, अत एव ध्यातृध्येया-नुसन्धानाभावाद् निर्विषयं च सद् मनः सहसा = अनायासेन निर्वाणमृच्छति, नानाविध-वृत्तिरूपतां परित्यज्य परमकारणब्रह्माकारेण परिणमते। यथा अर्चिर्ज्वाला तैलवर्त्यौ अश्नुवती साश्रया सप्रकाशा सती, तैलवर्त्त्यपगमे निराश्रया निःप्रकाशा च स्वकारणमहाभूतज्योती-

रूपेण परिणमते, तद्वत्। अत्रैवाव्यवधानम् = ध्यानादिविभागशून्यम्, अत एव एकमखण्ड-मनुगतमात्मानमीक्षते।

श्रीशुकदेवरीत्या तु यथा मत्स्यग्रहणसाधनं लोहकण्टकम्, तत्तथाविधविषयग्रहण-साधनं चित्तबडिशं शनकैरयत्नत एव विषयेभ्यो वियुङ्क्ते, उपरतं च भवतीत्युक्तम्।

यत्तूक्तम्—"भगवान् प्रत्यगात्मानुभवरूपं मोक्षं ददाति, न ब्रह्मात्मानुभवरूपम्" इति, तन्न; "तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिश्रुतिशतविरोधात्, प्रत्यक्चैतन्याभिन्नपरब्रह्म-प्राप्तिरेव ब्रह्मज्ञानफलमिति श्रुतिशतबोधितत्वाच्च।

यदुक्तम्—"बडिशशब्देन चेदं ध्वन्यते यद् गङ्गादितीर्थस्थानीये भगवति बडिशस्थानीयेन चित्तेन ग्राह्यत्वाद् मत्स्यस्थानीयस्य स्वप्रकाशानन्दरूपे ह्रासे तदंशे सजातीय-तया व्यक्तस्य निर्विशेषब्रह्मण उपलम्भात् सिद्धार्थतया कृततत्त्यागस्य तस्य धीवरत्वमेव लब्धम्" इति, तदपि तुच्छम्; निर्विशेषब्रह्मणः सर्ववेदान्ततात्पर्यविषयत्वेन सर्वोत्कर्ष-शालित्वेन तस्यैव सगुणसाकारब्रह्मरूपेणाविर्भावावगमेन तन्न्यग्भावकल्पनाया निष्प्रमाण-कत्वात्।

किञ्च, न ह्यत्र निर्विशेषब्रह्मप्राप्त्यनन्तरं सगुणध्यानत्याग उक्तः; किन्तु सगुण-ध्यानत्यागानन्तरमेव चित्तस्य निराश्रयविषयत्वे निर्वाणे सति तदन्वीक्षणवर्णनम्।

वस्तुतस्तु मत्स्यस्येव दुर्ग्रहस्य निर्विशेषब्रह्मणो ग्रहणोपायभूतं चित्तं बडिशमिव भवति। तत्र यथा बडिशे पिष्टमिष्टादिकं योज्यते, तथैव चित्ते श्रीभगवतः परमानन्दमय-श्रीविग्रहध्यानजनितप्रसादलेशो योज्यते। तेन निर्वृत्तिकं निर्विकल्पसमाधिदशापन्नं तद् ब्रह्माकारतया परिणतं ब्रह्मग्राहकं भवति। भगवत्प्रसादस्य परमफलं तु तत्स्वरूपरसास्वाद एव।

अथापि ते देवपदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि।
जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन्॥

इति पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीतस्यैव भगवतो निर्गुणरूपज्ञानमुक्तम्। अन्यत्रापि भङ्ग्यन्तरेण तदेवोक्तम्—

पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये।
वैराग्यसारं प्रतिलब्धबोधं यथाऽञ्जसाऽन्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम्॥
तथापरे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम्।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते॥

इह प्रथमश्लोकेन कथामृतपानतज्जनितभक्तिलाभबुद्धिवैशद्यवैराग्यज्ञानलाभक्रमेण भगवत्प्राप्तिरुक्ता। द्वितीयेनातद्व्यावृत्त्या आत्मसमाधियोगबलेन बलिष्ठप्रकृतिजयद्वारापि भगवत्पदप्राप्तिः। उत्तरमार्गे काठिन्यम्, पूर्वमार्गे तु सारल्यम्। गीतायामपि "ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" इत्यादिभिर्भगवत्प्रसादहेतुको भगवत्स्वरूपसाक्षात्कार उक्तः। भगवतः श्रीविग्रहप्रादुर्भावस्य तत्त्वसाक्षात्कारो मुख्यं फलम्, तमन्तरा साक्षात्कारासम्भवापातात्, "सत्त्वं न चेद् धातरिदं निजं भवेद् विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम्" इत्याद्युक्तेश्च। अज्ञानभिद्विज्ञानं मार्जनमाप, आप्नुयात्; यद्यस्य विशुद्धसत्त्वमयस्वरूपस्याविर्भावो न स्यात्। अत एव भक्तिरसायनकृता जिज्ञासूनां श्रीभक्तेर्भगवत्स्वरूपसौन्दर्यादिरसास्वादनं दृष्टम्। तत्त्वसाक्षात्कारक्रमेण मोक्षश्चादृष्टमिति दृष्टादृष्टात्मकं फलम्। ज्ञानिनां मोक्षस्य तु ज्ञानेन पूर्वमेव सिद्धत्वाद् दृष्टं भक्तिरसास्वादनमेव फलम्। कंसादीनां तु तमोरजोभिर्दृष्टफलस्य प्रतिबद्धत्वाददृष्टं मोक्षात्मकमेव फलमुक्तमिति संक्षेपः।

श्रीमद्भगवता ब्रह्मणे चतुःश्लोकीभागवतमुक्तम् —

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद् विज्ञानसमन्वितम्।
सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया॥
यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्॥
अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम्।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्॥
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः॥
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम्॥
एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा॥
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्॥

— (श्रीमद्भाग० २।९।३०-३६)

अत्र ज्ञानं शास्त्रोक्तम्, विज्ञानमनुभवः, रहस्यं भक्तिः, तदङ्गसाधनं भक्तिरूपं च मया गदितम्। गृहाणेति भगवता वर्धापितो ब्रह्मा यावानहं स्वरूपतः, यथा भावो यादृक् सत्तावान्, यानि रूपाणि, गुणाः कर्माणि च यस्य मम, सोऽहं यथा तथैव मदनुग्रहात् तव तत्त्वविज्ञानमस्तु। अत्र रूपशब्देन श्यामद्विभुजचतुर्भुजत्वादीनि, रामत्वनृसिंहत्वादीनि, गुणा भक्तवात्सल्यादयः, कर्माणि तत्तल्लीलालक्ष्मीपरिग्रहगोवर्धनोद्धरणादीनि, सृष्टिस्थितिसंहारात्मकानि च। तेन न केवलं निर्विशेषमेव ब्रह्म चतुःश्लोकीप्रतिपाद्यम्, किन्तु दिव्यगुणकर्मादिविशेषवदपि सृष्टेः पूर्वमहमेवासम्, नान्यत् किञ्चित्: यत् सत् स्थूलमसत् सूक्ष्मपरं तयोः कारणं प्रधानम्, तस्याप्यन्तर्मुखतया मय्येव लीनत्वात्। अहं च तदानीमासमेव, न चान्यदकरवम्; पश्चात् सृष्टेरनन्तरमप्यहमेवास्मि, यदेतद् विश्वं तदप्यहमस्मि, प्रलये योऽवशिष्यते सोऽप्यहमेव। अनेनानाद्यनन्तत्वादद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णोऽहमित्युक्तं भवति।

ऋतेऽर्थं वास्तवार्थं विनापि यद्यतः किमनिरुक्तमात्मन्यधिष्ठाने प्रतीयते, सदपि च न प्रतीयेत, तदात्मनो मायां विद्यात्। यथा आभासो द्विचन्द्रादिरित्यर्थं विना प्रतीतौ दृष्टान्तः, यथा तम इति सतोऽप्रतीतौ दृष्टान्तः। तमो राहुर्यथा ग्रहमण्डले स्थितोऽपि न दृश्यते, तथा; अर्थाद् यया वास्तवं परमार्थं विनैव मिथ्याभूतोऽपि देहादिरात्मत्वेन प्रतीयते, सन्नपि = नित्यप्रकाशमानोऽपि देहादिभिन्न आत्मेति न प्रतीयते, तामात्मनः परमेश्वरस्य मायां विद्यात्। मायाया आवरणविक्षेपरूपे द्वे शक्ती भवतः। तत्रावरणशक्त्या स्वरूपाज्ञानम्, विक्षेपशक्त्या देहे आत्माभिमानः। असतः प्रतीतौ दृष्टान्तो यथा—आभासः = चन्द्रादेर्द्वित्वाभावेऽपि बुद्धिविपर्य्ययाद् दृष्टिदोषाद् वा चन्द्रद्वयं कदाचित् प्रतीयते। सतोऽप्रतीतौ दृष्टान्तो यथा——यथा तमो गाढान्धकारावृतगृहोदरे सन्तोऽपि घटादयो न प्रतीयन्ते, तम एव प्रतीयते। एवं नात्मा प्रतीयते, किन्तु देहादिरेव प्रतीयते। यथा वा तमः = राहुर्ग्रहमण्डले सन्नपि न प्रतीयते, तथैवात्मा सन्नपि न प्रतीयते, असन्नपि देहादिः प्रतीयते।

यथा महाभूतानि भौतिकेष्वनुसृष्टेरनन्तरं प्रविष्टानि, तेषूपलभ्यमानत्वात्; अप्रविष्टानि च, प्रागेव कारणतया तेषु विद्यमानत्वात्, तथैव भूतभौतिकेषूपलभ्यमानत्वादहं प्रविष्टः, कारणत्वात् प्रागेव विद्यमानत्वादप्रविष्टोऽप्यहं कारणस्य कार्य्यापेक्षयाधिकव्याप्तिसद्भावात् स्वकार्यशरीरेषु महान्ति भूतानि प्रविष्टानि, ततोऽधिकव्याप्तिसद्भावादप्रविष्टानि च, तथाहमप्यनन्तदेशकालव्याप्तेषु भूतेषु प्रविष्टः, तेभ्यो बहिरपि स्थितत्वात् तेषु न प्रविष्टश्च।

आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुनैतावदेव जिज्ञास्यम्—कार्य्येषु कारणत्वेनान्वयोऽनुवृत्तिः, कारणावस्थायां च तेभ्यो व्यतिरेकः, तथा जाग्रदाद्यवस्थासु तत्तत्साक्षितया अन्वयो व्यतिरेकश्च।

समाध्यादौ 'यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा च, तदेवात्मा', अर्थाद् यदा कार्य्याणि जायन्ते, तदोपादानत्वेन परेशस्य सर्वत्रानुवृत्तिः, कुण्डलादिषु कनकस्येव । यदा अविकृतकारणरूपेणावतिष्ठते, तदा कार्य्याणामभावात् तेभ्यो व्यतिरेकः, अविकृतसुवर्णवद् जाग्रदादिषु साक्षित्वेनानुवृत्तिरात्मनः, समाधौ च तेभ्यो व्यावृत्तिरात्मनः ।

एतेन जगत्कारणं यत्किमपि नित्यसिद्धं स्वप्रकाशम्, तदेव श्रेयस्कामैरन्वेषणीयम् । एतन्मतं परमेण समाधिना समातिष्ठ, तेन भवान् कल्पविकल्पेषु न कदाचिद् विमुह्यति ।

इदमेव भागवतं किञ्चिद् विस्तरेण ब्रह्मणा स्वपुत्राय नारदाय द्वितीयस्कन्धे सप्तमाध्याये प्रोक्तम्—

यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत् क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनन्तः ।
अन्तर्महार्णव उपागतमादिदैत्यं तं दंष्ट्रयाद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥

इत्यारभ्य षट्चत्वारिंशच्छ्लोकपर्य्यन्तं भगवल्लीला उपवर्ण्य, निराकारनिर्विकारनिर्गुणरूपमन्ते प्रदर्शितम्—

शश्वत्प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥
तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकम् ।
सध्र्यङ्नियम्य यतयो यमकर्त्तहेतिं जह्युः स्वराडिति निपानखनित्रमिन्द्रः ॥

सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः ।
समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात् सदसच्च यत् ॥
इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।
संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद् विपुलीकुरु ॥
यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ।
सर्वात्मन्यखिलाधारे इति सङ्कल्प्य वर्णय ॥

(श्रीमद्भाग० २।७।४७–५२)

यस्मिन् मनोधारणां विधाय मायां तरन्ति, तत् किमित्यपेक्षायामाह—तद् ब्रह्मैव भगवतः पदं स्वरूपम्, तच्च अजस्रसुखम् । यद् नित्यम्, विशोकम्, शश्वत्प्रशान्तम्, अभयम्,

समम्, भेदशून्यम्, प्रतिबोधमात्रम् , ज्ञानैकरसम् , ज्ञानमपि न विषयोपप्लुतम् , किन्तु शुद्धम्, सदसतः परम् , विषयकरणसङ्गशून्यं वृत्तेरेव विषयोपरागः, न ज्ञानस्येत्यर्थः । तदेवात्मतत्त्वं ज्ञातुः स्वरूपं ततोऽभिन्नम् ।

ननु "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति तस्य शब्दबोध्यत्वप्रतीतेः कुतो ज्ञानरूपत्वमिति चेत् , तत्राह—शब्दो न यत्र तथा चारोपनिवृत्तावेव शब्दव्यापारो न तद्बोधे, तस्य स्वप्रकाशत्वात् । अन्यत्र सुखस्य नानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात् सप्रपञ्चतैव, परमत्र तु बहुकारकसाध्यक्रियार्थरूपं सप्रपञ्चं सुखं न भवति, तस्य नित्यनिरुपमसुखरूपत्वात् । उत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यरूपं चतुर्विधं क्रियाफलं च तत्र नास्ति । वस्तुतस्त्विन्द्रियैर्ज्ञानांशाभिव्यक्तिरिव क्रियाभिरानन्दांशाभिव्यक्तिमात्रं क्रियते, नोत्पत्त्यादिकमिति । ननूत्पत्त्याद्यभावेऽपि मायामलापाकरणेन विकार्यत्वमेव स्यात् , व्रीहीणामिव तुषापाकरणेनेत्याशङ्क्याह—माया परैत्यभिमुखे विलज्जमाना, विलज्जमानेव माया यस्याभिमुखे स्थातुं न शक्नोति, तत्र मायामलकल्पना दूरोत्सारितैव, तस्मिन् भगवति नियमितमनसां कृतार्थानां न किमपि कृत्यमवशिष्यत इत्याह—सध्र्यङ् सहचरं मनो यस्मिन् नियम्य यतयः कर्त्तों भेदः, तन्निरासोऽकर्त्तः, तस्य हेतिं साधनं जह्युः = त्यजेयुः, अनुपयोगाद् नाद्रियन्त इत्यर्थः ।तत्र दृष्टान्तो यथा --स्वराट् पर्जन्यरूपेण विराजमान इन्द्रो निपानखनित्रम् (निपीयतेऽस्मिन्निति निपानम्, कूपः, तस्य खनित्रम् = खननसाधनम्, कूपखननसाधनम्) नादत्ते। अथवा यथा स्वराट् अकिञ्चन इन्द्रः सन् = समृद्धः सन् कूपखननादिसाधनं परशुकुद्दालादिकं जहातीति तद्वत् ।

सदसत्कार्यं कारणं च हरेरन्यद् न भवति । ननु हरेस्तदव्यतिरेके तद्गतविकारप्रसङ्गः स्यात्, तत्राह--नान्यस्मात् कार्यभूतात् कारणभूतो हरिः कार्याद् व्यतिरिक्त इत्यर्थः । इदं भागवतं तद् यन्मे भगवतोदितविभूतीनां भगवल्लीलानामत्र संग्रहो विद्यते, त्वमेतद् व्यासायोपदिश्य विपुलीकुरु विस्तारयेत्यर्थः । विस्तारप्रकारश्चोच्यते यथावर्णितेन नृणां हरौ भक्तिर्भविष्यतीति संचिन्त्य हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णय, न तु भक्तिरसविधानेन केवलं तत्त्वमित्यर्थः ।

अद्वितीयो भगवानेव तत्त्वम् । यथा—

विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत् स्मरेत् पुनः ।
जन्तोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः ॥
जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद ।
विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥

(श्रीमद्भाग० ११।२२।३८। ३९)

अत्यन्ताभिनिवेशेनान्याननुसन्धाने सुषुप्तौ मरणे चात्यन्तविस्मृतिर्मृत्युः, भोगप्रद-कर्मोपरमस्य हेतोः साम्याद् विषयस्य देहस्य सर्वभावेन स्वीकृतिरभिमान एव जन्म भवति। देहस्योत्पत्तिविनाशौ नात्मन इत्यर्थः।

आसीद् ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम्।
यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे॥
(श्रीमद्भाग० ११।२४।२)

ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा॥
(श्रीमद्भाग० ३।३२।२८)

य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः।
विनानुवादं न च तन्मनीषितं सम्यग् यतस्त्यक्तमुपाददत् पुमान्॥
(श्रीमद्भाग० १०।३।१८)

अहं भवान् न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः।
न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि॥
(श्रीमद्भाग० ४।२८।६२)

इत्यादिवचनैर्ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण एव भ्रान्त्या शब्दादिमत्प्रपञ्चवत्त्वेन भानं भवति। सृष्टेः प्राक् तु ज्ञानम्, ब्रह्म, अर्थो विषयश्चैकमेवासीत्। सर्वस्यार्थस्य ब्रह्मशक्ति-मयत्वाच्छक्तेस्तु तदात्मकत्वादैक्यं युज्यते। सृष्टिप्रलययोरुभयत्रापि दृश्यगुणेषु स्वात्म-व्यतिरेकेण सत्त्वव्यवसायो नाबोधमूलक एव।

रहूगणजडभरतसंवादप्रसङ्गेऽपि तदेव तत्त्वम्—

यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम्।
तन्नामतोऽन्यद् व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययानुमेयम्॥

इति चराचरस्य क्षितावेव नाशं प्रभवं चोक्त्वा क्षितेरन्यस्य विकारजातस्याभावाद् नाममात्रादन्यसत्त्वं निषिद्धम्।

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात् परमाणवो ये।
अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः॥

क्षितेरपि न सत्यता, क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्त्तनमर्थं विनैव निरुक्तम्। यद् वा क्षिति-शब्दवृत्तं यस्मिन् तदपि मिथ्यात्वेनैव निरुक्तम्। कुत एतदित्याह—असन्निधानात् = असत्सु सूक्ष्मेषु परमाणुषु स्वकारणभूतेषु निधानाल्लयात् परमाणुव्यतिरेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः। तर्हि परमाणवः सत्याः सन्त्विति तत्राप्याह—ते मनसा कार्य्यानुपपत्त्या वादिभिः कल्पिताः।

येषां समूहेन विशेषाः कृताः, तेषां समूहः पृथ्वी बुद्ध्यालम्बनमित्यर्थः। अवयविनो निराकृतत्वात् समूहशब्दोपादानं तेऽपि न सत्याः, अविद्यया प्रपञ्चस्य भगवन्मायाविलासितत्वाद्ज्ञानेनैव कल्पिताः।

श्रीमद्भागवते निर्गुणनिर्विशेषब्रह्मबोधप्रकारनिरूपणम्

स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत् स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद् बहिश्च।
देहेन्द्रियासुहृदयानि चरन्ति येन सञ्जीवितानि तदवेहि परं नरेन्द्र॥
नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः।
शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः॥
सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम्।
ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्ति ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत्॥
नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवनविद् व्यभिचारिणो हि।
सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत्॥
अण्डेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र।
सन्ने यदिन्द्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः॥
यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद् गुणकर्मजानि।
तस्मिन् विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद् यथामलदृशोः सवितृप्रकाशः॥

(श्रीमद्भाग० ११।३।३५–४०)

पूर्वमुक्तम् "नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम्" तच्छ्रुत्वा राज्ञा नारायणाभिधानस्य परमात्मनो निष्ठा याथात्म्यं जिज्ञासितम्। निर्विशेषमेव वस्तु नारायणशब्दस्यार्थः, तत्र कश्चिद् वा विशेषः। तत्राह—पिप्पलायनो यश्चास्य विश्वस्य स्थित्युद्भवप्रलयहेतुः, स्वयं चाहेतुः = हेतुरहितः, स नारायणः परमेव तत्त्वमवेहि, स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सदनुवर्त्तमानम्। यत् "तुरीयं त्रिषु संततम्" इति श्रुतेर्बहिश्च समाध्यादौ यत् सद् ब्रह्म तदेव तत्त्वम्। देहेन्द्रियप्राणमनांसि येन सञ्जीवितानि चरन्ति = स्वस्वविषयेषु प्रवर्त्तन्ते तदेव तद्देहेन्द्रियादिसङ्घातः स्वविलक्षणचेतनप्रयुक्तः, संहतत्वात् शय्याप्रासादिवत् शय्यादयः स्वविलक्षणचेतनदेवदत्तादिप्रयोजनप्रयुक्ता दृश्यन्ते, तथैव देहादयो मन्तव्याः देहेन्द्रियादयोऽनेकात्मकाः, परतः प्रकाश्याः, सुखदुःखमोहात्मकाः, संहताः परिच्छिन्नाश्च भवन्ति। तद्विलक्षण आत्मा असंहतः, सुखदुःखमोहातीतः, एकः, स्वप्रकाशः, अपरिच्छिन्नः सिद्ध्यति।

एतत् परमतत्त्वं मनो न विशति, न विषयीकरोति वाग्, उत वागपि कण्ठताल्वाद्यष्टस्थानानुप्रक्ताग्नेयं वागिन्द्रियं चक्षुः, आत्मा, बुद्धिः, प्राणाः, अन्येन्द्रियाणि च ज्ञानशक्त्या क्रियाशक्त्या च न प्राप्नुवन्ति। यथाऽनलं स्वा अंशभूता अर्चिषो विस्फुलिङ्गादयो न प्रकाशयन्ति, दहन्ति च, तथा जडासु मनआदिवृत्तिष्वभिव्यज्यमानस्यात्मप्रकाशस्य तत्तद्वृत्तिप्रकाशकस्य न तत्प्रकाशाविषयत्वम्।

यथा वाग्नितादात्म्यापन्नस्य दग्धुरप्ययःपिण्डस्यान्यदाह्यदाहकत्वेऽपि नाग्नेर्दाहकत्वं संभवति, तस्य दग्धुरप्ययःपिण्डस्य दग्धृत्वात्। स्वतो दग्धृत्वशून्येऽयःपिण्डे सातिशयानित्यदग्धृत्वसमर्पकत्वात्। स्वस्य च निरतिशयनित्यदाहकत्वशक्तिसम्पन्नत्वात्, तथैव श्रोत्रप्राणादिषु स्वतो जडत्वात् प्रकाशादिशून्येष्वप्यात्मतादात्म्याध्यासेन सातिशयानित्यशब्दादिप्रकाशादिशक्तिसम्पन्नेष्वपि नित्यनिरतिशयप्रकाशात्मकब्रह्मात्मप्रकाशकत्वं न सम्भवति, तस्य श्रोत्रादीनामपि श्रोत्रादित्वात्। "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः, यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्यादिश्रुतिभ्यः।

ननु "तं त्वौपनिषदम्" इति श्रुत्या ब्रह्मणः शब्दगोचरत्वं प्रतीयते। तत्राह—शब्दोऽप्यात्ममूलमात्मनि प्रमाणं सदर्थोक्तम्, अर्थादुक्तं यथा भवति तथा आह, न साक्षात्, कुतः ? बोधकनिषेधकतया स्वस्यैव बोधकनिषेधरूपत्वात्।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।
तद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युपपद्यते॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।
यन्मनसा न मनुते न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्॥

इति श्रुतीनां ब्रह्मणो मनोवचनाद्यगम्यत्वबोधकत्वात्।

ननु तर्हि कथमुच्यते 'अर्थोक्तमाह' इति, अत आह—यद्दतेन निषेधसिद्धिः "अथात आदेशो नेति नेति, अस्थूलमनणु, यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इत्यादिनिषेधस्य यदवधिभूतं ब्रह्म तद्दते ब्रह्म विना निषेधसिद्धिर्न भवति, सर्वस्य निषेधस्य सावधित्वात्। यथा किञ्चिद् घटादि क्वचिद् भूतलादौ निषिध्यते, तथैव नेति नेत्यादिनिषेधा अपि यत्र निषेध्यं निषेधन्ति, तस्यार्थात् सिद्धिर्भवति। किञ्च, असाक्षिकयोर्भावाभावयोर्माना-

भावाद् निषेधरूपो बाधोऽपि स साक्षिको मन्तव्यः। तथा च यः सर्वबाधसा
शिष्यते, स एव नारायण इति शब्दोऽर्थोक्तमाहेति युक्तमेव। ननु तर्हि प्रमाणाविषयत्वा
नास्त्येवेति चेत्, तत्राह—"सत्त्वं रजस्तमः" इति। सत् = स्थूलं कार्यम्, असत् = सूक्ष्म
अकारणम्, तत् सर्वं ब्रह्मैव, कुत इति चेत्, सदसतोर्यत्परं कारणं तदेव ब्रह्म, कार्यं च कारणा
भिन्नं न भवति, वाचारम्भणश्रुतेः।

ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणम् ? तत्राह—उरुशक्तिः, उरुः = महती मायालक्ष
शक्तिर्यस्य। तत् कथं बहुधा भवतीत्युच्यते—आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वं रजस्त
इति त्रिवृत्प्रधानं प्रवदन्ति। ततः क्रियाशक्त्या सूत्रम्, ज्ञानशक्त्या महानिति तदे
प्रवदन्ति। ततोऽहमिति जीवोपाधिमहङ्कारं च तदेव प्रवदन्ति। यथा गोधूमादि
बीजेऽङ्कुरोत्पादिनी शक्तिः, यथा वाग्नौ दाहिका शक्तिर्न गोधूमादिभ्यो व्यतिरिच्यते
नापि तद्रूपैव, तथैव सति ब्रह्मणि प्रपञ्चोत्पादिनी शक्तिर्न सतो व्यतिरिक्ता, न
सद्रूपिणी; वह्निविलक्षणा वह्निशक्तिरिव सद्विलक्षणापि सच्छक्तिर्न तद्भिन्ना, ताद
शक्तिमयं ब्रह्मैव तत्प्रकाशचलनावष्टम्भसापेक्षं सत्त्वरजस्तमोरूपं भवति। तदात्मका
हङ्कारादेव मनःप्राणेन्द्रियादिमयं समष्टिसूक्ष्मदेहविशिष्टं हिरण्यगर्भरूपं भवति। प्रा
प्रधानया क्रियाशक्त्या सूत्रम्, बुद्धिप्रधानया ज्ञानशक्त्या महान् भवति, अहङ्कारोपाधि
जीवश्च तदेव भवति। ततो ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया तदेव व्यवह्रियते। तत्र ज्ञानम्
देवताः, क्रियाः, इन्द्रियाणि, अर्थाः, विषयाः, फलम्, प्रकाशः, सुखदुःखादि
तत्तद्रूपतया ब्रह्मैव भाति। तथा च सर्वस्वरूपेण स्वतो भासमानस्य, स्वतः सिद्ध
प्रमाणानपेक्षत्वेन प्रमाणाविषयत्वेऽपि नासत्त्वं वक्तुं शक्यम्।

ननु ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वे सर्वस्य कार्यस्य विकारवत्त्वेन ब्रह्मणोऽपि तत्प्राप्तिरित्याह—
आत्मा न जजान, न जातः, जन्माभावादेव तन्मूलकास्तित्वलक्षणोऽपि विकारो तत्र
भवति, नैधते, वृद्धयभावादेव परिणामोऽपि निरस्तः, यस्माद् व्यभिचारिणां बालयुवादि
देहानामागमापायिनां सवनवित्, न ह्यवस्थावतां द्रष्टा तदवस्थो भवति। ननु निरवस्थ
कोऽसौ ? तत आह—शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं कूटस्थनित्यस्वप्रकाशबोधैकरस एवात्मा
तदेवेन्द्रियभेदेन विकल्पितं भवति। तथा च तद्वारस्या नीलाकारा वृत्तय एव जायन्ते
विनश्यन्ति च, न शुद्धज्ञानम्; व्यभिचारिष्वव्यभिचारे दृष्टान्तः प्राणो यथेति। यथाऽण्डेषु
पेशिषु, तरुषु, उद्भिज्जेषु तत्र तत्र जीवं प्राण उपधावति, तथैवात्मा निर्विकारोऽ

जागरादौ सविकार इव भवति, जागरे साहङ्कारः सुखदुःखादिमान्, स्वप्ने च तत्संस्कार-वान् भवति। यदा तु सुप्ताविन्द्रियगणे सन्नेऽहमि = अहङ्कारे च सन्ने, तदा निर्विकारः कूटस्थ आत्मा भासते।

दर्शनस्पर्शनादिविशेषज्ञानशून्यस्य सुखात्मसुषुप्तिसाक्षिणो नः सर्वेषां स्मृतिर्भवति। अननुभूतस्यास्मरणादेवास्यात्मानुभवः, सुप्तौ विषयसम्बन्धाभावात् तु न स्पष्टः, "यद्वै तन्न पश्यति, पश्यन् वै तन्न पश्यति, नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेः। भगवद्भक्त्या चेतःशुद्धौ निर्दोषदृशः सवितृप्रकाशवद् ब्रह्मप्रकाशो भवति।

आशयं लिङ्गशरीरमुपाधिमृते विकारहेतोरुपाधेरभावात्, तत्तु सर्वस्य लये शून्यमेव स्यात्, कथं कूटस्थ आत्मा? अत एवाह—'तदनुस्मृतिर्नः' इति।

> सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते।
> ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम्॥
> यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः।
> प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकम्॥
> यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः।
> दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः॥
> स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकम्पया।
> भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह॥

भगवन्मायया भ्रममूलिका संसृतिर्जलचन्द्रकभ्रमिस्वाप्निकस्वशिरश्छेदनादिरिव जीवस्य बन्धनादिकम्। स्वधर्मेण भगवद्भक्त्या तत्त्वज्ञानेन तन्निवृत्तिः। मायायाश्च विचार-रमणीयत्वमप्युक्तम्।

श्रुत्यादिविचारोऽपि परमद्वैतभगवदनुगुणः

"साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च", "नेह नानास्ति किञ्चन" (बृ० उ० ४।४।१९), "शिवमद्वैतम्…………………", "एकमेवाद्वितीयम्" (छा० उ० ६।२।१),

> एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः।
> जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः॥
> परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः।
> न योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यति॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनैर्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमवगम्यते। विष्णुपुराणभागवतसूतसंहितादिवच-सहस्रैर्ब्रह्मणो निर्गुणत्वमेवावगम्यते। 'याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाद्' इति मन्त्रस्तु पूर्वस्र प्रकारेण सर्जनं प्रतिपादयति, न तु जगत्सत्यत्वम्; न वा तत्सर्जनस्य सत्यत्वम्।

विश्वस्य सत्यत्वेऽपि व्यावहारिकमेव सत्यत्वम्, न पारमार्थिकम्, "नेह नानास्ति किञ्चन" इति (बृ० उ० ४।४।१९) त्रैकालिकनिषेधकश्रुतिविरोधात्।

ननु ब्रह्मण एव व्यावहारिकत्वम्, प्रपञ्चस्य तु सत्यत्वमेव किन्न स्यात्? विनिगमना-विरहादिति चेत्, न; तात्पर्यानुपपत्तिगतिसामान्ययोरेव विनिगमकत्वात्।

अद्वैतश्रुतिः षड्विधलिङ्गतात्पर्योपेता। तत्रोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यमभ्यासोऽर्थवाद इति त्रिविधं तात्पर्यलिङ्गं तु न विप्रतिपन्नम्, सर्वासामेवोपनिषदामेवं प्रवृत्तेः। मानान्तरा-सिद्धतया मोक्षहेतुज्ञानविषयतया चाज्ञातत्वं सप्रयोजनत्वं च निर्विवादमेव। अबाधितत्वमात्रं तु सन्दिग्धम्। तच्चान्यथानुपपत्तिगतिसामान्याभ्यां च निर्णीयते। न हि सर्वप्रपञ्चनिषेधरूप-मद्वैतं व्यावहारिकम्, येन तत्र श्रुतेर्व्यावहारिकं प्रामाण्यं स्यात्। तेनाद्वैते तात्त्विकमेव प्रामाण्यम्, परस्परविरुद्धयोर्द्वयोस्तात्त्विकत्वासम्भवात्, वस्तुनि विकल्पासम्भवाच्च तात्त्विक-व्यावहारिकप्रामाण्यभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। स्तुतिपरत्वेनातत्परस्य विश्वसत्यत्ववाक्यस्यैवान्यथा-व्याख्यानं युक्तम्।

मन्त्रार्थस्तु—

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्च न प्र मिनन्ति व्रतं वाम्।
अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातम्॥

(ऋ० सं० २।२४।१२)

अत्र सायणभाष्यम्—हे मघवाना! मघमिति धननाम। तद्वन्तौ इन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरित्, युवयोरेव। विश्वं सर्वं स्तोत्रम्। सत्यं यथार्थम्। स्तुत्या यद् यद् गुणजातं प्रति-पाद्यते, तत् सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव, न त्वारोपितमित्यर्थः। तथा च न इत्येतत्पदद्वयसमुदायः। ऐकपद्यं त्वध्यापकसाम्प्रदायिकं यद्येवशब्दस्य पूर्वपदे न आपश्च आपोऽपि। उप-लक्षणमेतत्। एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोः। व्रतं कर्म। न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति। हे इन्द्राब्रह्मणस्पती! नः अस्माकम्। हविः अच्छ आभिमुख्येन जिगातं गच्छतम्। आगच्छतमिति यावत्। तत्र दृष्टान्तः—युजेव वाजिना। युजा रथे नियुक्तौ

वाजिनौ वेजनवन्तौ अश्वौ। अन्नं घासं प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतः, तद्वत् शीघ्रमागच्छतामित्यर्थः।

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत्।
अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि॥

(ऋ० सं० ७।१८।१९)

अत्र = अस्मिन्। सर्वताता सवतातौ युद्धेय इन्द्रः। भेदं नास्तिकम्, भेदनामकं वा सुदासः शत्रुम्। प्र मुषायत् प्रामुष्णात्। अवधीदित्यर्थः। तम् इन्द्रम्। यमुना आवत् अतोषयत्। तत्तीरवासी जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः। तृत्सवः = तृत्सोः पुरुषाश्चावत्। 'आवत्' इत्येकवचनं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र सम्बध्यते। किञ्च, अजासः अजाः जनपदाः, शिग्रवः जनपदाः, यक्षवश्च जनपदाः, अश्व्यानि अश्वसम्बन्धीनि। शीर्षाणि शिरांसि। युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः। बलिम् उपहारम्। तस्मा इन्द्राय उपजभ्रुः उपजह्रुः। यद्वा अश्व्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् मुख्यान् अश्वान् इन्द्राय उपहारं जह्रुरित्यर्थः।

अत्र भेदस्य तन्नामकस्य नास्तिकस्यापवाद उक्तः।

चतुर्धा हि खलु सामानाधिकरण्यम्—१. इदं रजतमित्यध्यासे। २. स्थाणुः पुमानिति बाधायाम्। ३. नीलमुत्पलमिति विशेषणविशेष्यभावे। ४. तत्त्वमसीत्यभेदे। 'विश्वं सत्यम्' इह त्वध्यासे बाधायां वा सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। तेन 'विश्वं सत्यम्' इति वाक्यस्य षड्विधतात्पर्यबोधकलिङ्गोपेताया अद्वैतश्रुतेर्बाधकत्वं न सम्भवति।

यदुक्तम्—"ब्रह्मणि द्वितीयाभावो भूतप्रकृतिबाधो वा विशेषणरूप एव मन्तव्यः। उपलक्षणत्वे तस्य कादाचित्कत्वेन कदाचित् प्रपञ्चाभावाभावस्यापि सत्त्वे प्रपञ्चस्य सत्त्वापत्तिः स्यात्। एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोर्विरुद्धधर्मयोरेकस्यासत्त्वेऽपरसत्त्वावश्यम्भावात्। प्रपञ्चबाधस्य बाधे प्रपञ्चसत्त्वोत्पत्तिः। अबाधे तेन ब्रह्मणि प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रपञ्चस्य तदभावस्य च भाने सविकल्पकत्वापत्तिः। तत्त्वज्ञानेन प्रपञ्चबाधे जाते तत्त्वज्ञानस्यापि बाधे प्रपञ्चबाधबाधः केन सेत्स्यति" इति, तन्न; अभावस्य बाधस्य बाधिकरणरूपतया बाधस्य ब्रह्मानतिरिक्तत्वेन तद्बाधस्याप्रसक्तेः। तदतिरिक्तत्वे ब्रह्मातिरिक्तस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वमेव। ब्रह्मातिरिक्तत्वेन प्रपञ्चाभावस्योप-

लक्षणत्वे तस्य कदाचित्कत्वेऽपि न प्रपञ्चसत्त्वापत्तिः, तत्त्वज्ञानेन मूलाविद्यानाशेन तत्सत्त्वहेत्वभावात्। यथाऽविद्यानिवृत्तिः १. सती, २. असती, ३. सदसती, ४. सदसद्विलक्षणा वा? सत्त्वे द्वैतापत्तिः, असत्त्वे साध्यत्वानुपपत्तिः, विरोधात् सदसत्त्वानुपपत्तिः, सदसद्विलक्षणत्वे च मिथ्यात्वापत्तिरित्यनुपपत्तौ ज्ञातत्वोपलक्षितस्यात्मन एव निवृत्तिरूपतोक्ता। तत्र ज्ञानस्य ज्ञाततायाश्चोपलक्षणत्वेन तदभावेऽपि न क्षतिः। न च तत्रोपलक्षणस्य कादाचित्कत्वेऽपि ज्ञाननाशानन्तरमपि पुनर्ज्ञानं सम्भाव्यते, तद्धेत्वभावादिति। तद्वत् प्रकृतेऽपि बोध्यम्। प्रपञ्चाभावस्य मिथ्यात्वेन तद्बाधे प्रपञ्चसत्त्वापत्तिर्हेत्वभावादेव नोदेति। एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोर्विरुद्धधर्मयोरेकस्य निषेधेऽपरस्य तत्रैव सत्त्वापत्तिर्यत्र निषेध्यतावच्छेदकमुभयवृत्ति न भवेत्। प्रकृते तु दृश्यत्वादिकं निषेध्यतावच्छेदकमुभयवृत्त्येव, "न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते" इति भामत्युक्तेः, घटाभावस्य भूतलात्मकत्ववद् बन्धनिवृत्तेरपि ब्रह्मात्मकत्वे न काचिदनुपपत्तिः। न च जलादौ गन्धाभावोऽपि गन्धप्रतियोगिको जलादिरूप एवेति गन्धाभावोऽपि चाक्षुषः स्यादिति चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायाः सन्निकर्षस्य सत्त्वेन तस्य चाक्षुषत्वप्रसक्तेः। यथा च भवन्मते इन्द्रियायोग्यत्वादेव तद्वारणम्, तथाऽस्मन्मतेऽपि। तथा च जलादेर्जलत्वादिनैव चक्षुर्ग्राह्यत्वम्, न गन्धप्रतियोगिकत्वेन रूपेण। चक्षुरयोग्यत्वं घ्राणयोग्यत्वमभ्युपगम्यत एव। ततोऽधिकरणस्वरूपत्वेऽप्यापत्त्यनुपपत्त्यभावेनाधिकरणभूतब्रह्माभिन्नो बन्धविरह इति न तेन द्वैतमापादयितुं शक्यम्।

ननु तथापि भूतलादेर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽभ्युपगम्यमाने प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वादिज्ञानं विना भूतलादिज्ञानासम्भवो यथा, तथैव ब्रह्मणः प्रपञ्चाभावाधिकरणत्वे घटत्वाद्यखिलधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वापत्त्या तद्बोधकवाक्याखण्डार्थत्वहानिः, तत्तद्धर्मज्ञानं विना ब्रह्मज्ञानासम्भवश्च स्यादिति चेन्न; अभावस्याभावत्वेनैव रूपेण ज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्यापेक्षितत्वेऽप्यभावत्वावच्छिन्नविषयताशून्ये भूतलमित्यादिज्ञाने तदनपेक्षणात्। अत एव प्रमेयमित्यादिज्ञाने भासमानस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानं नापेक्ष्यते। अत एव ब्रह्मसाक्षात्कारेणाभावत्वावच्छिन्नविषयताशून्येन प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानं नापेक्ष्यते। न चैवमभावस्य ब्रह्मरूपत्वेऽभावत्वधर्मस्य ब्रह्मण्यनिवृत्त्या द्वैतापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्, घटाभाववद् भूतलमिति प्रतीतिसिद्धस्यात्यन्ताभावस्याभावत्वेन भूतलत्वेनाधाराधेयभावोपपत्त्यर्थं भूतलादावभावत्वधर्मकल्पनेऽपि साक्षात्कारेणा-

विद्यानिवृत्तिस्थानापन्नस्याविद्यात्यन्ताभावस्य शुद्धब्रह्मरूपत्वेन मोक्षदशायामाधाराधेय-प्रतीत्यनुपपत्त्या ब्रह्मण्यभावत्वकल्पनायोगात्। वस्तूपगमे प्रतीतेरेव शरणत्वात्। बद्ध-पुरुषदृष्ट्या शब्दानुमानादिनाऽविद्यानाशवद् ब्रह्मेति प्रतीत्या तत्कल्पनेऽपि तत्प्रतीतिविषयस्य ब्रह्मणः सोपाधिकतया तत्राधाराधेयकल्पनेऽपि बाधाभावात्। मुक्तिदशायां प्रतीतिविरहेण शुद्धे ब्रह्मण्यभावत्वाकल्पनात्, अविद्यात्यन्ताभावस्य शुद्धब्रह्मरूपत्वेऽपि शुद्धस्य ब्रह्मणोऽ-विद्याप्रतियोगिकत्वं न सम्भवति। तेन शुद्धस्य न सप्रतियोगिकत्वं सखण्डत्वं वा। अभावत्वेन विशिष्टे एवाभावे सप्रतियोगिकत्वं भवति, न तु तद्रहिते निर्विशेषे। ध्वंसस्या-त्यन्ताभावातिरिक्तत्वे तस्य जन्यत्वं ध्वंसत्वेनैव रूपेण, न त्वधिकरणात्मकत्वेन। अतोऽ-विद्याध्वंसस्य ब्रह्मरूपत्वेऽपि ध्वंसत्वधर्मशून्ये ब्रह्मणि न जन्यत्वादिकमापाद्यते। एतेनैव घटादिभेदोऽपि व्याख्यातः, भेदत्वेनैव भेदे तत्प्रतियोगिकत्वापेक्षणात्।

अन्ये त्वज्ञाननाशस्य नाशसम्भवाद् द्वैतापत्तिं परिहर्तुं भावाद्वैतं वर्णयन्ति। भावकार्यस्यैवोपादानसहभावनियमेनाविद्यानाशात्मककार्यस्याज्ञानरूपोपादानमन्तराऽप्यवस्थान-सिद्धेः। उपादानसहभावनियमेऽपि "उपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यं प्रतीक्षते" इति नैयायिकादिरीत्यापि यथोपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यमवतिष्ठते, तथैव मूलाज्ञाननाशेऽ-विद्यानाशलक्षणं कार्यं तिष्ठति तत्र क्षणमात्रम्, अत्र त्वनन्तकालं यावदियान् भेदः।

ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वमेव व्यावहारिकत्वम्, न त्वत्यन्ताबाध्यत्वम्, मिथ्यात्वश्रुतेः। न च मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्, स्वप्नार्थप्रतिपादनवत् तदुपपत्तेः। न चैवं प्रपञ्चासत्त्वबोधकश्रुतेरप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्, अतत्त्वावेदकत्वलक्षण-प्रामाण्यस्य तत्राभीष्टत्वात्। परमतात्पर्येण तु ब्रह्मबोधकत्वेन सर्वश्रुतीनां तत्त्वावेद-कत्वाभ्युपगमात्।

अस्मिन्नेवार्थे—

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः॥

(श्रीमद्भाग० १।२।२३)

स वा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन्।
भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः षाड्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणेशः॥

(श्रीमद्भाग० १।३।३६)

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥
स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ।
यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥
गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ।
विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥
एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ।
तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यञ्च तद्व्रतम् ।
भवत्यकर्त्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥
कार्य्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥

(श्रीमद्भाग० ३।२६।३–८)

अत्र प्रकृतिगुणैरेव परमेश्वरस्य प्रपञ्चकारणत्वम् । तद्द्वारैव तस्य ब्रह्महरिशिवात्मकत्वमुक्तम् । तस्य सर्वान्तर्यामित्वे सर्वभोक्तृत्वेऽपि स्वातन्त्र्यनिर्लेपत्वं चोक्तम्, तस्य निर्गुणत्वम्, प्रत्यक्त्वम्, सर्वभासकत्वम्, विश्वकर्त्तुरप्यकर्तृत्वं स्पष्टमुक्तम् ।

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥

(श्रीमद्भाग० ३।२७।४)

इत्यर्थस्यासत्त्वेऽपि स्वप्नादिवद् ध्यानवशात् तद्भानमुक्तम् ।

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ।
तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्मतया चिरम् ॥
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ।
तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥
प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् ।
तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः ॥
भुक्तभोगपरित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।
नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च ॥

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् ।
तदेव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥

इति (३।२७।२१–२५) भागवते निष्कामस्वधर्मानुष्ठानेन, श्रुतसंभृतया भक्त्या, तपसा, वैराग्येण, तत्त्वज्ञानेन प्रकृतेरभिभवः, प्रतिबोधेन, स्वप्नस्येव तत्त्वज्ञानेन विश्वभ्रमस्याकिञ्चित्करत्वमुक्तम् ।

त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान् विभो वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् ।
त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ॥ इति ।
(श्रीमद्भाग० १०।३।१९)

अत्राशेषविशेषातीतस्य निर्गुणस्य निर्विकारस्यानीहस्यापि स्वानिर्वाच्यमायावशात् सर्वप्रपञ्चहेतुत्वमुक्तम् ।

तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम् ।
त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते मायां त उद्यदपि यत् सदिवावभाति ॥

इति सच्चिदानन्दघने परमात्मन्येव विश्वस्य कल्पितत्वं स्वप्नाभत्वं स्पष्टमुक्तम् ।

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः ।
नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः॥
एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ।
गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सु चक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृताम्बुधिम् ॥
आत्मानमेवात्मतया विजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।
ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥
अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् ।
अजस्रचित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥

त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ।
आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताज्ञता ॥

अन्तर्भवेऽनन्त भवन्तमेव ह्यतत्त्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः ।
असन्तमप्यन्त्यहिमन्तरेण सन्तं गुणं तं किमु यन्ति सन्तः॥
(श्रीमद्भाग० १०।१४।२२-२८)

एतैः परमात्मनोऽद्वयम्, पूर्णत्वम्, सर्वोपाधिविमुक्तत्वम्, सर्वान्तरात्मत्वम्, तदज्ञानेनै तस्य सप्रपञ्चत्वम्, तज्ज्ञानेनैव प्रपञ्चप्रविलयनं रज्जुसर्पभवाभवदृष्टान्तेनोक्तम्। भवबन्ध मोक्षयोरपि तरणावहोरात्रवदात्मनि कल्पितत्वम्, भगवत एव प्रत्यगात्मतत्त्वं तदज्ञानेनानर्थः अतद्व्यावृत्त्या स्वात्मभूतस्य परमात्मनोऽपरोक्षसाक्षात्कारेणानर्थनिवृत्तिः। तत्साक्षात्कारायाः भगवद्भक्तिरत्यन्तमपेक्षितेति तदप्युक्तम्—

अथापि ते देव पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि।
जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन्॥

(श्रीमद्भाग० १०।१४।२९)

सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः।
इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि॥
देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम।
यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तम्॥
तस्मात् प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम्।
तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम्॥
कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्।
जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया॥

(श्रीमद्भाग० १०।१४।५०–५५)

अत्र सर्वापेक्षया प्रत्यगात्मन एव निरतिशयनिरुपाधिकपरप्रेमास्पदत्वमुक्तम्। श्रीकृष्णश्च सकलात्मनां प्रत्यगात्मैवास्ति। तत एव तस्य सर्वप्राणिपरप्रेमास्पदत्वमुक्तम्।

श्रुतिसूत्राद्यविरोधः

यत्तु केनचिदुक्तम्—"कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः" (वा० सं० ४०।८); "नाभाव उपलब्धेः" (ब्र० सू० २।२।२८); "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" (ब्र० सू० २।२।२९), "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" (श्री० भ० गी० १६।८) इति सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टेन परेशेन सत्यमिदं जगन्निर्मितम, प्रत्यक्षादिप्रमाणैः सत्यत्वेन निश्चितत्वात्, जगन्नास्तीति तदनुभवविरोधिज्ञानाभावाच्च। न तु स्वप्नादिवज्जगन्मिथ्या, प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य जगतस्तद्विरुद्धं मिथ्यात्वं वदन्त आसुरा एवेति, तत्तुच्छम्; मन्त्रस्थस्य सत्यशब्दस्य व्यावहारिकसत्त्यपरत्वसम्भवेन

जगन्मिथ्यात्वाविरोधित्वात्। न च सत्यभेदोऽप्रामाणिक इति वाच्यम्; 'राजराजः', 'मन्मथ-मन्मथः' इत्यादिवत् "सत्यस्य सत्यम्" इति (बृ० उ० २।१।२०) औपनिषदप्रयोगदर्शनात् सत्यभेदसिद्धेः। यथा राज्ञां राजा राजराज इति सामान्येभ्यो राजभ्यो राजराजोऽतिरिच्यते, तथैव सत्यस्य सत्यं ब्रह्मापि सामान्यसत्येभ्यो विलक्षणं सिध्यति। अत एवात्यन्ताबाध्यत्वं पारमार्थिकसत्यत्वम्, व्यवहारकालाबाध्यत्वं व्यावहारिकसत्यत्वम्, प्रतिभासकालाबाध्यत्वं प्रातिभासिकसत्यत्वमिति सत्यभेदः सिद्धः। "एकमेवाद्वितीयम्" (छा० उ० ६।२।१), "नेह नानास्ति किञ्चन" (बृ० उ० ४।४।१९); "नात्र काचन भिदास्ति, अतोऽन्यदार्तम्" (बृ० उ० ३।४।२) इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणः सजातीयादिभेदत्रयशून्यत्वश्रवणेन तदन्यस्य प्रपञ्चस्यार्तत्वश्रवणेन च जगति पारमार्थिकसत्यत्वस्य बाधितत्वेन व्यावहारिकसत्यत्व-प्रतिपादन एव विश्वसत्यत्वबोधकवाक्यं पर्यवस्यति। न च ब्रह्मबोधकवाक्यस्यैव व्यावहारिकसत्यत्वबोधने तात्पर्यमिति साम्प्रतम्, तस्याव्यवहार्यत्वात्; 'अव्यवहार्यम्' इति श्रुतेश्च।

यथा संसारापेक्षया कौस्तुभ-पीताम्बरप्रभृतीनां भगवदीयालङ्कारवसनानां परमोत्कर्ष-शालित्वेऽपि भगवत्स्वरूपापेक्षयाऽपकर्ष एव भगवदङ्गानामेतदलङ्कारभूतत्वेनालङ्कारान-पेक्षणात्। अत एवोक्तम्—"भूषणभूषणाङ्गम्" (श्रीमद्भाग० ३।२।१२) इति। भूषणानां भूषणान्यङ्गानि यस्येति तद्व्युत्पत्तेः। "कण्ठञ्च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थम्" (३।२८।२६) इति भागवतोक्तेः।

गुणास्तु ततोऽप्यन्तरङ्गत्वेन यद्यपि परमोत्कर्षं भजन्ते, तथापि भगवान् गुणा-पेक्षयाऽप्युत्कृष्टः, गुणानपेक्षकत्वात्; निरतिशयानन्दरूपे तस्मिन्ननाधेयानन्दातिशय-त्वात्। नापि महत्त्वातिशयाधानम्; अनन्तपदसमभिव्याहृतब्रह्मपदस्य निरतिशयबृहत्त्व-पर्यवसायित्वेन तत्र महत्त्वाधानासम्भवात्। नापि तत्रानर्थनिवर्हणं गुणकृत्यं सम्भवति, तस्मिन्ननर्थस्य नित्यनिरस्तसत्ताकत्वात्। अत एवोक्तम्—"निर्गुणं मां गुणाः सर्वे भजन्ति निरपेक्षकम्" इति भागवते।

भूषणवसनगुणाद्यपेक्षया भगवत्स्वरूपे उत्कर्षवत् तत्सत्यत्वेऽप्युत्कर्षः, सत्यत्वस्य तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वात्। अत एव भगवत्स्वरूपसत्तापेक्षया किञ्चिन्न्यूनसत्ताका एव गुणादयः। एतेन जगतः सत्यत्वानुभवविरोधिज्ञानाभावात् प्रपञ्चस्य पारमार्थिकसत्यत्वमिति पराहतम्, पूर्वोक्तश्रौतानुभवस्यैव तद्विरोधित्वात्। तेन भगवत्स्वरूपसमानसत्ताकस्य

अन्यस्याभावादेवाद्वितीयबोधकश्रुतिसामञ्जस्यम् । तावतैव च तद्भिन्नस्य मिथ्यात्वेन स्वप्नापेक्षयाऽबाध्यत्वेन सत्यत्वं च सङ्गच्छते। जगतश्च प्रलयपर्यन्तस्थायित्वेनौपचारिकमेव शाश्वतत्वमपि सङ्गच्छते। प्रवाहरूपेण तत्त्वज्ञानात् प्रागनुवर्तमानत्वेन च सत्यत्वादिकं सङ्गच्छते। बाधाबाधवैधर्म्येण च न स्वप्नादिवज्जाग्रत्स्तम्भादिप्रत्ययस्य निरालम्बनतेति तु 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति सूत्रार्थः।

न च वेदान्तिभिर्बाह्यार्थापलापः क्रियते, न वा प्रत्ययानां निरालम्बनताऽभ्युपेयते। तद्रीत्या स्वप्नादिप्रत्ययानामपि प्रातीतिकानिर्वचनीयपदार्थालम्बनतैव। जाग्रत्प्रत्ययानां तु सति प्रमातरि बाधाभावात्, स्वप्नादिप्रत्ययानां च सति प्रमातरि बाध्यत्वेन वैधर्म्यमुपपद्यते। "जागरितगोचराः स्तम्भादिप्रत्यया बाह्यार्थशून्या निरालम्बनाः, प्रत्ययत्वात् स्वप्नादिप्रत्ययवत्" इति विज्ञानवादिमतनिराकरणार्थमिदं सूत्रम्। बाधाबाधवैधर्म्येण तदपोद्यते। दोषजनितत्व-तदजनितत्वाभ्यां च वैधर्म्यम्। जाग्रत्प्रत्ययस्यापि बाध्यत्वेन स्वप्नादिप्रत्ययबाधकत्वानुपपत्तौ स्वप्नादिदृष्टान्तानुपपत्तिश्च। तन्मते स्वप्नादिप्रत्ययस्य स्मृतिरूपत्वेन जाग्रत्प्रत्ययस्य च प्रमाणजनितत्वेनोपलब्धिरूपत्वेनापि तयोर्वैधर्म्यं सिध्यति। तेन बाह्यार्थापलापनिराकरणमेव सूत्राभिप्रेतम्।

न चानिर्वचनीयत्वरूपमिथ्यात्वापलापः सूत्राभिप्रेतः, तस्य बाह्यार्थनिराकरणेऽनुपयोगित्वात्। वेदान्तिनस्तु न बाह्यार्थमपलपन्ति, किन्तु तस्यानिर्वचनीयत्वमेव व्यवस्थापयन्ति। अनिर्वचनीयत्वेनोभयोः साधर्म्येऽपि सति प्रमातरि बाध्यत्वाबाध्यत्वाभ्यां वैधर्म्यमपि सिध्यत्येव। न हि केनचिद् धर्मेण वह्निजलयोः साधर्म्येऽपि जलवद् वह्नेरनुष्णत्वमपि सिध्यति, तस्यानुभवविरुद्धत्वेन तत्रासत्त्वात्।

बौद्धैस्तु मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनोऽभ्युपेयते, वेदान्तिभिस्त्वनिर्वचनीयतावचन इति भेदेन स्वप्नादिदृष्टान्तेन प्रपञ्चस्यापलापो न शक्यो वैधर्म्यादेवेति तन्निराकरणम्। प्रपञ्चस्य स्वप्नादिवद् मिथ्यात्वं तु वक्तुं शक्यमेव, दृश्यत्वपरिच्छिन्नत्वजडत्वादिभिः साधर्म्यात्। प्रपञ्चस्य सति प्रमातरि बाध्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मज्ञानेन प्रमात्रादिसहितस्य तस्य बाध्यत्वाभ्युपगमात्। अत एव 'असत्यमप्रतिष्ठन्ते' इत्यत्र असत्यशब्दोऽपलापवचन एव, नानिर्वचनीयतावचनः, अप्रतिष्ठमिति विशेषणात्। न ह्यनिर्वचनीयमप्रतिष्ठं भवति, सर्वस्यैवारोपस्याधिष्ठानसापेक्षत्वेनाधिष्ठानप्रतिष्ठत्वात्। रजतादीनां शुक्त्याद्यधिष्ठानकत्ववत् प्रपञ्चस्यापि ब्रह्माधिष्ठानकत्वानपायात्। अप्रतिष्ठमनीश्वरमसत्यं जगदिति शून्यवादिनो वदन्ति,

न वेदान्तिनः, तेषां दिशा प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादानकत्वेन परमेश्वरस्याधिष्ठानस्य चाभ्युपगमात्। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते", "जन्माद्यस्य यतः" इति श्रुति-सूत्रयोस्तत्रैव स्वारस्यात्।

प्रपञ्चमिथ्यात्वं तु 'भूतप्रकृतिमोक्षं च' इति भूतप्रकृतिबाधोक्त्या निगदव्याख्यातमेव। न च मोक्षशब्दस्य बाधार्थकत्वे मानाभाव इति वाच्यम्, बन्धनिवृत्तेरेव मोक्षशब्दार्थत्वेन भूतप्रकृतिलक्षणबन्धनिवृत्तेर्बाधपर्यवसायित्वेन बाधानतिरिक्तत्वात्।

यदुक्तम्—"शून्यवादिबौद्धरीत्या ब्रह्मबोधकप्रमाणानाम् "नेह नानास्ति किञ्चन" इति निषेध्यसमर्पकत्वेनानुवादकत्वम्, ब्रह्मसत्यत्वप्रतिपादने तात्पर्याभावादिति, तत्तुच्छम्; शून्यवादिभिः श्रुतिप्रामाण्यानभ्युपगमात्, तवैव नव्यशून्यवादित्वापत्तेश्च। तथापि न मनोरथपूर्तिः, उपक्रमोपसंहारादिषड्विधनिर्णायकलिङ्गविरोधात्। 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति श्रुत्या 'इह'पदनिर्देश्यब्रह्मणो न निषेधः, तस्य निषेधाधिकरणत्वनिर्देशात्। न हि 'भूतले घटो नास्ति' इत्युक्तौ कश्चिदमूढो भूतलनिषेधं प्रत्येति, नञस्तदसम्बन्धात्। किं च नानापदवाच्यो भेदः, स च ब्रह्मणि निषिध्यते।

ननु नानापदेन सत्यस्वरूपम्, आनन्दस्वरूपम्, प्रकाशस्वरूपम्, अपरिच्छिन्न-स्वरूपं च ब्रह्मणि निषिध्यत इति चेत्, न, ब्रह्मणः सत्यादिस्वरूपत्वेन तदधिकरणत्वाभ्युपगमेन त्वदुक्तेरपार्थकत्वात्। नापि धर्मधर्मिभावो ब्रह्मणि, तस्य निर्विशेषत्वात्। नहि स्वरूपं निषेद्धुं शक्यम्, स्वरूपत्वादेव। अपि च—किञ्चनेति नानाशब्दस्य विशेषणम्, तथा च निःसङ्कोचेन सर्वविधभेदो निषिध्यते। न च सत्यानन्दादिभेदः, किन्तु ब्रह्मण एवाबाध्यत्वेन सत्यत्वम्, स्वप्रकाशत्वेन चिद्रूपत्वम्, सर्वोपद्रवशून्यत्वेनानन्दरूपत्वम्। तथा च निषेद्धुं शक्यं यद् दृश्यं तदेव निषिध्यते, न निषेधसाक्षि ब्रह्म, तस्य सर्वसाक्षित्वादेव। किं च एवं ब्रह्मभिन्नस्य सत्यादेर्निषेधेऽपि ब्रह्मणो निषेधः सर्वथाऽशक्य एव, तस्य तादृशनिषेधा-धिकरणत्वात् साक्षित्वात् च।

यदुक्तम्—'नेति नेति'इति निषेधद्वयदर्शनेनापि प्रपञ्चब्रह्मणोरुभयोरपि निषेध इति, तन्न; तथात्वे सत्यज्ञानानन्दादिनिषेधाय 'नेति'शब्दबहुत्वापेक्षणापातात्। वस्तु-तस्तु—"पृथिव्यप्तेजांसि मूर्तं वायुश्चान्तरिक्षञ्चामूर्तम्।" "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे—मूर्तञ्चैवा-मूर्तञ्च" (बृ० उ० २।३।१) इत्युपक्रम्य मूर्तामूर्तप्रभेदं दर्शयित्वा "अथात आदेशो नेति नेति, न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति" (बृ० उ० २।३।६)। न ह्यत्रेदं तदिति विशेषितं किञ्चित्

प्रतिषेध्यमुपलभ्यते। 'इति'शब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यम्, किमपि समर्प्यत इति परत्वान्नञ्-प्रयोगस्य। 'इति'शब्दश्चैवंशब्दवत् सन्निहितालम्बनकः प्रयुज्यते। सन्निहितं चात्र प्रकरण-सामर्थ्याद् ब्रह्मणः सप्रपञ्चं रूपद्वयम्, अतस्तदेव रूपद्वयं द्वाभ्यां निषेधाभ्यां निषिध्यते।

ननु ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वादसम्भाव्यसद्भावत्वात् तदेव प्रतिषेध्यम्, न रूपद्वयम् तस्य प्रत्यक्षादिगोचरत्वेन निषेधानर्हत्वात्। अभ्यासस्त्वादरार्थमेवेति चेत्, न; 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्याद्युपक्रमविरोधात्, "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इत्यादिनिन्दा-विरोधाच्च, 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यवधारणात्, सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसङ्गाच्च। वाङ्-मनसातीतत्वं तु नाभावाभिप्रायेणोक्तम्, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति महता समारोहेण ब्रह्मप्रतिपाद्यतदभावाभिलापासम्भवात्। "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूराद-स्पर्शनं वरम्" इति न्यायात्। किन्तु वाङ्मनसातीतत्वेन विषयानन्तःपातित्वेन प्रत्यगात्म-भूतमेव तद् ब्रह्मेति बोध्यते, नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात्।

नापि नेति नेतीति निषेधद्वयेन रूपद्वयं रूपवद् ब्रह्म च प्रतिषेधनीयम्; तथात्वे शून्यवादप्रसङ्गात्। कञ्चित् परमार्थमनवलम्ब्य निषेधानुपपत्तेः। रज्ज्वादिषु सर्पादयो निषि-ध्यन्ते। अपरिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिन्निषेधो नोपपद्यते, परिशिष्यमाणे च तस्यैव ब्रह्म-त्वात्। अत्रैव च "प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधति ब्रवीति च ततो भूयः" (ब्र० सू० ३।२।२२) इति श्रीबादरायणः प्रकृतैतावत्त्वं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं शब्दः प्रतिषेधतीत्याह। तथ चाध्यात्मिकस्य, आधिदैविकस्य, मूर्तामूर्तात्मकस्य रूपद्वयस्यैव सन्निहितत्वात् 'इति'शब्देन तस्यैव ग्रहणम्। नञा तस्यैव सम्बन्धः। ब्रह्मणस्तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टस्याप्रधानत्वेन न नञा सम्बन्धः। रूपद्वयस्य सप्रपञ्चस्य निरूपणानन्तरं रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायाम् "अथात आदेशो नेति नेति' इत्युक्तम्। तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणं क्रियते। तदा-स्पदं हि सर्वमिदं कार्यं नेति नेतीति निषिद्धम्, कार्यस्य वाचारम्भणशब्दादिभ्यो मिथ्यात्वेन प्रतिषेद्धुं शक्यत्वात्। न तु ब्रह्मणो निषेधस्तत्र कथमपि सम्भवति, सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वात्

न च रूपद्वयस्यापि शास्त्रोक्तत्वात् कथं शास्त्रेणैव बाध इति वाच्यम्; तथाविधशास्त्रस्य लोकसिद्धानुवादकत्वेन रूपद्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वेनानिर्देशात्। शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपाद-नायैव कल्पितं रूपद्वयं प्रतिषेधाय परामृशति शास्त्रम्। द्वौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः। अथवा एको मूर्तामूर्तात्मकं भूतराशिम्, अपरश्च वासनाराशिं प्रति-षेधति। अथवा वीप्सायां द्वित्वम्, तेन यत्किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवतीति तदर्थः

परिगणितप्रतिषेधे यदि नैतद् ब्रह्म, किमन्यद् ब्रह्मेति भवेद् जिज्ञासा। वीप्सायां तु समस्त-विषयजातस्य प्रतिषेधादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासोपशाम्यति, प्रपञ्चप्रतिषेधात् "भूयो ब्रह्म ब्रवीति अन्यत् परमस्ति" (बृ० उ० २।३।६) अभावावसाने प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्यत् परमस्तीति ब्रूयात्। तत्र नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्वक्ति। न ह्येतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो 'नेति नेति' इत्युच्यते। अप्रतिषिद्धं ब्रह्म मास्तीत्येव। अथवा न ह्येतस्मादिति, 'न' इति प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत् परब्रह्मण आदेशनमस्तीति तदुक्त्वा ब्रवीति च 'ततो भूयः' इत्यंशेन। "सत्यस्य सत्यमिति, प्राणा वै सत्यम्, तेषामेष सत्यम्" (बृ० उ० २।१।२०) इति हि ब्रवीति। तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसं स्यात्। अभावा-वसाने तु सत्यस्य सत्यं किमित्युच्येत, तच्चानिन्द्रियग्राह्यत्वात् सर्वदृश्यसाक्षित्वादव्यक्तमेव। संराधनेनैव तत्साक्षात्कार इत्यपि "अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" (ब्र० सू० ३।२।२४) इत्यत्रोक्तमेव।

यदुक्तम्—"असद्वा इदमग्र आसीत्" इति श्रुत्या ब्रह्म नास्तीति प्रतिपाद्यत इति, तदपि तुच्छम्; 'कथमसतः सज्जायेत' इत्यसत्प्रतिक्षेपपूर्वकं कारणस्य सत्त्वप्रतिपादन-विरोधात्।

यत्तु पूर्वपक्षरूपेण—"ब्रह्मणो जगतश्च सत्यत्वे गौरवम्", अद्वैतिमते तु "ब्रह्मसत्यत्वेनैव निर्वाहः" इति प्रतिपादितम्; यच्च शून्यवादिप्रत्युत्तररूपेणोक्तम् "तदुभयोरनङ्गीकारेणास्माक-मत्यन्तं लाघवम्" इति, तदुभयमप्यसत्; अनुक्तोपालम्भात्। नाद्वैतिभिर्लाघवाय प्रपञ्चमिथ्यात्वमङ्गीक्रियते, किन्तु श्रुतियुक्तिसिद्धत्वात्। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" "अतोऽन्यदार्तम्" "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चो मिथ्या, जडत्वात्, परिच्छिन्नत्वात्, दृश्यत्वात्, रज्जुसर्पादिवदिति युक्तिभिश्च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं सिध्यति। न च जगत्स्वरूपं तत्सत्यत्वञ्च श्रुतिगम्यम्; तस्य लौकिकप्रमाण-सिद्धत्वात्, प्रत्यक्षानुमानानवगतगन्तृत्वेनैवाननुवादकत्वेन श्रुतिप्रमाण्यासिद्धेः। ब्रह्मणस्तु प्रत्यक्षानुमानाभ्यामज्ञातत्वेन तत्प्रतिपादकत्वेनैव श्रुतिप्रामाण्यम्, यदुक्तम्—"गाढनिद्राया-मद्वैतिभिरद्वितीयात्मानुभवाभ्युपगमात्, अनुभवसिद्धत्वेन कुतस्तस्य वेदैकगम्यता? तेन सर्वशून्यस्यैवापूर्वत्वात्, तत्प्रतिपादकत्वेनैव श्रुतिप्रामाण्यमिति, तदप्यतितुच्छम्; श्रुतिप्रामाण्यमनुपगच्छद्भिरपि बौद्धैस्तज्ज्ञातत्वेन शून्यस्यापूर्वत्वासम्भवात्। न चाद्वैतिभि-र्निद्रायामद्वितीयात्मानुभवोऽभ्युपेयते, सौषुप्तानुभवस्य सोपाधिकात्मगोचरत्वात्। अत

एव न पुनरनुत्थानापत्तिः, "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति" इति श्रुत्या मायासंवलितेनैव सत्ता, सुषुप्तौ जीवात्मनः सम्ब क्तत्वात्।

यदुक्तम्—"कथमसतः सज्जायेत" इति श्रुत्या चार्वाकमतनिराकरणमेव क्रियते न शून्यवादिमतनिराकरणम्। शून्यवादिमते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमेव, "न शून्यादुत्पत्तिः" इति, तदपि तुच्छम्; सत्यस्योत्पत्तिप्रतिषेधे त्वद्रीत्यापि सत्यस्य जगतोऽनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। तस्मात् सत्त्वेन प्रतीयमानस्य जगतोऽसत्कारणत्वप्रतिषेध एव श्रुत्यर्थः। शून्यवाद्य सांवृतं कार्यकारणभावमभ्युपेत्यैव शून्यतत्त्वमुपदिशति, "द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धा धर्मदेशना" इत्युक्तेः। अत एव "असन्नेव स भवति, असद् ब्रह्मेति वेद चेत्" इ श्रुतिरप्यसद्वादिनिन्दापरैव, न निन्दानुवादिनी, "अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेनं त विदुः" इति सद्वादपर्यवसायित्वावगमात्। अन्यथाऽसद्वादप्रतिपादनं स्यात्। न च तथो पलभ्यते। भ्रमस्य साधिष्ठानत्वेन निषेधस्य च साक्षिसापेक्षत्वेनापि शून्यनिरासो युक्त एव सर्वापलापरूपस्य शून्यस्य पुरुषार्थत्वमप्ययुक्तमेव।

नन्वद्वितीयब्रह्मात्मप्रतिपादनस्याप्यपुरुषार्थत्वमेवेति चेत्, न; तस्य परमानन्दरूपत्वे परमपुरुषार्थरूपत्वात्। सुषुप्तौ सावरणस्यापि तस्य सुखरूपत्वेन सर्वाभिलषणीयत्वाच्च।

ननु जगति दुःखनिवारणायात्महत्याप्रवृत्तिदर्शनात् संसारतापनिवृत्तये सर्वशून् तापि काम्येति कथं न शून्यस्य पुरुषार्थत्वेन शास्त्रविषयता स्यादिति चेत्, न, दुःखहेत शरीरादेर्नाशस्यैव तत्र भ्रान्त्याऽऽत्मनाशव्यपदेश्यत्वेन तददोषात्। अपि च यथा जलस्यौष्ण्य अग्नेश्चानुष्णत्वमौपाधिकं न स्वाभाविकम्, तथैव प्रेमास्पदत्वमात्मनः स्वाभाविक औपाधिकमेव द्वेष्यत्वम्। तापनिवारणार्थमात्महत्याप्रवृत्तिर्मोहादेव, तस्याः पात जनकत्वात्।

यदुक्तम्—"अद्वितीयाखण्डात्मभावं न कश्चिद् वाञ्छति, सर्वोऽपि मित्र-कलत्र-सा त्यमेव कामयते। सुषुप्तौ तु श्रमपरिहारार्थमेव प्रवृत्तिः" इति, तत्तुच्छम्, मित्रकल सम्पत्तिमतामपि तत्त्यागेनाद्वितीयात्मप्राप्त्यर्थं वनवासतपश्चरणादिदर्शनात्, सुषुप्तौ प्रवृ दर्शनाच्च। भयश्रमादिहेतोर्द्वैतस्य निवृत्त्यैव सुषुप्तौ श्रमपरिहारोऽपि। "द्वितीयाद्वै भ भवति" इति श्रुतेश्च। भगवदाराधने तपस्यायां च बाधकत्वादपि तत्त्यागो युक्त एव। शि विष्णवादीनां तु उमारमादिमतामपि दृढब्रह्मात्मनिष्ठानां बाह्यदृष्ट्या प्रपञ्चवत मप्यद्वैतात्मनिष्ठतैव। "पश्यन् शृण्वन् स्पृशन्"……"नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्ये तत्त्ववित्" इति गीतोक्तेः।

निर्गुणे कथं श्रुतिप्रवृत्तिः ?

ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे ॥

इत्यत्रापि प्रश्नो राज्ञोपस्थापितो यत् सदसतः परेऽनिर्देश्ये निर्गुणे ब्रह्मणि गुणवृत्तयः श्रुतयः कथं चरन्ति ?

अयमभिप्रायः—मुख्या-लक्षणा-गौणीभेदेन त्रिधा शब्दप्रवृत्तयो भवन्ति । मुख्यापि रूढियोगभेदेन द्विधा प्रवर्त्तते । तत्र रूढिः स्वरूपेण, जात्या, गुणेन वा निर्देशार्हे वस्तुनि संज्ञासंज्ञिसंकेतेन प्रवर्त्तते । 'डित्थो डवित्थः' इति शब्दौ स्वरूपेण निर्देशार्हे काष्ठमयगजे तन्मये मृगे च संकेतेन प्रवर्त्तेते । 'डित्थः काष्ठमयो हस्ती, डवित्थस्तन्मयो मृगः' इति वचनात् ।

गोशब्दो जात्या गोवस्तुनि, शुक्ल इति च गुणेन शुक्लवर्णे गवादौ प्रवर्त्तते । लक्षणाऽपि तेनैव संकेतेनाभिहितार्थसम्बन्धिनि प्रवर्त्तते, यथा 'गङ्गायां घोषः'; गौणी चाभिहितार्थलक्ष्यमाणगुणयोगात् तद्गुणयुक्ते सदृशे प्रवर्त्तते, यथा 'सिंहो देवदत्तः' । तदुक्तम्——

अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥
(त० वा० ३।४।१२)

एतत्त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वा योगेन प्रवर्त्तमाना वृत्तियोर्गवृत्तिः, यथा —पङ्कजम्, औपगवः, पाचक इति । ब्रह्मणि रूढिर्न प्रवर्त्तते, स्वरूपेणानिर्देश्यत्वात् । निर्गुणत्वात् चानिर्देश्यता, "निर्गुणं निष्क्रियं शान्तम्" इति श्रुतिभिर्ब्रह्मणो निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वप्रतिपादनात् । सदसतः कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्नसङ्गे केनचिदपि सम्बन्धाभावाल्लक्षणायोगवृत्त्योश्च तत्रासंभवाल्लक्षणायोगवृत्तिभ्यामपि शब्दानां तत्र न प्रवृत्तिः । पदार्थत्वाभावे वाक्यार्थत्वमपि ब्रह्मणो न संभवति, अपदार्थस्य वाक्यार्थत्वासंभवात् । तथा च कथं ब्रह्मणः श्रुतिगोचरत्वमिति । तत्रोत्तरं तु—यद्यपि गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्ति सगुणमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्ति श्रुतयः, तथापि तात्पर्य्येण निर्गुणे पर्य्यवस्यन्ति । तथाहि—"यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य सर्वमयं तपः, सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, तदैक्षत्, तत्तेजोऽसृजत्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्याद्याः श्रुतयः सर्वकर्मफलदातारं समस्तकल्याणगुणगणनिलयं सच्चिदानन्दं भगवन्तं प्रतिपादयन्ति । संसारिणो जीवस्य संसारनिवृत्तये तत्त्वमस्यादीनि महावाक्यानि तथाभूतेश्वरतां बोधयन्ति । तत्र तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं

भासते, तच्च प्रकारान्तरेणाघटमानं ब्रह्मणि पर्य्यवसानं गमयति । तथाहि नह्यत्र वैश्वदेव्य-मिक्षावदेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यं घटते, कुतः ? भिन्नार्थत्वात् । तत्र वैश्वदेवीति तद्धितो देवतायुक्तामामिक्षां वदति, सामान्यतो बोधितस्यामिक्षापदसान्निध्यात् तस्य विशेषतो विषयार्पणं भवति । तदुक्तम्—

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।
आमिक्षापदसान्निध्यात् तस्यैव विषयार्पणम् ॥

न चाजहत्स्वार्थया निरूढलक्षणया वा विशेषणविशेष्यभावेन 'नीलमुत्पलम्' इतिवत् तदुपपद्यते, विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात् । 'स्वबुद्धया रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणम्', यथा विशेष्यमुत्पलं नीलबुद्धया रज्यते, न तथा त्वंपदार्थेन तत्पदार्थो रज्यते, न वा तत्पदार्थत्वेन त्वंपदार्थो रज्यते, सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वाभ्यां तदसंभवात् । न वा जहत्स्वार्थया लक्षणया कुसुमितद्रुमागङ्गेतिवत् सामानाधिकरण्यं संभवति, एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । तस्माद् भागत्याग-रूपया जहदजहत्स्वार्थया लक्षणया 'सोऽयं देवदत्तः' इतिवद् विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशेनै-कार्थेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणे पर्य्यवसानम् ।

तदुक्तम्—"अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि, श्रुतयस्त्वपि हि फलन्त्यत-न्निरसनेन भवन्ति धनाः" इत्युपसंहाराच्च । उपासनादिवाक्यानां तु क्रियार्थप्रवृत्तसृष्टयालम्बनेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वं मलनिवृत्त्यौपयिकत्वेन कर्मकाण्डवाक्यानामपि तत्रैव पर्य्य-वसानम्, "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इति श्रुतेः । 'असङ्गो नहि सज्जते' इति रीत्या वस्तुभूत-संयोगसमवायादिसम्बन्धाभावेऽप्याध्यासिकसम्बन्धाभ्युपगमेन वाच्यार्थाधिष्ठाने शक्यसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगमे बाधाभावाच्च ।

जय जय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ।
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयाऽत्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥

श्रीमद्भाग० १०-८७-१४

इति वेदस्तुतेः प्रथममन्त्रेऽपि तत् स्पष्टम् ।

हे अजित ! जय जय उत्कर्षमाविष्कुरु, आदरेण वीप्सा । कथमिति चेत् ! अगजग-दोकसाम् = स्थावरजङ्गमशरीरनिवासिनां जीवानाम्, अजाम् = अविद्याम्, जहि = नाशय। ननु गुणवती सा किमिति हन्तव्या, तत्राह–दोषायानन्दादिस्वरूपावरणाय गृहीता गुणा यया

ताम्, दोषगृभीतगुणां तां स्वैरिणीव परप्रतारणाय गुणान् गृह्णाति, न वस्तुतो गुणवतीत्यर्थः, तर्हि मय्यपि दोषमावहेदिति चेत्, न; त्वमसि = त्वमात्मना = स्वरूपेणैव, समवरुद्धसमस्तभगः = सम्प्राप्तपरमैश्वर्यः, वशीकृतमायत्वात्। जीवास्त्वविद्यापरवशत्वाद् न तथा। अत एव न ते स्वयं ज्ञानवैराग्यादिना तां हन्तुं समर्थाः, तेषां त्वमेवाखिलशक्त्युद्बोधकः। न चैवंभूते मयि किं प्रमाणमिति चेद्, वयं श्रुतय एव प्रमाणम्।

ननु कथं श्रुतीनामपि प्रवृत्तिरित्याहुः—क्वचित् = कदाचित्, अजया = मायया, क्रीडन्तं नित्यमलुप्तभगतया सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसात्मना च चरन्तं निगमोऽनुचरेत्, प्रतिपादयतीत्यर्थः।

स्वेन शुद्धरूपेण वर्त्तमानमेव मायया चरन्तं तदालम्बनेन निगमस्तात्पर्य्येण त्वां प्रतिपादयति।

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक्।
व्यवहृतये विकल्प इषितोऽन्धपरम्परया भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान्॥

पूर्वमीमांसका ब्रह्मात्मपराणामपि वाक्यानां क्रियार्थत्वमाहुः—"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्। विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः॥" इति न्यायेभ्यः। परमेतत् सर्वं कर्मकाण्डाभिप्रायेणैव तज्ज्ञेयम्। "यूपं तक्षति यूपमष्टास्रीकरोति। पत्न्यावेक्षितमाज्यं भवति" इति ज्ञानानां संस्कारत्वेन पराङ्गताभ्युपेयते, तथापि ब्रह्मज्ञानस्य न पराङ्गता, एकमेवाद्वितीयम्, ब्रह्मविज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति कर्माङ्गविपरीतात्मप्रतिपादनात्, तत एव भट्टपादैरप्युक्तम्। सर्वत्रैव हि विज्ञानसंस्कारत्वेन गम्यते, पराङ्गत्वं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्य्यतामिति स्पष्टमात्मविज्ञानस्य पराङ्गता वारितैव। अन्यत्रापि भट्टपादैरुक्तमित्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुः "आत्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या दृढत्वमेतद्विषयप्रबोधाः। प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन" इति वेदान्तनिषेवणेनैवात्मतत्त्वविज्ञानमभीष्टम्। उदयनाचार्य्येणापि वेदान्तवेद्यात्मन एवोत्कर्ष उक्तः—

न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्ति-
स्तद्बाधके बलिनि वेदनये जयश्रीः।
नो चेदनित्यमिदमीदृशमेव विश्वं
तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः॥

इदं विश्वं सत्, सत उत्पन्नत्वात्, यथा कनकादुत्पन्नं कुण्डलादि तदात्मकं भवति, तद्वत् तत्र यदि सदभेदः साध्यते, तदापादानत्वनिर्देशेनैव भेदप्रतीतेर्विरुद्धो हेतुरित्याह—'ननु

तर्कहतम्' ननु नाभेदं साधयामः, किन्तु तदुत्पन्नत्वेन कुण्डलादिवद् भेदं व्यासेधामः। तत्राभेद एव स्यादिति शङ्काया अनैकान्तिकत्वेन दूषयति व्यभिचरति—क्व च क्व च, पितृपुत्रादिषु मुद्गरघटप्रध्वंसादिषु तथा दर्शनात्। ननु तदुत्पन्नत्वं नाम तदुपादानत्वम्, न तु तन्निमित्तत्वम्, अतो नानैकान्तिकत्वमित्याशङ्क्याह—क्व च गुणोपादानस्यापि फणिनो न गुणत्वम्, किन्तु मिथ्यात्वम्, अन्यथा कुण्डलादिवदबाधप्रसङ्गात्।

ननु तत्र न गुणमात्रं फणिन उपादानम्, किन्त्वविद्यया युक्तम्। तथाभूतस्यावस्तुत्वाद् युक्तं फणिनो मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य, तत्तुल्यमत्रापीति दूषयति—न तथोभययुक्। अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैव सत उपादानत्वम्, तथाभूतस्य न वस्तुसत्त्वम्, अतः सदुपादानत्वमसिद्धमिति न वस्तुसत्वं प्रपञ्चस्य।

तत्र सत्कार्य्यवादिनः

यदसत् तन्न क्रियते, यथा शशविषाणमसच्चेत्, कार्य्यं तदपि न क्रियेत, असत्त्वात् क्रियते, तस्मात् सत्त्वैव क्रियमाणत्वस्य भवनकर्तृत्वव्याप्तत्वात्, तदपि सत्त्वमेव कार्य्यस्यासतः कर्तृत्वायोगात्। किं च, कारकत्वाविशेषेऽपि तन्त्वाद्यात्मका एव भवन्ति पटादयः, न कुविन्दाद्यात्मकाः। न ह्यसत्त्वे कश्चिद् विशेषः, तस्मात् तन्त्वादिषु सन्त एव पटादयो मन्तव्याः।

यदि पटादयस्तन्त्वादिषु कारणेष्वसन्तः, तदा तन्त्वादिभ्य एव। कस्मादुत्पद्यन्ते ? असत्त्वाविशेषाद् वीरणादिभ्यः कुतो नोत्पद्यन्ते ? पट एव वा कुतस्तन्तुभ्यो जायते, कटादयः कुतो न जायन्ते ? नियमदर्शनात् स्वकारणे कार्यस्य सत्त्वमुपेयम्। अपि चाशक्तात् कारणादशक्यस्य कार्य्यस्योत्पत्त्याऽतिप्रसङ्गात्। शक्तादेव कारणाच्छक्यस्यैव कार्य्यस्योत्पत्तिर्मन्तव्या। शक्तिमानेव शक्तो भवति, शक्तिश्च सम्बन्धरूपा संयोगादिवद् द्विष्ठैव मन्तव्या। शक्यस्य कार्यस्यासत्त्वे कथमुपपद्येत, कारणं च कार्योपहितमर्य्यादं भवति। ततो यथा कुण्डलाभावे कुण्डलोपहितमर्यादः कुण्डली न भवति, तथैव कार्य्याभावे कारणमपि न भवति।

तत्रासत्कार्य्यवादिनः

ननु क्रियमाणत्वं न प्रमापकं भवति, असाधारणत्वात्, अनुपलब्धिविरोधाच्च। किं च, यथाऽसदशक्यक्रियम्, तथैव सदपि, सत्त्वात्। सती शक्तिरपरिणामिनी न क्रियागोचरः। यदि कार्यमजाताविनष्टरूपातिशयमव्यवधानमनतिदूरस्थानम्, तदा कथं स्वस्थेन्द्रियादेः पुंसः कदाचित् प्रत्यक्षम्, कदाचित् परोक्षमेव, कदाचिदनुमानमागमं वापेक्षते।

ननु धर्मलक्षणावस्थाभेदाद् धर्मिधर्मलक्षणाधिकरणास्तिस्रः परिणतयो भवन्ति। यथैकस्य सुवर्णधर्मिणः कटकमुकुटकुण्डलादयो धर्मा उपजनापायधर्माणः, तेषां च लक्षणपरिणामो भवति। हेमकारः कुण्डलं भङ्क्त्वा मुकुटं रचयति, तदा कुण्डलो वर्तमानतालक्षणं हित्वा अतीततालक्षणमापद्यते; मुकुटस्त्वनागततालक्षणं हित्वा वर्त्तमानतां प्रतिपद्यते, तथैव लक्षणगतोऽवस्थापरिणामोऽपि दृश्यते। प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्माणोऽभिनवतमाभिनवतराभिनवपुराणपुराणतरपुराणतमाः, प्रयत्नरचितस्यापि वस्त्रादेः प्रान्ते पुराणतमत्वोपलम्भात्। तथा च नानातिशयं कार्यम्, किन्त्वेकातिशयोत्पत्त्यान्यातिशयानिवृत्त्या व्यवहारभेदोपपत्तिरिति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः।

तथा हि—त्रिविधोऽप्ययं परिणामरूपोऽतिशयो धर्मिणि कादाचित्कः सनातनो वा। कादाचित्कत्वे समान्यातोऽसदुत्पादः सनातनत्वे कुतो नैकस्मिन् धर्मिणि कुण्डलादयोऽतीतत्वादयो नवपुराणत्वादयश्च युगपत् प्रतीयन्ते। यदि तु कादाचित्कत्वेऽपि शक्त्यात्मना तेषां सत्त्वमित्युच्येत, तदपि किं शक्तिरतिशयश्च किमेकमेव तत्त्वं नाना वा? एकत्वे जन्माजन्मनिवृत्त्यनिवृत्तिप्रत्यक्षतापरोक्षतादीनामेकत्र यौगपद्यव्याघातः; नानात्वे तु शक्तेः सत्त्वेऽपि कथं नातिशयस्यासत उत्पादः? अतिशयस्यापि सर्वदैव सत्त्वे पूर्वोक्तो व्याघातः। अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामपि न समाधानं सम्भवति, अतिशयस्य तयोः सदातनत्वे सैवाव्यवस्था, कादाचित्कत्वे त्वसदुत्पत्तिप्रसङ्गः, असत्त्वेऽपि कारणसामर्थ्यनियमात्।

कार्य्यनियम उपपद्यते, अन्यथा प्रधानोपादानत्वाद् विश्वस्य प्रधानस्य चान्वयितया सर्वत्रैकरूपत्वादुपादानात्मकत्वादुपादेयस्य कार्य्यजातस्य सर्वं सर्वतः सर्वत्र सर्वदा सर्वथा सदेव स्यात्। तथा चेदमतो नेदमिह नेदमिदानीं नेदमिदमेवं नेदमिति नियमो न स्यात्, विवेकहेतोरभावात्।

ननु सर्वत्र सत्त्वाविशेषेऽपि हेतुसामर्थ्यनियमादभिव्यक्तिनियम इति चेत्, तर्ह्यसदुत्पत्त्यापि किमपराद्धम्? येन तस्यां नियमो न स्यात्। सर्वेषां सर्वात्मकत्वादभिव्यक्तिभेदानुपपत्तेश्च दुरधिगमो नियमः। एतेन कुविन्दादिसमवधानेऽपि पटस्य नियमेन तन्त्वात्मकत्वेन सत्कार्यसाधनमिति प्रत्युक्तम्।

शक्तिश्च शक्यविषयापि शक्ताश्रयम्विनापि शक्यसद्भावम्। ज्ञानमिव ज्ञेयविषयमपि ज्ञात्राश्रयमन्तरेणापि ज्ञेयमुत्पत्स्यते। कारणत्वं च कार्य्यं प्रति कारणस्य शक्तिभेदः। स च

कारणाश्रय एव; न कार्यकारणोभयाश्रयः। निरूपणञ्च कार्य्यावगमाधीनम्, न कार्य्यसत्त्वा धीनम्। तस्मात् तन्त्वादयः स्वव्यापारात् प्रागसत्कार्य्यमुत्पादयन्ति, कारणत्वादभिव्यक्ति कारणवत्।

पातञ्जलास्तु

सत्कार्यवादिनोऽपि नैकान्तेन सत एवोत्पत्तिमिच्छन्ति, अपि तूपादेयस्योपादानरूपेण सतः, न तूपादेयरूपेणापि सतः। अत एव यथा कुविन्दादिभ्यो भिन्नदेशे पटा उपलभ्यन्ते नैवं तन्त्वादिभ्योः। धर्मधर्मिभावश्चायं नैकान्तिकभेदे गवाश्वस्येव भवितुमर्हति, नाप्य भेदे धर्मिरूपस्येव। तस्मात् कथञ्चिद् भेदः, कथञ्चिदभेदश्चापि स्वीकर्त्तव्यः, उपादेयरूपेणापि सत्त्वे तूत्पत्तेरनुपपत्तेः साधनानां वैयर्थ्यात्। निष्पादितक्रिये कर्मणि साधनस्य साधनन्यायाति पातात्। न चासत उत्पत्तौ तस्य क्रियां प्रति कारकत्वानुपपत्त्या कथं कर्मकारकत्वमिति वाच्यम्, 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत् तस्य मुख्यकारकत्वाभावेऽप्यौपचारिककारकप्रयोगे बाधाभावात्।

तथाद्वैतिनस्तु

मृत्पिण्डादौ घटादिकार्य्यस्य स्वेन रूपेण सत्त्वे कुलालादिव्यापारवैयर्थ्यदर्शनात्, बालुकादौ तैलस्यासत्त्वे कारकव्यापारशतैरपि तदनुत्पत्तिदर्शनात्, सत्कार्यवादोऽसत्कार्य-वादश्च नोपपद्यते। तथाहि—'परमाणुः परमाण्वन्तरेण युज्यमानो द्व्यणुकमारभते' इत्युपेयते। तत्र द्व्यणुकासमवायिकारणरूपः संयोगः, परमाण्वोः कात्स्न्र्येनैकदेशेन वा? आद्ये स्थौल्यानुपपत्तिः, द्वितीये सावयवत्वापत्तिः, तथात्वे तस्यापि जन्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तिः।

परिणामोऽपि प्रधानस्य कात्स्न्र्येन, एकदेशेन वा? आद्ये कारणविनाशापत्तिः, द्वितीये सावयवत्वापत्तिः। कार्य्यमपि कारणव्यापारात् पूर्वं सत्, असद् वा? कथं कार्य्य-कारणभावग्रहः? खपुष्पेण कस्यचित् सम्बन्धानुपपत्तेः। ननूत्पद्यते घट इतिवत् प्रति-योगित्वेनासतोऽपि कार्य्यत्वं भविष्यतीति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः। प्रागभावप्रतियोगित्वं निराश्रयं साश्रयं वा? आद्ये शशविषाणतुल्यता, द्वितीये सत्कार्यवादापत्तिः। प्रागभाव-प्रतियोगित्वाश्रयत्वेनैव कार्य्यसत्त्वाङ्गीकारात्। सत्कार्यवादोऽपि न घटते, कारणव्यापार-वैयर्थ्यात्। आविर्भावतिरोभावयोरपि सदसत्त्वविकल्पग्रासात्। तस्मात् सदसद्विलक्षणत्वेना-निर्वचनीयतैव कार्यस्येति मन्तव्यम्।

विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् ।
श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम ननाम तत् ॥
अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणभूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥

इति दशलक्षणस्य पुराणस्य, विशेषतः श्रीमद्भागवतपुराणस्य मुक्त्याश्रये मुक्तोपसृप्ये सर्वाधिष्ठाने सर्वप्राणिपरप्रेमास्पदे भगवत्येव तात्पर्य्यम्। अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चब्रह्मण एव प्रपञ्चमानत्वेन तस्यैव विजिज्ञापयिषितत्वात्। भगवांश्चागुणोऽनाकारोऽप्यचिन्त्यानन्तकल्याणगुणनिषेव्यो दिव्यसौन्दर्यमाधुर्य्यसौगन्ध्यसौस्वर्य्यसौरस्यलावण्यामृतसिन्धुसारसर्वस्वाकारत्वेनानन्तकोटिकन्दर्पदर्पदलनपटुतमविग्रहवत्त्वेन च योगिमुनिसुरेन्द्रसेव्यः सर्वान्तरात्मैव। तदुक्तम्—

श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥

विशेषतश्च श्रीकृष्णस्वरूपो दशमे दशमो हरिरिति रीत्या दशमे दशमस्कन्धे दशम आश्रयो मुक्त्याश्रयो मुक्त्योपसृप्यः श्रीकृष्णः प्राधान्येन निरूपितः। सत्यज्ञानानन्तानन्दमनाकारमपि नानाकारं ब्रह्मैव प्रस्फुरति। श्रीकृष्णस्य सच्चिदानन्दरससारसरोजरूपत्वेन परमहंसमहामुनीन्द्रमनोमिलिन्दप्रेमास्पदत्वं भवति। प्रेमास्पदस्यानन्दसारसर्वस्वस्य सौन्दर्य्यमयता स्वारसिकी, सौन्दर्य्यज्ञानतज्जनितरागविशेषस्यैव प्रेमस्वरूपत्वात्। स्वात्मन एव निरतिशयनिरुपाधिकपरप्रेमास्पदत्वदर्शनात् प्रेमसौन्दर्य्ययोरभेद एव पर्य्यवस्यति। तस्मिन्नभिन्न एवात्मनि प्रेमसारसर्वस्वस्य श्रीकृष्णरूपेण प्रादुर्भावः, सौन्दर्य्यसारसर्वस्वस्य श्रीराधारूपेणाभिव्यक्तिः।

"एकं ज्योतिरभूद् द्वेधा राधामाधवरूपकम्" इति ऋक्परिशिष्टोक्तेस्तयोरैक्येऽपि द्वित्वम्, द्वित्वेऽप्यैक्यम्, लीलारसविशेषरसास्वादहेतुकत्वेनोपपत्तेः। एवं गौरतेजःसंवलितस्य श्यामधाम्नः श्यामलमहसालिङ्गितस्य गौरतेजसश्च स्वरूपैक्यमेव। परस्परभावात्मकत्वेनापि परस्परात्मता युज्यते। श्यामहृत्स्थगौरगोचरानुरागामृतमहाब्धिमृगाङ्करूपं गौरं महः, गौरमहाभावामृतमहाम्भोधिशशाङ्करूपं श्यामलं महः, तत एव तदनुरागसुखमास्वाद्य परमहंसा अपि श्रीपरमहंसा भवन्ति। स्वसुखनिभृतचेतसोऽपि तदीयरुचिलीलाकृष्टसारा भवन्ति। नैर्गुण्यस्थापि तल्लीलारसास्वादने रमन्ते। आत्मारामा आप्तकामा अपि तद्रसकामा भवन्ति।

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

तेषाममलात्मनां परमहंसमहामुनीनां भजनीयस्वरूपोपस्थापनेन भक्तियोगविधानामेव भगवतोऽवतरणं कृष्णरूपेण,

तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः ॥

इति कुन्तीदेव्या वचनात् ।

शृङ्गाररससारसुधासरोवरसमुद्भूतसरोजस्वरूपं सकलगुणवृन्दावनं वृन्दावनम् तत्रत्यकिञ्जल्करूपा विद्युत्पुञ्जपिञ्जरा गोपसीमन्तिन्यः, तत्रत्यः परागः श्रीकृष्णः, तत्रत्य मकरन्दरूपा वृषभानुजा आत्मारामस्य श्रीकृष्णस्यात्मरूपैव सा । दशमेऽपि रासपञ्चाध्याय्यां सम्पूर्णैश्वर्य्यमाधुर्य्यरूपेण भगवतः प्रादुर्भावः । यथा समानस्यैव स्वातीजलविन्दोरधिष्ठानभेदेन गोरोचनमुक्तागजमुक्तादिरूपेण परिणतिविशेषो दृश्यते, तथैव व्रज-वृन्दावन-निकुञ्जादिभेदेन पूर्णपूर्णतरपूर्णतमरूपेण प्रभोः प्रकाशभेदो व्यज्यते। तत एव व्रजे वने निकुञ्जे च पूर्ण-पूर्णतर-पूर्णतमरूपेण भगवतोऽभिव्यक्तिर्जायते, श्रीराधया सार्द्धमेव श्रीकृष्णस्य पूर्णतमरूपेणाभिव्यक्तिः। तच्च स्वरूपमुद्वर्तितमिव, सौरभ्येणाभिव्यक्तमिव, स्नेहेन स्नातमिव, माधुर्य्येण स्नातमिव, स्वाङ्गमहसा स्नातमिव, तारुण्यामृतधारया कारुण्यामृतधारया च मार्जितमिव, लावण्येनानुलिप्तमिव, सौन्दर्य्येण भूषितमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्या, तस्मादेवानन्तानन्तब्रह्माण्डेषु सौन्दर्यमाधुर्य्यलावण्यादिकं वितीर्य्यते व्यज्यते च । सौन्दर्य्यमाधुर्य्यसारस्य सौगन्ध्यसुधाजलनिधिभ्योऽङ्गप्रत्यङ्गेभ्यः कणस्थानीयान्यत्र तान्युपलभ्यन्ते,

स्वमूर्त्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्यालोचनं नृणाम् ।
गीर्भिस्ताः स्मरतां .... ॥
आच्छिद्य विर्त्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यञ्जसानुकौ ॥

इत्यादि श्रीभागवतोक्तेः ।

अत्र परमानन्दरसामृतसिन्धोर्भगवतः श्रीकृष्णस्य माधुर्यसारसर्वस्वरूपा श्रीराधा। काश्चित् तु तदङ्गरश्मिभूताः, अन्याश्च तदङ्गकायव्यूहप्रायाः; काश्चित् तु परमानन्दसुधासिन्धोर्भगवतस्तरङ्गभूताः, काश्चित् तु तस्याचिन्त्यानन्तकल्याणगुणाधिष्ठात्र्यो महाशक्तयो गोपाङ्गनाभावमुपगताः, काश्चित् तु विशिष्टास्तत्परप्रकृतिततयो गोपसीमन्तिनीभावमुपजग्मुः; अन्यास्त्वनन्तानन्तब्रह्माण्डतत्युपादानभूताः, काश्चित्तु तदवान्तरानन्तकार्योत्पादानुकूला

अचिन्त्यज्ञानगोचरा अवान्तराः शक्तयः। काश्चित् तु विशिष्टभक्तानां बुद्धितद्वृत्तिरूपाः, अपराश्च अग्निकुमाररूपाः। काश्चन देवाङ्गनारूपाः, अन्याः श्रुतिरूपाः, मुनिरूपाः। अन्याश्च अयोध्यामिथिलादिषु रामस्वरूपानुरागिण्यस्तद्वरदानप्रभावाद् गोपालीभावमुपागताः। काश्चित् तु तत्पदार्थात्मका भगवतोंऽशा एव स्वीयमेव सौन्दर्यमाधुर्यादिकमनुभवितुं व्रजवधूभावमुपगताः, तदेकलभ्यत्वात् तदनुभवस्य। मणिमयप्राङ्गणे दिव्यरत्नस्तम्भेषु चात्मनः प्रतिबिम्बमालोक्य प्रभुस्तन्माधुर्यलुब्धमानसस्तदनुभवितुं गोपाङ्गनात्वं गतः। तन्मोहो यथा—

रत्नस्थले जानुचरः कुमारः सङ्क्रान्तमात्मीयमुखारविन्दम्।
आदातुकामस्तदलाभखेदान्निरीक्ष्य धात्रीवदनं रुरोद॥

कोटिकोटिकन्दर्पा अपि श्रीकृष्णस्य पादारविन्दनखमणिचन्द्रिकाकणमालोक्य तन्माधुर्यानुभवस्य गोपाङ्गनाभावमात्रैकलभ्यत्वात् तेऽपि तद्भावमापेदिरे।

साधनसिद्धा गोप्यो जनकपुरायोध्यादिगता अग्निकुमारदेवाङ्गनारूपा अनेकविधाः श्रुतिरूपा मुनिरूपाश्च याः पूर्वमुक्तास्ता अपि पुनर्द्विविधाः—अन्यपूर्विकाः, अनन्यपूर्विकाश्च। ऊढाः, अनूढाः, स्वकीयाश्च परकीयात्वमपि समुत्कण्ठावर्धनायोपगता अभिमानमात्रमेव तत्, न तु वास्तवम्।

मायाकल्पिततादृक् स्त्रीशीलनेनानुसूयुभिः।
न जातु व्रजदेवीनां पतिभिः सह सङ्गमः॥
प्रच्छन्नकामिता ह्यासां गोकुलेन्द्रस्य सौख्यदा।

व्रजसीमन्तिनीनां परमोत्कर्षस्तु भगवतैव व्यञ्जितः।

यद्यपि भगवदङ्गसङ्गेन पूर्णतां मन्यमानानां कासाञ्चित् पुनरुत्कण्ठां संवर्धयितुं भगवदन्तर्धानं युक्तम्, तथापि श्रीगोपाङ्गनानां प्रेम्णो महत्परिमाणत्वेन परमाणुमहतो ह्रासवृद्ध्यसंभवाद् भगवदन्तर्धानादिकम्, न तदनुवृत्त्यतिशयप्रयोजकम्, किन्तु तासां वैप्रलम्भिकप्रतापमहोत्कर्षविजिज्ञापयिषयैव भगवता स्वान्तर्धापनम्। अत एवोक्तम्—

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः।
यामाभजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना॥

'वः' इति सम्बन्धमात्रे षष्ठी, युष्मान् प्रति स्वसाधुकृत्यं स्वीयप्रत्युपकारकृत्यं न पारये, ब्रह्मायुषाऽपि कर्त्तुं न शक्नोमीति भावः।

यद्वा 'वः' युष्माकं यदसाधारणं साधुकृत्यं तदहं न पारये। सर्वनैरपेक्ष्येण स
पाधिराहित्येन निर्मलप्रेमविशेषेण निरवद्यसंयुजां निर्दोषप्रेममयसम्बन्धवतीनां निर्द
चित्तैकाग्रयवतीनां वा दुर्जरा गेहशृङ्खलाः संवृश्च्य मदर्थे युक्तायुक्ताप्रतीक्षणात् प्रोज्झि
लोकाः, धर्माधर्माप्रतीक्षणात् त्यक्तवेदाः, सर्वनैरपेक्ष्येण संत्यक्तस्वाः, निरस्तात्माऽऽत्मी
ज्ञातिधना मामभजन्। नाहं तथाकर्तुं समर्थः, पित्रोः, बन्धुषु, तथाऽन्येषु चाहं स्निह्यामि

"ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" (श्रीमद्भ० गी० ४।११) इ
प्रतिज्ञातोऽपि च्युतः। तस्माद् वः साधुत्वेनैव तद् युष्मत् साधुकृत्यं प्रति यातु, प्रतिकृ
भवतु। भवतीनां सौशील्येनैव ममानृण्यम्, वस्तुतस्तु ऋण्येव भवामीति भावः।

परमपूज्याभिस्ताभिस्तु विचारितं यत् परमेश्वरत्वादेवायं सर्वगुणपरिपूर्णः, सर्वदो
गन्धरहितोऽप्यस्मत्प्रेमरसज्ञोऽप्यस्मान् प्रेमवत्त्वेनोत्कर्षयितुं स्वं चापकर्षयितुम्, अस्मदृण
भवितुमेवास्मान् त्यक्त्वाऽन्तर्हितः। तदिमं स्वयमेव पराबुभूषुं विजिगीषवो वयमेवाधन्याः
एवं भवितुमपारयन्त्योऽनेन फलतः प्रेम्णा जिता एवाऽभूम इति विश्वनाथचक्रवर्त्तिना
मभिप्रायः।

निकुञ्जोपासनायां यद्यपि श्रीकृष्णस्य रसिकत्ववदनन्यत्वमपि सम्पद्यते
श्रीकृष्णप्रेम्णोऽपि राधैकनिष्ठत्वं भवति, परमत्रापि विवेचनमर्हतीदं यच्छ्रीकृष्णस्य त
परमेश्वरत्वम्, सर्वसंभजनीयत्वं विद्यते न वा? प्रथमे—"ये यथा मां प्रपद्यन्
तांस्तथैव भजाम्यहम्" इति प्रतिज्ञानुसारेण तस्य भक्तभजनानुविधायित्वमपि सेत्स्यति
अन्ते तदनीश्वरत्वापत्तिः। श्रीकृष्णस्य शक्तिविशेष ईश्वरः, भक्तभजनानुविधायी कृष्णस्तु
तथेति, तदपि न मनोज्ञम्; स रूपान्तरेणान्यत्रापि स्निह्यतीत्यस्यानपायात्। गुरोरनेक
शिष्योपास्यत्ववद् भगवतः परमेश्वरस्यानेकजीवोपास्यत्वोपासकानुग्राहकत्वादिकं युज्य
एव। सूर्यस्य प्रतिप्रतिबिम्बं प्रतिबिम्बत्ववद् भगवतोऽपि प्रतिजीवमीश्वरत्वं भिन्नमेव
श्रीवाचस्पतिमिश्ररीत्या यथा तत्तत्सम्याज्ञातमायाविन एव मायिकपदार्थस्रष्टृत्वम्, तथै
जीवाज्ञातब्रह्मण एव मायिकविश्वस्रष्टृत्वम्, प्रतिजीवं भिन्नमेव। तेन तस्य तस्य जीवस
भगवन्तं प्रत्यनन्यत्वं सम्पद्यते तद्वत्। अत एव प्रातिस्विकस्येष्टदेवस्य स्वकर्तृकं स्नप
भोजन-तर्पणाद्यन्तरा स्नानादिराहित्यमेव मन्वते भक्ता इति सम्प्रदायः।

व्रजसीमन्तिन्यस्तूरोजरागान्वितैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैः स्वैरुत्तरीयैरासनं व्यधाय सम
नेत्रयुगलार्घ्यपात्रयोस्तत्पदसमर्थितैः प्रेमाश्रुभिः पाद्यमर्घ्यञ्च समर्पयन्ति।

भगवद्भक्तिर्भगवत्वरूपैवेत्युक्तमेव, तत एव परमहंसानां महामुनीनाममलात्मनां ब्रह्मविद्वरिष्ठानां दृष्टमेव भक्तिफलमित्यप्युक्तमेव। भगवानेव सर्वपुरुषार्थरूपः।

परमभागवतस्य वृत्रस्य तु पुरुषार्थस्वरूपमनितरसाधारण्यं षष्ठ उक्तम्—

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः।
मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः॥
न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम्।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य काङ्क्षे॥
अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः।
प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम्॥
ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः।
त्वन्माययाऽऽत्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात्॥

(श्रीमद्भाग० ६।११।२४-२७)

वृत्रो भगवन्तं हरिं प्रार्थयते, हे हरे! अहं तव पादमूलाश्रयाणां दासानामनुदासो भूयो भवितास्मि भवेयम्। मम मनः असुपतेः=प्राणनाथस्य तव गुणान् स्मरतु, वागपि तानेव कीर्त्तयतु, कायश्च तव कर्म करोतु। तद्भिन्नमहं नाकपृष्ठं ब्रह्मलोकादिपदं हे समञ्जस! निखिलसौभाग्यनिधे त्वां विरहय्य न काङ्क्षे=नेच्छामि, किन्तु अजातपक्षाः पक्षिशावकाः, घूकादित्रस्ता यथा मातरम्, दाम्ना बद्धा वत्सतरा अतृणादाः पयःपायिनो बालाः, वत्साः स्तन्यं पयः, व्युषितम्=प्रवासिनम्=दूरदेशगतं प्रियं कामेन विषण्णा प्रिया दिदृक्षते, तथा मे मनस्तापत्रयपीडितं कर्मभिर्निबद्धं कामादिविषण्णं त्वां दिदृक्षते। ममोत्तमश्लोक-जनेषु सख्यं त्वन्मायया देहादिष्वासक्तचित्तस्य भूयोऽपि तेष्वासक्तिर्न भूयात्।

यद्यपि पक्षिशावकानां माता समागत्य तेषां भयमपनयन्ती चञ्चुषु तदुचितभोज्यं निःक्षिपन्ती क्षुधमुपनयति, ततस्तेषां शान्तिर्भवति, परमत्र तु भगवत्स्वरूपमाधुर्यमन्तरा न कथञ्चिच्छान्तिः संभवति। वत्सतरा अपि स्वसुखमभिलषन्तोऽपि मातुः काममपि सेवा-मनभिलषन्तोऽपि तुष्यन्ति, परमत्र तु न तावन्मात्रेण तोषः, प्रीतिमन्तं प्रवासिनं पतिं प्रेमवती प्रिया विषण्णा विरहजर्जरिता यथा दिदृक्षते, स्वीयसर्वेन्द्रियव्यापारैः सेवमाना प्रियं सुखयितुम्, प्रियस्य सौन्दर्यसौस्वर्य्यादिभिर्गुणलीलावैदग्ध्यादिभिश्च स्वसर्वेन्द्रियाणि सुखयितुमिच्छति, तथैवाहमपि त्वां सेवे। तत एवाह—

मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥
ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं……………………………………।

तत्र प्रथमेन "अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः" इत्य
भक्तानां धर्मरूपः पुरुषार्थो बोध्यते। यद्यपि सर्वस्य दुःखात्यन्ताभावोऽपेक्षितः, स च मो
विना न सिध्यति, तथापि त्रिविधदुःखहर्त्तुर्हरेः समाश्रयेण दासानां तदनायाससिद्ध
मोक्षस्तु ज्ञानाधीनः; ज्ञानरूपधर्मापेक्षया धर्मिसमाश्रयणस्योत्तमत्वात्। तत्रापि प्रभुदा
स्वस्य सर्वोत्तमत्वाभिमाने भक्तान्तरतिरस्कारसंभवात् प्रभुदास्यादिभ्रंशः संभाव्यते। चि
केतुदशायां शिवतिरस्कारेण भ्रंशानुभवात् तत एव दासानुदासत्वं प्रार्थितम्। तत्र स्मरेत
स्मरणास्यात्मसुखैकसाधनत्वादात्मनेपदप्रयोगः कीर्त्तनस्यापि स्वार्थ एव मुख्यः, परार्थस्त्वा
पङ्क्तिक इत्यात्मनेपदप्रयोगः। 'कर्म करोतु कायः' इति सेवा तु प्रभोः सुखं यथाभवति तथ
क्रियते, न चाणुमात्रमपि स्वार्थपरत्वम्, अतः परस्मैपदप्रयोगः।

न नाकपृष्ठमित्यादिना भगवानेवार्थो बोध्यते। मनोवाक्कायभेदे त्रिविधं ध
सम्प्रार्थ्यार्थं प्रार्थयते। तत्र प्रवृत्तिमार्गसाध्यत्वात् त्रिविधोऽर्थो लौकिकः, निवृत्तिमार्गसाध्यत्वा
त्रिविधोऽर्थो वैदिकः।

तस्य षड्विधस्यापि यत्फलं तस्य षड्गुणपूर्णे भगवति विद्यमानत्वाद् भगवानेवानन्
भक्तानामर्थः। तत एव लौकिकवैदिकार्थनिराकरणपूर्वकं भगवन्तमेवाङ्गीकरोति। न नाक
पृष्ठम्, नाकः = स्वर्गः, पृष्ठम् = राज्यासनमिन्द्रासनम्, तच्च कालान्तरेण नश्यति, त्वयि
चाखण्डैश्वर्य्यस्य विद्यमानत्वात् तन्न काङ्क्षे। परमेष्ठी ब्रह्मा, रजोऽवतारत्वात
तत्स्थानमपि राजसम्, तत्र "ब्रह्मणा सह ते सर्वे मुच्यन्ते" इति वाक्यात् पारतन्त्र्ये
फलसिध्या स्ववीर्य्यहानिरेव। त्वयि चाखण्डवीर्य्यस्य विद्यमानत्वात् तदपि न काङ्क्षे।
सार्वभौमं सर्वभूमेरीश्वरत्वे सर्वत्र यशो भवति, तच्च दानादिसापेक्षत्वात् सावधिकमौपाधिकं च
राज्यान्ते नरकं ध्रुवं वाक्यादवसानं च दुष्टमेव, त्वयि चानवद्ययशसः सत्त्वात् त्वा विरह
तदपि नेच्छामि। रसाधिपत्यम्, भूमेरधः सर्वलोकाधिपत्यम्, तत्र भूम्यपेक्षया सुखभोगोऽधिकः,
स च श्रिया भवति। सा च त्वया बलेरपहृता। त्वयि चान्यपायिन्याः श्रियः सत्त्वाद
योगसिद्धीः, अपक्वयोगिनः सिद्धिबलेनापेक्षितविषयान् संसृज्य भोगं कुर्वन्ति, तेन योगाद
भ्रष्टा भवन्ति, येषां ज्ञानं भ्रान्तमेव। त्वयि नित्याखण्डज्ञानस्य सत्त्वात् ता अपि न काङ्क्षे।

अपुनर्भवं मोक्षम्, सात्त्विकज्ञानसाध्यत्वात् तत्परपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमिति तस्यापि हेयत्वात् पूर्णानन्देऽखण्डितवैराग्यस्य त्वयि सत्वात् तमपि नेच्छामि। हे समञ्जस! पूर्णानन्दत्वेन परमपुरुषार्थरूप।

अजातपक्षा इति भक्तिमार्गीयं कामं दर्शयति। दिदृक्षाहेतुत्वे स्वरूपसौन्दर्य्यं नेत्रयोरम्बुजत्वेन तद्दिदृक्षया मनसो मधुपत्वं बोधितम्।

अरविन्दे विकसिते मधुपस्य कामः सिध्यति, नान्यथा, तथैव त्वत्कृपयैव मम संतोषः, नान्यथा। अजातपक्षाः पक्षिणः कदा किमप्यानीय मह्यं दास्यतीति मातरं दिदृक्षन्ते। अत्र क्षुधार्त्तानां नियतभक्ष्याभावादनियतविषयत्वम्, जातपक्षाणां च दिदृक्षाभावादनियतकालत्वं क्षुदुपाधिकत्वं चेति दूषणत्रयं संभाव्यान्यं दृष्टान्तमाह—स्तन्यम्, यथा वत्सतराः क्षुधापीडिताः कदा दुग्धं प्राप्स्याम इति तदिच्छन्ति, तेषां स्तन्यमात्रकामत्वाद् मातुरभावे तद्बुद्ध्या परस्या अपि स्तन्यपानप्रवृत्तिदर्शनाद् माताऽत्र नोक्ता। अत्र नियतविषयत्वेऽपि वत्सतरपदेनानियतकालत्वम्, क्षुदुपाधिकत्वमिति दूषणद्वयं वीक्ष्य तृतीयदृष्टान्तमाह—प्रियं प्रियेवोभयत्र प्रियपदप्रयोगाद् निरुपाधिकः स्नेहः सूचितः। व्युषितं प्रियं पतिं प्रीतिमन्तं यथा विषण्णा तद्विरहकातरा प्रिया प्रेमवती द्रष्टुमिच्छति। विषण्णेति नियतविषयत्वम्, न च विदेशादागमनानन्तरं दिदृक्षाया अदर्शनादनियतकालत्वमिति वाच्यम्; दर्शनदशायां दिदृक्षाभावस्यादूषणत्वात्। प्रीत्यतिशये तु दर्शनेऽपि दिदृक्षा वर्धते, न ह्रसति,

> यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याङ्घ्रियुगं नवं नवम्।
> पदे पदे का विरमेत तत्पदात् चलापि यच्छ्रीर्न जहाति तत्पदम्॥

इति दर्शनात्।

'ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यम्' इति भक्तिमार्गीयं मोक्षं प्रार्थयते। भक्तिमार्गे भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इति वचनाद् भगवदीयत्वेन भगवल्लीलानुभवो मोक्षः। स च भगवदीयसङ्गाद् भगवद्विमुखविषयासक्तसङ्गाभावपूर्वकाद् भवति।

हे नाथ! स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतोऽपि ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं भूयात्। मोहेनात्मात्मजदारगेहादिषु सख्यं भूयात्। भगवद्भक्तसङ्गेन भगवद्यशोगानेनैव सर्वकर्ममूलाविद्यानिवृत्त्या संसारनिवृत्तिरनायासेनैव भवति।

संसारचक्रे भ्रमत इति संभावनामात्रम्, सायुज्यस्य मनस्विनां पदरजः प्रपत्स्य इति प्रोक्तत्वात्।

मीमांसकमतानुसारेण शब्दार्थयोः संबन्धः

पण्डितक्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायः
संचालकचरः
अनुसन्धानसंस्थानस्य, वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये ।

गङ्गानाथोऽद्वितीयो विबुधकुलगुरुर्ब्रह्मभूतः प्रयागे
गोपीनाथो विपश्चित् तिमिरनिधनकृत् काशिकायां चकासत् ।
न्यायाचार्यश्च वामाचरणगुरुवरो विश्वनाथे विलीनो
भाषाविज्ञानसत्रे ददतु मयि मतिं सम्प्रदायप्रकाशे ॥

न्यायमीमांसयोर्मध्ये वैमत्यं दृश्यते यतः ।
ब्रुवे शब्दार्थसम्बन्धं यथैव जैमिनेर्मतम् ॥

विस्मयपुरःसरा हि दर्शनशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति पाश्चात्त्यानामुक्तिः । यद्यपि प्राकृता जनाः प्रतिदिनं शब्दप्रयोगं कुर्वाणा अर्थं च जानन्तस्तयोः सम्बन्धस्य विषये न कामपि मतिमादधते । भाषाशास्त्रिणो दार्शनिकाश्च सम्बन्धमेतं विचारास्पदं मन्ययन्ते, बहूंश्चात्र विकल्पान् समाश्रयन्ति ।

अस्यां संगोष्ठ्यां भारतीयसम्प्रदाय एवोपस्थापनीयः । भारतीयदार्शनिकेषु नैयायिका मन्यन्ते—शब्दोऽनित्यः, तस्य अर्थेन सम्बन्धोऽपि साङ्केतिकः, मीमांसकास्तु—शब्दो नित्यः, शब्दार्थसम्बन्धोऽपि नित्य इत्यभ्युपपन्नाः ।

बहूनां विदुषां मतेन भारतीयदर्शनेषु कापिलं मतं प्राचीनतमम् । श्रुतावपि कपिलस्य नाम दृश्यते । "ऋषिं प्रसूतं कपिलं तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्" इति श्वेताश्वतरोपनिषदि (५।२) श्रुतम् । कापिलाः सदसत्ख्यातिवादिनः शब्दस्याभिव्यक्तिमेव मन्यन्ते । तथैव मीमांसका अपि सत एव शब्दस्याभिव्यक्तिं प्रतिपद्यन्ते, सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाकारणात्, न यथा नैयायिकास्तस्याभिघातादिजन्यत्वम् ।

जैमिनीयं पूर्वमीमांसाशास्त्रं धर्ममीमांसार्थं प्रवृत्तम् । स च धर्मो वेदबोधितः, अर्थरूपश्चेति सूत्रभाष्ययोः स्थितम् । "वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" इति मनूक्तिः (म० स्मृ० २।६) । धर्मविषये प्रामाण्यसाधनार्थं वेदानामपौरुषेयत्वं पूर्वमीमांसासूत्राणां प्रथमाध्यायप्रथमपादस्याष्टमेऽधिकरणे प्रतिष्ठापितम् । वेदाश्च शब्दरूपाः । वेदप्रामाण्यसिध्यर्थं

प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य षष्ठेऽधिकरणे शब्दस्य नित्यत्वं साधितम्। प्रथमाध्यायतृतीय-पादस्य च दशमाधिकरणे शब्दार्थस्य जातिरूपत्वं दर्शितम्। अत्र जात्यर्थबोधनाय आकृतिशब्दस्य प्रयोगः कृतः। जातिस्तु नित्या। शब्दे नित्ये अर्थे च तथाभूते शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽपि नित्य एव स्यात्। अतो धर्मज्ञाननिमित्तपरीक्षावसरे शास्त्रस्यास्य पञ्चमे सूत्रे तदुद्घोषितम्।

तच्च सूत्रम् "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानम्, उपदेशोऽव्यति-रेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वाद्" (१.१.५) इति। चतुर्थे सूत्रे "सत्-सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्, अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्" इति प्रत्यक्षलक्षणं कृतम्, प्रत्यक्षप्रमाणस्य च धर्मे प्रामाण्याभावो दर्शितः। सता एव वस्तुना इन्द्रियाणां सम्बन्धे सति यो बोधो जायते, स एव प्रत्यक्षपदवाच्यः। स्वर्गादिरविद्य-मानफलो धर्मः। तं कथं प्रत्यक्षं बोधयेत्, तन्मूलं वा अनुमानम्? अत एव वेदस्य धर्म-बोधकत्वमित्यौपत्तिकसूत्र उपन्यस्तम्।

अत्र शबरस्वामिनो भाष्यम्—

'औत्पत्तिकः' इति नित्यं ब्रूमः। उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया। अवियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धः, नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्बन्धः। **औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः।** **तस्य** अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य निमित्तं प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य। कथम्? **उपदेशो** हि भवति। उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम्, **अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य।** न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्येति। यच्च नाम ज्ञानं न विपर्येति, न तच्छक्यते वक्तुम्। नैतदेवमिति। 'यथा भवति यथा विज्ञायते, न तथा भवति यथैतन्न विज्ञायते तथैतदिति। अन्यदस्य हृदयेऽन्यद् वाचि स्यात्' एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यतेऽस्ति नास्ति वेति। तस्मात् **प्रमाणम्, अनपेक्षत्वात्।** न ह्येवं सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यम्, पुरुषान्तरं वापि। अयं प्रत्ययो ह्यसौ। **बादरायण**-ग्रहणं बादरायणस्य इदं मतं कीर्त्यते, बादरायणं पूजयितुम्, नात्मीयं मतं पर्युदसितुमिति।

सूत्रभाष्यव्याख्यावसरे श्लोकवार्त्तिके कुमारिलभट्ट आह—

औत्पत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निवार्यते।
अबाधोऽव्यतिरेकेण स्वतस्तेन प्रमाणता॥

(सू० ५। श्लो० १०)

चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ॥
(श्लो० ११)

इति च ।

शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिर्वक्ति—

"सत्यं लोके प्रमाणान्तरभूतानां प्रामाण्यम्, अतन्मूलानां चाप्रामाण्यं दृश्यते न त्वेवमपि सापेक्षं प्रामाण्यम्, किन्तु स्वत एव। अनाप्तवाक्यस्य त्वप्रामाण्यं न मूल विरहात्, किन्तु दुष्टमूलतया शब्दस्य दुष्टत्वात्, स्वाभाविकस्य प्रामाण्यस्यापवादात् अपौरुषेये तु वेदे यद्यप्याप्तप्रणीतत्वं नास्ति, तथापि प्रामाण्यस्येतदपेक्षाभावात्, अनात्म स्पर्शनिमित्तदोषाभावात् चानपोदितं प्रामाण्यं भवति। त्रेधा ह्यत्र पुरुषानुप्रवेशः—पद पदार्थसम्बन्धद्वारेण, वाक्यवाक्यार्थसम्बन्धद्वारेण, ग्रन्थस्यैव वा भारतादिवत् पौरुषेयत्वात् न त्वेतत् त्रयमप्यस्ति, पदपदार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वम्, अत्रौत्पत्तिकशब्देनोक्तं वाक्यार्थस्य च पदार्थमूलत्वम्। वेदस्य चापौरुषेयत्वमुपरिष्टाद् वक्ष्यते। न च साक्षाद् बाधकमस्ती- त्यव्यतिरेकशब्देनोच्यते। अनुपलब्धार्थत्वाच्च नानुवादलक्षणमप्रामाण्यमस्तीति "अर्थेऽ- नुपलब्धे" इत्यनेनोक्तम् (निर्णयसागरसंस्करणम्, पृ० ४४–५)।

खण्डदेवकृतभाट्टदीपिकाव्याख्यायां भाट्टचिन्तामणौ वाञ्छेश्वरयज्वा सूत्रार्थमित्थं स्पष्टीकरोति—"शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावलक्षण औत्पत्तिको नित्यः। जातेः शब्दार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्छब्दस्य च नित्यत्वात् सम्बन्धस्यापि नित्यत्वम्।"

ननु पदानि बाह्यर्थकानि, यथा निषेधार्थक उदात्तो 'मा'शब्दोऽनुदात्तं च 'माम्' इत्यस्यापरं रूपं मेति शब्दः। अतो 'मा'शब्दस्यैताभ्यां भिन्नाभ्यामर्थाभ्यां कथं नित्यः सम्बन्धः सम्भवेदिति चेन्न; अत्र द्वा एव शब्दौ, नैकः। विस्पष्टस्तु स्वरभेदः। इत्थं शब्दार्थनित्यत्वं निर्बाधम्। वेदेऽपि 'न'शब्दद्वयं वर्तते—एको निषेधार्थो 'न'शब्दः, अपर- स्तुल्यार्थकः।

नदं न भिन्नम् अमुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः।
याश्चिद् वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत् तासामहिः पत्सुतः शीर्बभूव।
(ऋ० सं० १।३२।८)

इत्यत्र 'न'शब्द इवार्थकः।

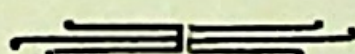
आमासु पूर्षु परो अप्रमृष्यं नारातयो विनशन् नानृतानि ।

(ऋ० सं० २।३५।६)

इत्यत्र अपां नपात्-स्तुतौ, नकारो निषेधार्थे द्विः प्रयुक्तः। अत्रापि प्रयोगे भेदो दृश्यते। इवार्थको 'न'शब्द उपमानात् परं प्रयुज्यते। निषेधार्थकश्च 'न'शब्दो निषेध्यात् प्रागायाति, अतो विस्पष्टः शब्दभेदः।

जैमिनीयमते सुस्थिता शब्दार्थनित्यता, यथा श्लोकवार्त्तिकव्याख्याकृत् कुमारिलशिष्य उम्वेकः प्राह—"शब्दार्थयोर्नित्यः सम्बन्धः, न समयः" इति (श्लोकवार्त्तिकतात्पर्यटीका, पृ० १८५)।

विदुषामाश्रवश्चायं क्षेत्रेशचन्द्रकाश्यपः ।
भाषाविज्ञानसंगोष्ठ्यां तनुते जैमिनेर्मतम् ॥

कथं पुरश्चरणस्य मन्त्रचैतन्यप्रबोधकत्वम् ?

पं० अनन्तशास्त्रिफड़के

पुराणविभागाध्यक्षचरः, वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये

पिण्डादिभेदेन पञ्चविधमन्त्रेषु[1] साधकद्वारा संपादितेन पुरश्चरणेन यद्येकमप्यक्षरं सिध्यति, तदा साधको रविताक्ष्येन्दुप्रभृतिभिस्तेजोबलादिषु स्पर्धत[2] इति तन्त्रशास्त्रीये डिण्डिमघोषे सर्वथा सत्यत्वेन विद्यमानेऽपि मन्त्रचैतन्यं प्रबोधयितुं पुरश्चरणादिसाधनेषु प्रवृत्तेष्वपि साधकेषु फलसिद्धेरनेकविधत्वं दृश्यते। तथाहि केषाञ्चन विशिष्टसङ्ख्यया मन्त्रजपे प्रारब्ध एव शीघ्रं गुरुदत्तमन्त्रप्राप्येष्टदेवताकर्षणं भवति। परेषां पुरश्चरणपूर्वकं मन्त्राणां जपस्य मध्येऽन्येषामन्तेऽपरेषां नैकवारं द्विवारं त्रिवारं वा कृतेऽपि यथाविधिपुरश्चरणपूर्वकं मन्त्रस्य जपे स्वेष्टदेवताकर्षणरूपमन्त्रचैतन्यं न प्रबुध्यतीति दृश्यते। अत्र कारणं किमिति निबन्धेऽस्मिन् लघुकाये समालोचयामः। तदर्थं च किञ्चित् शारीरम्, परतत्त्वादिजगतः कुण्डलिनीपरादितत्त्वानां च वर्णनं परममावश्यकं च मत्वा कुर्मः।

पुरश्चरणं नाम—पुरः मन्त्रोपास्तेरादौ दीक्षोत्तरकालं चरणं परिचर्या, अर्थात् स्वेष्ट-देवतामन्त्रसिध्यर्थं तनु-मन्त्र-जप-होम-तर्पण-अभिषेक-ब्राह्मणभोजनरूपाङ्गकलापसाधना। सा च गुरूपसर्पणतो विशिष्टसङ्ख्यया मन्त्रजपप्रारम्भे मध्येऽन्ते च प्रचलति। क्वचित् पुरश्चरणशब्दो मन्त्रचैतन्यप्रबोधकविशिष्टसङ्ख्यया जपकरणमात्रेऽपि प्रयुक्तो दृश्यते, यथा-द्विवारं च कृतेनापि पुरश्चारेण सिध्यति।

---

१. मन्त्रा एकाक्षराः पिण्डाः कर्तर्यो द्व्यक्षरा मताः।
वर्णत्रयं समारभ्य नवार्णा विधिबीजकाः॥
ततो दशार्णमारभ्य यावद्विंशति मन्त्रकाः।
तत ऊर्ध्वङ्गता मालास्तासु भेदो न विद्यते॥ इति।
(सौभाग्यभास्करीयनित्यातन्त्रम्)

२. यदक्षरैकमात्रेऽपि संसिद्धे स्पर्धते नरः।
रविताक्ष्येन्दुकन्दर्पशङ्करानलविष्णुभिः ॥
(सौभा० भा०)

मन्त्रग्रन्थेषु केचन मन्त्रा अनेकव्यञ्जनयुतैकस्वरयुक्ता दृश्यन्ते। त्र्यधिकव्यञ्जन-युक्तैकस्वरोच्चारणं प्रायो वैखर्या वाण्या न संभवत्येव। महाभाष्यकारः पतञ्जलिरित्थं शास्ति—"न ह्यचं विना व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति" इति।

एवं स्थिते मन्त्राक्षराणां सम्यगुच्चाराभावात् कथं मन्त्रप्रबोध्यदेवताकर्षणरूपमन्त्र-चैतन्यं प्रादुर्भवेत्? मनुष्येष्वपि सम्यगुच्चारितैर्वाक्यैरेवार्थं प्रबुध्य, अनुकूलां प्रतिकूलां वा प्रवृत्तिं पश्यामः। एवं मन्त्रप्राप्यदेवताभिर्यदि साधकस्य वाण्येव न बुध्येत, तदा देवतासान्निध्यं साधकस्य कृते सुतरां दुर्लभं भवेदिति निश्चप्रचम्। त्र्यधिकव्यञ्जनयुक्तैकस्वरोचारण-सामर्थ्यमेव मुखावयवद्वारा वैखर्यां वाण्यां नास्ति। क्वचिन्मनुष्याः पश्वादिशब्दानामनुकरणं कुर्वन्ति, श्रोतारश्च तद् यथार्थमित्यभिप्रयन्ति, परन्तु न तद्वास्तविकम्, तदेव वास्तविकं येन काकादिरवेण काकादयः समागच्छेयुः। क्वचित् समागच्छन्तीति दृश्यते, तत्र तु नैकवारं तादृशं समुच्चारणं श्रुत्वैव भक्ष्यादिप्राप्तिर्भवतीति काकादिपक्षिभिस्तादृशः सङ्केतो गृह्यते, न तु स्वजातीयपक्षिकृतरवं दुःखादिबोधकं श्रुत्वा तत्र ते न समापतन्तीति प्रत्यहमस्माभिरव-लोक्यते। एवं देवतासान्निध्यसंपादको देवताभिः सर्वज्ञाभिरपि ज्ञायेतैतादृशः साधककृतः साधूच्चारितमन्त्राक्षर जप एव भवति। तत्कर्तुं वैखरीतो भिन्नया वाण्या यदि साधको जपं कुर्यात्, तर्हि देवतासान्निध्यकारणं साधुमन्त्राक्षरोचारणं संभवेत्। तत्र मुखस्थितानां यथेष्टं समुचारणे प्रतिबन्धकभूतानामवयवानामभावात्।

तान्त्रिकास्तु सृष्टेर्मूलं सकलं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्ति, ततः पूर्वं तत्त्वातीतास्थितिरस्ति, तां च शास्त्रे परासंवित्, निष्कलब्रह्म-परावागादिनामभिर्व्यवहरन्ति, परन्तु वस्तुतः सावस्थानिर्वचनीयैव। तस्यामवस्थायां जगत्सर्जनादिकर्त्री ब्रह्मणः शक्तिस्तस्मिन्नेवाभेदरूपेण लीना तिष्ठति। ततस्तदेव ब्रह्म स्वं स्वात्मानं पश्यति, तदेव प्राथमिकमीक्षणम् 'अहमस्मि' इत्याकरकम् (अहम् = प्रकाशः, ईक्षणम् = विमर्शः) स्वयमेव भवति। तत्र प्रकाशविमर्श-रूपस्वरूपद्वयं शक्तेः प्रसरणरूपं विद्यते। अस्यामवस्थायां निष्कलं ब्रह्म सकलं भवति। शक्त्याः शिवस्य = ब्रह्मणः संश्लिष्टा एषावस्था सृष्टेर्मूलं कारणं भवति। ईक्षणादनन्तरं निष्कलस्य जायमानः सृष्टेः कर्तुं प्रथमः स्पन्द एव शिवतत्त्वपदेनोच्यते—

यदयमनुत्तरमूर्तिर्निजेच्छयाखिलमिदं जगत्स्रष्टुम्।
पस्पन्दे स स्पन्दः प्रथमः शिवतत्त्वमुच्यते तज्ज्ञैः॥
(तत्त्वसंदोहः–१)

तथा—

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः।
निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः॥

(शारदाति० १ प० ६)

सकलपरमेश्वरात् प्रादुर्भूतशक्तेः प्रसर एव नादबिन्दुरूपेणानेकधा भिद्यमानः शब्दब्रह्मरूपं शब्दावगम्यार्थरूपं च बिभ्रत् प्राणिनां देहे कुण्डलीरूपेण तिष्ठति।[१]

सकलाच्छंभोर्जातः शक्तेः प्रसर एव सदाशिव-ईश-रुद्र-विष्णु-ब्रह्मादिरूपेण क्रमशः प्रादुर्भवन्नव्यक्तान्महतत्त्वादिद्वारा क्रमेण पृथिव्यन्तां सृष्टिं संपादयति।[२] स एव शक्तेः प्रसरो मनुष्यशरीरे कुण्डलीरूपेण विद्यत इति प्रोक्तं प्राक्।

मनुष्यस्य शरीरे शरीरधारकः, सहस्रदलं मस्तकस्थमारभ्य कटिदेशादधोभागपर्यन्तं त्रयस्त्रिंशन्मणिकायुक्तोऽन्तश्छिद्रमयो मेरुदण्डो विद्यते, तस्याधोभागे मूलाधारसंज्ञकः कन्दापरनामको विभागो विद्यते। तत्रैषा कुण्डलिनीशक्तिः सर्पवत् सार्धत्रयकुण्डलाकृतिं विधायाधोमुखी मुखे स्वपुच्छं निधाय वा विद्यत इति योगशास्त्रीयः समयः।[3] मेरुदण्डस्य

---

१. सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्।
आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद् बिन्दुसमुद्भवः॥
भिद्यमानात् पराद् बिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत्।
शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः॥
शब्दब्रह्मेति शब्दावगम्यमर्थं विदुर्बुधाः।
चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिः।
तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम्॥

(शारदाति० १ प० ६-१४)

२. अथ बिन्द्वात्मनः शम्भोः कालबन्धोः कलात्मनः।
अजायत जगत्साक्षी सर्वव्यापी सदाशिवः॥

(शारदाति० १ प० १५-३९)

३. पश्चिमाभिमुखी योनिगुदमेढ्रान्तरालगा।
तत्र कन्दं समाख्यातं तत्रास्ति कुण्डली सदा।
संवेष्ट्य सकला नाडी सार्धत्रिकुटिलाकृतिः।
मुखे निवेश्य सा पुच्छं सुषुम्णाविवरे स्थिता॥

(शि० सं०)

वामे 'इडा', मध्ये, 'सुषुम्णा', 'पिङ्गला' च दक्षिणभागेऽस्तीति योगशास्त्रीयः संकेतः[1]। गुरोः सन्निधौ तत्प्रयुक्तेन मार्गेण बन्धत्रययुक्तप्राणायामेन, मुद्राभिः, भावनायुक्तचेतसा च शनैः शनैः कुण्डलिनीशक्तिर्जागर्ति, यदा सा जागृता भवति, तदा सुषुम्णां प्रविश्य मेरुदण्डमध्यभाग-स्थितपद्मानि (चक्राणि) ग्रन्थींश्च भिनत्ति।[2] इयमेव शक्तिर्जागृता सती कुण्डलिनी ज्ञानम् , बलम् , तेजः, वीर्यम् , मेधाम् , सर्वदेवमयत्वं शिवस्वरूपं च साधकाय प्रयच्छति, परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति वाक्चतुष्टयरूपेण मनुष्यशरीरे प्रादुर्भवन्ती वैखर्या वाण्याऽशक्यानपि त्र्यधिकव्यञ्जनयुक्तान् मन्त्रस्थस्वरभागान् व्यञ्जयित्वा साधकं मन्त्रदेवता-सान्निध्यरूपमन्त्रचैतन्ययुक्तं संपादयति। तत्र परावाणी मूलाधारे विद्यते, पश्यन्ती स्वाधि-ष्ठाने, अर्थात् लिङ्गस्य पृष्ठे मेरुदण्डस्य मध्यभागे, मध्यमा तथैव हृदये, वैखरी मुखे। एतासां स्वरूपं स्थानं चोक्तम् , यथा—

सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रात्मरूपिणी।
अश्रोत्रविषया तस्मादुद्गच्छत्यूर्ध्वगामिनी॥

स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्णामाश्रिता भवेत्।
सैव हृत्पङ्कजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी॥

ततः सङ्कल्पमात्रादविभक्तोर्ध्वगामिनी।
सैवोरःकण्ठताल्वस्था शिरोघ्राणरदस्थिता॥

जिह्वामूलोष्ठनिस्यूतसर्ववर्णपरिग्रहा।
शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी॥[3]

(शार० ति० टी० राघवभट्टीये)

१- इडा वामे तनोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गला परे।
(शार० प० ४१)

२. सुप्ता गुरुप्रसादेन यदा जागर्ति कुण्डली।
तदा सर्वाणि पद्मानि भिद्यन्ते ग्रन्थयोऽपि च॥
(शिव० सं०)

३. शारदाति० १ प०, ५२ तः आपटलसमाप्ति।

श्रीविद्यारत्नसूत्रटीकायां शङ्करारण्यमुनिना तु परावागात्मतत्त्वरूपेण, मध्यमा शिवरूपेण, पश्यन्ती च विद्यारूपेण तापिनीं श्रुतिमालम्ब्य प्रोक्ता—

परावागात्मतत्त्वं च शिवतत्त्वं च मध्यमा।
विद्यातत्त्वं च पश्यन्ती ध्वनयस्तत्त्वलक्षणम् ॥ इति।

अतो मानसजपस्य पश्यन्त्या वाण्या समाचरितस्य विद्यातत्त्वनिष्पन्नस्य सर्वजपापेक्षया श्रैष्ठ्यं प्रतिपादितम्, मन्त्रदेवताचैतन्यस्य शीघ्रमुद्बोधकत्वात्। मन्त्रघटकसर्ववर्णोच्चारणक्षमत्वात् च।

विधियज्ञाद् जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः।
उपांशुः स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसो जपः ॥ इति।
(नित्याषोडशिकार्णवे प० ५)

तेषां निगदादिजपानां स्वरूपं तु तत्रैव पञ्चमपटले समुक्तम्—

निगदः परमेशानि स्पष्टवाचा निगद्यते।
अव्यक्तस्तु स्फुरद्वक्त्र उपांशुः परिकीर्तितः ॥
मानसस्तु वरारोहे चित्तान्तर्गतरूपवान् ॥ इति।

एवं चैकाग्रतया, मन्त्रेष्टदेवतासंलग्नचेतसा, पश्यन्त्या वाण्या साधको यदा गुरुप्रदत्तं पूर्वोत्तराङ्गजातं विधिवत् संपाद्य विशिष्टसंख्यया मन्त्रं जपति, तदा मन्त्रचैतन्यं तेन पुरश्चरणरूपेणाङ्गजातेन सिद्धं भवति। पुरश्चरणे जातन्यूनतयैव चेतस ऐकाग्र्याभावाच्च मानसजपस्यासम्यक्तया विघ्नोत्पत्तौ चानेकवारं मन्त्रजपः संपादनीय इत्यपि प्रतिपादितं ज्ञानार्णवतन्त्रे सप्तदशपटले, तथाहि—

समाश्रित्य जपेद् विद्यां लक्षमात्रं यदा बुधः।
योषितो भ्रमयन्त्येव मनस्तस्य सुनिश्चलम् ॥
तदा द्वितीयलक्षं तु प्रजपेत् साधकोत्तमः।
पातालतलनागेन्द्रकन्यकाः क्षोभयन्ति तम् ॥
तासां कटाक्षजालैस्तु न मोहं याति साधकः।
तदा लक्षत्रयं कुर्यात् साधकः स्थिरमानसः ॥
तृतीयलक्षे संप्राप्ते द्रावयन्ति सुराङ्गनाः।
अभिमानेन सौन्दर्यात् सौभाग्यमदकारिणः ॥

साधकं द्रावयन्त्येव ततश्चासौ मनस्थिरः।
तदा लक्षत्रयं साधु सर्वपापनिकृन्तनम्॥
एवं लक्षत्रयं जपेद् व्रतस्थः स्वस्थमानसः॥

(इति १२-१७।)

अनेन स्वल्पकायनिबन्धेन स्थिरचेतसा कृतमानसजपेन सर्वमन्त्रगतवर्णोच्चारणाद् देवतानां साधकं सानिध्यरूपमन्त्रचैतन्यप्रादुर्भावः पुरश्चरणेन कथं भवति! कथं च तत्र विलम्बो भवतीति ज्ञातुं शक्यमिति शम्।

भारतीयकर्मकाण्डसम्भारेषु दिव्यशक्तिमत् सम्भारद्वयम् आपो दर्भाश्च

पं० विन्ध्येश्वरीप्रसादत्रिपाठी, वेदाचार्यः, वाचस्पतिः (डी० लिट्०)

व्याख्याता, वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये

श्रौतादिसर्वविधभारतीयकर्मकाण्डेषु प्रायोऽपां दर्भाणां च प्रयोगो भूयो भूयो बाहुल्येन सर्वत्रैव क्रियमाणोऽवलोक्यते। कर्मकाण्डकर्तृ पुरुष-द्रव्य-देशादिगतस्य साहजिकस्य नैमित्तिकस्य चोभयविधस्यामेध्यत्वस्य रक्षोऽसुराद्युपद्रवस्यान्यान्यदोषाणां चाप्यपनोदाय केषाञ्चित् प्रकृष्टानां गुणानामादानद्वारा तत्र तत्र कर्मकाण्डविधासु, अतिशयाधानायापि, आचमनोपस्पर्शनमार्जनप्रोक्षणप्रणयनादिष्वपां जलानाम्। एवं हि पवित्रवेदादिनिर्माणधारणादिविधौ, तथैवाग्न्यायतनवेदिकापरिस्तरणप्रभृतिषु विधिषु दर्भाणां कुशानां च प्रयोगो भवति।

दर्भा आपो हि

नानाविधाभिर्दिव्यातिदिव्यशक्तिभिः सुसम्पन्नाः सन्ति। ते हि खलु तत्तत्कर्मकाण्डेषु विनियुक्ताः, प्रयुक्तास्तत्र तत्र सर्वत्रैव बहून् कुर्वन्ति। कर्मकाण्डसम्पन्नतायै तेषां प्रयोगो विशेषमहत्त्वाधायको भवति। भारतीयकर्मकाण्डसम्पूरकसंरक्षकसम्भारतत्त्वेषु सम्भारतत्त्वद्वयमिदम् (आपो दर्भाश्च नाम) अतिदिव्यशक्तिमदस्ति।

आपो हि—यः खलु अतीन्द्रियग्राह्यः, सूक्ष्मः, अव्यक्तः, सनातनः, सर्वभूतमयः, अचिन्त्यः "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय" इत्यादिभिश्छान्दोग्योपनिषदादिषु वेदादिसर्वशास्त्रेषु प्रथितः सिसृक्षुर्जगन्मूलकारणं परब्रह्मपरमात्मास्ति, तेनैव सिसृक्षुणा स्वयं प्रादुर्भूतेन परमेश्वरेण 'आपो जायन्ताम्' इत्यभिध्यानेवादौ स्वकार्यब्रह्माण्डसृष्टेः प्रागेव स्वादव्याकृतरूपात्[1] शरीरात् सृष्टाः सन्ति। सृष्टासु च तास्वप्सु सर्वविधशक्तिरूपं बीजमारोपितमास्ते। यथा हि (मनुस्मृ० १।७८)—

१. अव्याकृतमेव कस्यचिद् दर्शनस्य प्रकृतिः। अव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धीन्द्रियप्राणमनः-कर्माविद्यावासना एव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिता अभिधीयन्ते।

[1]योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः[2] सूक्ष्मो[3]ऽव्यक्तः[4] सनातनः[5] ।
सर्वभूतमयो[6]ऽचिन्त्यः[7] स एव स्वयमुद्बभौ[8] ॥
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ[9] तासु बीजमवासृजत् ॥

इमा आपः स्नेहगुणविशिष्टाः सन्ति, स्निग्धान् मनोभावान् समुत्पादयन्ति; स्निग्धतामयानि स्नेहरूपाणि तत्त्वानि सृजन्ति । "आपः सृजन्तु स्निग्धानि"[10] इति श्रीसूक्तस्य द्वादशकण्डिकया ज्ञायते । आचमिताः स्पृष्टाः प्रोक्षिताश्चेमाः कर्मकाण्डविषये । तत्रत्यदेवताविषये कर्मकाण्डकर्तृहृदये स्नेहम्, अनुरागम्, निष्ठाम्, श्रद्धाम्, विश्वासं कर्मकाण्डक्रियासु विभिन्नकर्मकाण्डव्यापारेषु पारस्परिकसम्बन्धदार्ढ्यं च समुत्पादयन्ति । आसु सर्वभावानां स्रष्टृत्वं निहितमास्ते । अद्भ्यः पृथिवी अग्निर्वायुश्चन्द्रमाः सर्वं च जगज्जातमस्तीति सूक्तार्थसङ्ग्रहे उक्तमास्ते—

यदग्रे आप एवासन् अद्भ्यः सर्वमभूज्जगत् ।
अद्भ्यो हि पृथिवी जाता अग्निरप्यभवत् तथा ॥
वायुरर्को ह्यपां वत्सश्चन्द्रमास्सर्वमप्यथ ।
जीवं जीवरसं दिव्यममृतं जलमुच्यते ॥

---

१. योऽसाविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासप्रसिद्धः परमात्मा निर्दिष्टोऽस्ति ।

२. इन्द्रियमतीत्य वर्तत इत्यतीन्द्रियं मनस्तद्ग्राह्यः । यथाह व्यासः—
नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः ।
मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

३. बहिरिन्द्रियागोचरः सूक्ष्मः ।

४. व्यक्तिरवयवस्तद्रहितोऽव्यक्तः ।

५. सनातनो नित्यः ।

६. सर्वभूतात्मा सर्वभूतमयः ।

७. अचिन्त्यः, इयत्तया परिच्छेत्तुमशक्यः ।

८. महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्बभूव । धातूनामनेकार्थत्वात् 'उद्बभौ' इत्यत्रोत्पूर्वो भातिः, 'भा दीप्तौ' अदादिपरस्मैपदी धातुः (अत्र) प्रादुर्भावे वर्तते ।

९. अपां सृष्टिश्चेयं महदहङ्कारतन्मात्राक्रमेणात्र ज्ञेया ।

१०. स्नेहयुक्तानि कार्याणि सृजन्तु = उत्पादयन्तु । अपां स्नेहगुणत्वादिति भावः (श्रीसूक्तस्य विद्यारण्यभाष्यम्) ।

तस्मात् सर्वनिदानानामपां स्रष्टृत्वमुच्यते।
अप्सु प्रतिष्ठितः स्नेहस्तेनैव परमाणवः॥
जगद्भावाय सम्बद्धास्तद्धानौ स्याज्जगल्लय।

कर्मकाण्डोपयोगिसर्वविधभावानां सर्जनार्थं तेषां दाढर्य्यार्थं च भारतीयकर्मकाण्डानि ह्यपां प्रयोगमारभ्यैव सम्प्रवर्तन्ते। दृश्यते चापां कर्मकाण्डस्य प्राथमिकक्रियात्वेन विनियोगः। वैदिकवाङ्मयस्य प्रायोगिके स्वरूपे निखिलकर्मकाण्डमूलाधारे श्रौतकर्मकाण्डे सर्वादौ दर्शपूर्णमासे यागेऽपि। तत्र दर्शपूर्णमासयागे ह्यस्ति व्रतोपायनं नामैकं कर्म, व्रतग्रहणमिति यावत्। तत्र व्रतमुपैष्यम्, कर्त्ता प्राङ्मुख आहवनीयाभिमुखं तिष्ठन् सर्वप्रथमं सऽप एव उपस्पृशति। यथा हि श्रूयते शतपथब्राह्मणे (१।१।१।१)—

[1]व्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्तिष्ठन्नप उपस्पृशतीति।

एतदेव सुस्पष्टयति कात्यायनश्रौतसूत्रम् (२।१।११, पृ० ५९)।

अन्तरेणापराग्नी गत्वापरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैति 'अग्ने व्रतपते' 'इदमहम्' इति वा। [2]अत्रापामुपस्पर्शनमिदम् (शतपथ० १।१।१।१, पृ० १) इति च।

---

१. व्रतशब्देन कर्माङ्गभूताः शास्त्रतो नियमा उच्यन्ते, कर्माङ्गभूतयमनियमा व्रतम्। तदुपगमार्थः 'अग्ने व्रतपते' इत्ययं मन्त्र इत्युक्तं तन्त्ररत्न इति (का० सू० वृ० २।१।११)। तच्च दर्शपूर्णमासयोरग्न्यन्वाधानानन्तरं भवति, पशौ तु ब्रह्मवरणानन्तरमिति विशेषः। विहितं चैतत् कात्यायनेन "अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्नीतः", "सर्पिषा सुहितौ" इत्यादिसूत्रद्वयेन (का० श्रौ० सू० २।१।१०, ११, पृ० ५९)। अत्र भाष्ये कर्कस्त्वेवमाह—व्रतोपायनीयमिति, व्रतम् = भोजनमुच्यते, यथान्यत्र तद्व्रतः स्यात् पयोव्रतमिति च, तद् येनोपेयते अभापादिना, तद्व्रतोपायनीयमिति। (शतपथब्रा० १।१।१) सायणभाष्योपक्रमस्य टिप्पणी। एवं च व्रतमिति कर्माङ्गभूतं यमनियमविधिपरिपालनम्। तदन्तर्विधिसमुपदिष्टं भोज्यं द्रव्यं वापि व्रतमित्युच्यते।

२. उपस्पर्शनं चेहाचमनं विवक्षितम्। नन्वापस्तम्बेन "अप आचामत्युपस्पृशति वा" (आ० श्रौ० सू० ४।३।२।९) इत्याचमनप्रतिद्वन्द्विभावेनोपस्पर्शनाभिधानात्, स्पर्शनमात्रं तत् प्रतिभाति। सत्यं तत्र तथा। इह तु "तेन पूतिरन्तरतः" इति वाक्यशेषादपोऽश्नात्यन्तरत एव मेध्यो भवतीति वदता आचमनमेव। यथा "अक्ताः शर्करा उपदधाति" इत्यत्र घृततैलादिष्वञ्जनसाधनत्वेन सन्दिह्यमानेषु "तेजो वै घृतम्" (तै० ब्रा० ३।१२।५।१२) इति वाक्यशेषाद् घृतमिति निश्चयः तद्वत्। सूत्रितं हि "सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्" (मी० मा० सू० १।४।२८) इति, (१।१।१।१ शत० सा० भाष्यम्)।

सायणभाष्यानुसारमत्राचमनम्, किन्तु (का० श्रौ० सू० २।१।११) [1]कर्कभाष्यानुसारम्, आचमनम्, आलम्भनं वास्ति, तत्रापि म० म० श्रीविद्याधरवृत्त्यनुसारेणापां स्पर्शमात्रमेव, न त्वाचमनम्। तथैव सम्प्रदायोऽपि याज्ञिकानाम्।

यथा च (का० श्रौ० सू० २।१।११) देवयाज्ञिकपद्धतौ—

"यजमानः स्फ्यमादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन गत्वा आहवनीयस्य पश्चात् समीपे पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नाहवनीयं विलोकयन्नुदकं दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा "अग्ने व्रतपते व्रतम्" इति मन्त्रेण 'व्रतमुपैति' इति कर्मकाण्डे सर्वत्रैव बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः, कर्तुस्तथा कर्त्रावृतानां सहायकानामृत्विगादीनां चापि मेध्यत्वं शुचित्वं पवित्रत्वं सर्वप्रमुखमधिकारितावच्छेदकं तत्त्वमस्ति। अन्येषु सत्स्वप्यधिकारितावच्छेदकेषु सर्वविधेष्वपि तत्त्वेषु पुरुषे विद्यमानेषु, यदि पुरुषोऽमेध्यः, अशुचिः, अपवित्रः, तदा कथमपि तत्र कर्मकाण्डे सोऽधिकृतो न भवति।"

अत्र विषये हि—

"श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः क्वचित्।"

इत्येवमादीनि प्रयोगपारिजातादिग्रन्थेषु भृग्वादीनां महर्षीणां वाक्यानि सर्वत्र जाग्रति। पुरुषो हिं स्वभावत एवामेध्यः, अशुचिः, अपवित्र एव भवति। यतो हिं सोऽनृतं वदति। यथा भगवान् वेदो वदति—

"अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति।"

(शतपथ० १।१।१।१, पृ० २)

तस्मात् तत्र कर्मकाण्डे सोऽनधिकृतः। अतो हि स सर्वविधकर्मकाण्डेऽधिकृतो भवेत्। एतदर्थं कर्मादावपामुपस्पर्शनस्याचमनस्य च विधानमास्ते, आग्रहो वा दृश्यते।

---

१. अपामुपस्पर्शनमाचमनम्, लिङ्गात् "प्राङ् तिष्ठन्नप उपस्पृशति" इति प्रकृत्य "तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपयानि" इति। आलम्भनमात्रं वा आचमनानुपदेशात्, तस्य नैमित्तिकत्वात्, शब्दसामर्थ्याच्च "अप उपस्पृशति" इति। लिङ्गमर्थवादमात्रं दीक्षा स्नानवत् कर्कभाष्यम् (२।१।११) का० श्रौ० सूत्रस्य।

अत्र म० म० विद्याधरशर्माणोऽपि का० श्रौ० सू० वृत्तौ—

"अग्निं पश्यन् उदकं स्पृष्ट्वा सत्यवदनादिरूपं व्रतं गृह्णीयात्", अत्रापामुपस्पर्शनं स्पर्शमात्रम्, न त्वाचमनम्, तस्यानुपदेशात्।

आपो[१] नैसर्गिकरूपेण शोधयित्र्यः सन्ति; मेध्याः[२], पवित्राः सन्ति, अतस्तासामुपस्पर्शनेन आचमनेन, स्पर्शेन च बाह्यत एव न हि शुद्धिर्भवति, अन्तरात्मनोऽपि शुद्धिः, मेध्यत पवित्रता भवति[3]। अत एवाप उपस्पृशति—

तद् यदप उपस्पृशति[४] तेन पूतिरन्तरतः[५]। मेध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपय नीति। पवित्रं वा आपः पवित्रपूतो व्रतमुपयानीति। तस्माद् वा अप उपस्पृशति ॥

(शतपथ० १।१।१)

इमा आपो मातरो निर्माणकर्त्र्यो मातृवत् पालयित्र्योऽपि सन्ति। मानवगतसर्वविध मलिनतत्त्वानां शोधयित्र्यः स्वक्षरणेनापि जनान् पुनन्ति, अतो हीमा घृतप्वः कथ्यन्ते द्योतमाना इमा विश्वं सर्वं रिप्रम् = पापं प्रवहन्ति = प्रकर्षेणापनयन्ति। स्नानेन, पानेन, स्पर्शे नापि मनुष्यान् पुनन्ति।

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु।
विश्वँ हि रिप्रं[६] प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरापूत[७] एमि ॥

(शु० य० मा० सं० ४।२)

---

१. आपोऽपि शुन्ध्युवः, उच्यन्ते शोधनादेव—निरुक्ते अ० ४।२, पृ० १७९।

२. मेध्या वा आपः पवित्रा वा आपः—शतपथ० १।१।१।

३. आपः पवित्रमुच्यन्ते—निरु० ५।२।३४ पदे; "शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथः" (ऋ० ७।४७।३)।

४. तत् प्रकृतं यदुपस्पर्शनं तेनान्तरतः पूतिः पवित्रा भवति—इति सायणः।

५. अन्तरशब्दोऽत्रान्तरात्मवाची। यथा चाहामरकोशे—

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि ॥

(अमर० ३, नानार्थवर्गे श्लो० १८६,८७)

६. रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः—निरु० ४।२१।

७. शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता—४।२ शु० य० मा० सं० महीधरभाष्ये।

अत एव निखिलेऽपि भारतीयकर्मकाण्डे ह्यादौ मध्येऽन्ते च यथार्हमपामुपस्पर्शनादि विहितमास्ते ।

अपां प्रणयनम्

सर्वत्र कर्मकाण्डे जलस्यावश्यकता वर्तत एव । तदिदं जलं कर्मारम्भे सङ्गृह्यते । तत्र पौराणिके कर्मकलशार्चनविधिना, स्मार्ते, श्रौते चापां प्रणयनविधिनोपकल्प्यते । श्रौतेऽपां प्रणयने अध्वर्युर्गार्हपत्यस्याग्नेरुत्तरतः पूर्वकल्पित आसने उपविश्य, वारणकाष्ठनिर्मितं चतुष्कोणं चमसं वामहस्ते कृत्वा, दक्षिणहस्तस्थोदपात्रेण स्वयं तस्मिन् चमसे उदकम् (अपो जलमिति यावत्) आसिच्य, दक्षिणहस्तेन तमादाय, गार्हपत्यस्योत्तरतो निधाय, मन्त्रेण तमालभते, ततः "ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि" (का० श्रौ० सू० २।३।२) इति ब्रह्माणं पृच्छति । ब्रह्मा च—

ओं प्रणय यज्ञं देवता वर्धयत्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।
सप्तर्षीणाँ सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ॥
(का० श्रौ० सू० २।२।८)

इत्यन्तमुपांशु पठित्वा "ओं प्रणय" इत्युच्चैरुक्त्वा तमनुजानाति । ततोऽध्वर्युस्तं चमसं गृहीत्वा, आहवनीयाग्नेरुत्तरस्यां दिशि पूर्वतः कल्पित आसने प्राङ्मुख उपविश्य, बर्हिर्वेदिदर्भेषु तं सजलं चमसं मन्त्रेण स्थापयति । एवमत्रापां जलस्य यत् स्थापनं क्रियते, तदेतदपां प्रणयनं नाम । असुररक्षांसि यज्ञविघातकतत्त्वानि यज्ञं प्रविष्टानि न स्युः, प्रविष्टानि च नष्टानि, दूरं गतानि, अपसारितानि वा भवेयुरेतदाद्यर्थमपां प्रणयनं क्रियते । मुख्यतया आपो हि तेषामसुररक्षस्तत्त्वानां नाशार्थं वज्ररूपा सन्तीति "वज्रो वा आपः" (शतपथ० १।१।१।१७, पृ० ११), "वज्रो हि वा आपः" (शतपथ० १।१।१) इत्यादिश्रुतिभिर्विज्ञायते ।

अपामिदं प्रणयनं तेषां कृते वज्रोद्यमनमेवास्ति । यस्माद् भीतानि असुररक्षस्तत्त्वानि यज्ञं न व्याप्नुवन्ति, तस्मादेवापां प्रणयनं क्रियत इति । अथ च 'अप एव ससर्जादौ' इति पूर्वोक्तमनु-(१।८)-वचनानुसारं सृष्ट्यादौ सृष्टिभिराभिरद्भिरिदं सर्वं सृष्टिप्रपञ्चतत्त्वजातमासमस्ति, ततस्तासामपामुपस्पर्शनेन स्पर्शेनाचमनेन, प्रोक्षणेन, प्रणयनेन सर्वं कर्म, कर्मफलं चाप्तं भवति । एवं चात्र यज्ञे कर्मकाण्डे होत्राध्वर्युणा, ब्रह्माग्नीध्रेण स्वयं यजमानेन च

सङ्गीभूतेनापि कर्त्रा प्राप्तव्यं प्रापयितव्यं यत् तत् कर्म, कर्मफलं च स्वस्व-प्रमादात् प्राप्तुं प्रापयितुं पूरयितुं न शक्यते, तत् सर्वं कर्म, कर्मफलं चापां प्रणयनेन, तथोपस्पर्शनेन, स्पर्शेन, आचमनेन, प्रोक्षणादिना सम्यगाप्तं भवति, पूर्णलब्धं भवति। यथा च शतपथे (१।१।१।१५) श्रूयते—

"यद्वेवास्यात्र होता वा अध्वर्युर्वा ब्रह्मा वा आग्नीध्रो वा स्वयं यजमानो वा नाभ्यापयति तदेवास्यैतेन सर्वमाप्तं भवति ॥" इति।

अपां हि सर्वमयत्वात् तासां कर्मकाण्डे संयोगेन सर्वेषां देवानां पितॄणां चोपस्थितिर्भवति।

आपो वा इदं सर्वं भूतान्यापः प्राणा वा आपः पशवोऽआपोऽन्नमापोऽमृतमापः सम्राडापो विराडापः। स्वराडापश्छन्दांस्यापो ज्योतींष्यापो यजूंष्यापः सत्यमापः, सर्वा देवता आपो भूर्भुवः सुवराप ओम् ॥

इति तैत्तिरीयारण्यकश्रुत्या विज्ञायते। महाभारतेऽपि तथैव—

आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणास्तथा। इति।

(म० भा० १, ७, ८)

अत एव बहुषु स्थलेषु जल एव पूजनम्, तथाहुतिप्रदानमपि देवतोद्देश्येन क्रियते। अपां पर्यायशब्दैरपि तासाममृतत्वजीवनत्वादिदिव्यातिदिव्यशक्तिमत्त्वं सुविदितमेवास्ते।

दर्भाः

अपामेव केचित् सारभागा दर्भात्मना परिणताः सन्ति। यथाहि शतपथेन विज्ञायते—

१. यद्वेवापः प्रणयति। देवान् ह वै यज्ञेन यजमानांस्तान् असुररक्षसानि ररक्षुर्न यक्ष्यध्व इति। ततो देवा एतं वज्रं ददृशुर्यदाप तत एवं वज्रमुदयच्छन् तस्याभये नाष्ट्रे निवाते यज्ञमतन्वत, तस्मादपः प्रणयति।

२. "अद्भिर्वा इदं सर्वमाप्तम्" (शतपथ० १।१।१।१४)। "आप आप्नोतेस्तासामेषा भवति" निरु० दैवतकाण्डे, अ० ९, सं० २७।२१, पृ० ६९२। सर्वमाभिराप्यमिति टीका।

३. अपां प्रणयनकर्मणा।

वृत्रो ह वा इदं सर्वं [1]वृत्वा शिश्ये ।
यदिदमन्तरेण द्यावापृथिवी ।
स यदिदं सर्वं वृत्वा शिष्ये तस्माद् वृत्रो नाम ॥

(शतपथ० १।१।१।३, पृ० २८)

तमिन्द्रो जघान । स हतः पूतिः सर्वत एवापोऽभि प्रसुस्राव ।
सर्वत एव ह्ययं समुद्रः ।
तस्मादुहैका आपो बीभत्सांचक्रिरे ।
ता उपर्युपर्यति पुप्रुविरे । अत इमे दर्भाः ।
ता एता अनापूयिता आपः ।
अस्ति वा इतरासु संसृष्टमिव यदेना वृत्रः पूतिरभि प्रास्रवत् ।

(शत० ब्रा० १।१।१।३, पृ० २९)

तस्मादपां ससारत्वाय दर्भैः सह ता आपः प्रयुज्यन्ते । स्वतन्त्ररूपेणापि दर्भाणां प्रयोगो महोपकारी भवति । अतो हि दर्भाणामपि भारतीयकर्मकाण्डेषु सर्वत्रोपयोगः क्रियते । एतैः करणैः सर्वेषां पदार्थानां सर्वविधं पावनत्वं सम्पद्यते । दर्भेष्वपि काश्चिद् विशिष्टा शक्तयो विराजन्ते, याश्चापि बहूपकुर्वन्ति । तासां स्वरूपविवृतिः पुनर्यथासमयं भविष्यति ।

———

१. आवृत्य शयनं कृतवान् ।

अद्वैतदर्शने गुरुपरम्परा

पण्डितराज एस्० सुब्रह्मण्यशास्त्री

अध्यापकः, विश्वविद्यालयानुदानायोगनियुक्तः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये

"आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" (छा० उ० ४) इति श्रुतिः सत्यकामजाबालमुखेनाचार्योपदिष्टैव विद्या साफल्यमश्नुते इति कण्ठरवेणाह। एवम् "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्, समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" (मु० उ० २), "अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः" (छा० उ० ७-१-१), "अनन्यप्रोक्तेऽगतिरत्र नास्ति" (कठ० २), "त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि" (प्रश्नोप० ६) इत्याद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्याग्रहणं गुरोः सकाशादेवेति निर्धारयन्ति। "आत्मा श्रोतव्यः" इत्यत्रापि गुरोरित्यध्याहार्यम्। भगवान् श्रीकृष्णोऽपि "तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया" इति गुरूपसंगमनेऽर्जुनं प्रेरयन्निदमेवाभिप्रेयाय।

अत्र सर्वत्राभिहिता ब्रह्मविद्या अद्वैतब्रह्मविद्येत्येव उपनिषाद एकवाक्यतयाऽवगम्यते, "एकमेवाद्वितीयम्", "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिवाक्यपर्यालोचनात्। सेयमद्वैतविद्या —

सदाशिवसमारम्भां शङ्कराचार्यमध्यमाम्।
अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम्॥

इति साम्प्रदायिकश्लोकानुसारात् श्रीपरमेश्वरमारभ्य प्रवृत्ता अद्यावध्यविच्छिन्ना दृश्यते। यद्यपि "नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठम्" इत्यादिसम्प्रदायश्लोके श्रीमान् नारायणो गुरुपरम्परामूलभूत इति श्रूयते, तथापि न विरोधः, शङ्करनारायणाभेदात्। यद्वा परमेश्वरो वटविटपिसमीपे मौनेन ब्रह्मादीनामुपदिदेश—"गुरोस्तु मौनं व्याख्यानम्" इत्याद्यनुरोधात्। भगवान् नारायणस्तु वचनेनोपदिशतां गुरूणामाद्य इति विरोधपरिहारः।

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥

इति श्वेताश्वतरश्रुतिर्वेदार्थस्य ब्रह्मणोऽवगमे गुरुभक्तेरावश्यकतां ब्रूते।

भगवान् शङ्कराचार्यो ब्रह्मविद्योपदेष्टुः सदृशपदार्थो लोके नास्त्येव। यतो हि स्पर्शमणिरयः स्वर्णं करोति, न तु स्पर्शम्, येन तत्कृतस्वर्णेनेतरानपि लोहान् स्वर्णरूपेण परावर्तयितुं

शक्येत। ब्रह्मभूतो ब्रह्मविद्योपदेष्टा त्वाचार्यः शिष्यमपि स्वात्मभूतमेव करोति, सोऽपि शिष्योऽन्यानपि स्वशिष्यान् ब्रह्मभूतान् कर्तुं शक्नुयादिति किमु वक्तव्यं गुरुमहिम्नः। अलौकिकः खल्वाचार्यः। यथा हि यूपाहवनीयादयः श्रौतकर्माङ्गभूताः पदार्था न लौकिकाः काष्ठाग्न्यादयः, अपि तु वैदिकहोमादिसंस्कारसाहित्यादलौकिका इति मीमांसकाः संगिरन्ते। तथा ब्रह्मविद्योपदेष्टा गुरुरलौकिकेन ब्रह्मसाक्षात्कारेणालौकिकमहिम्ना च युक्तत्वादलौकिकः, दृष्टान्तैर्बोधयितुमशक्य इत्यभिप्रायः।

अद्वैतविद्याया गुरुपरम्परा श्रीपरमेश्वरम्, श्रीनारायणं वा आरभ्याविच्छिन्ना वर्तत इति प्रदर्शयितुमयं लघुनिबन्धः प्रारभ्यते।

तथाहि भगवान् नारायणो ब्रह्मणे स्वीयतत्त्वमुपदिशति श्रीमद्भागवते—

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम्।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्॥
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः॥ इति।

(श्रीमद्भा० २।९।३२-३३)

अत्रात्मन एव कालत्रयावस्थानम्, द्वैतं तु मायात्मकं विनैवार्थं प्रतीयत इति वदन् अद्वैतसम्प्रदायमेवोपदिशति।

भगवदवतारेष्वपि यत्र यत्र भगवानुपदिशत्यात्मतत्त्वम्, तत्र तत्राद्वैतमेवोपदिशति। तथाहि कपिलावतारे—

ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान्।
दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते॥
ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा॥ इति।

(श्रीमद्भा० ३।३२।२६,२८)

अत्राद्यश्लोकेन यथा मृदेव घटशरावाद्याकारैरारोपितैर्दृश्यते, तथा आत्मैव दृश्यभेदेनारोपितेन नाना अवगम्यत इत्युक्तम्। द्वितीयश्लोकेन निर्गुणं ब्रह्मैव प्रपञ्चरूपेणावभातीत्युक्तम्। अत्र स्पष्टा अद्वैतप्रक्रिया।

अद्वैतदर्शने गुरुपरम्परा

पण्डितराज एस्० सुब्रह्मण्यशास्त्री
अध्यापकः, विश्वविद्यालयानुदानायोगनियुक्तः
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये

"आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" (छा० उ० ४) इति श्रुतिः सत्यकामजाबालमुखेनाचार्योपदिष्टैव विद्या साफल्यमश्नुते इति कण्ठरवेणाह। एवम् "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्, समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" (मु० उ० २), "अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः" (छा० उ० ७-१-१), "अनन्यप्रोक्तेऽगतिरत्र नास्ति" (कठ० २), "त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि" (प्रश्नोप० ६) इत्याद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्याग्रहणं गुरोः सकाशादेवेति निर्धारयन्ति। "आत्मा श्रोतव्यः" इत्यत्रापि गुरोरित्यध्याहार्यम्। भगवान् श्रीकृष्णोऽपि "तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया" इति गुरूपसंगमनेऽर्जुनं प्रेरयन्निदमेवाभिप्रेयाय।

अत्र सर्वत्राभिहिता ब्रह्मविद्या अद्वैतब्रह्मविद्येत्येव उपनिषाद एकवाक्यतयाऽवगम्यते, "एकमेवाद्वितीयम्", "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिवाक्यपर्यालोचनात्। सेयमद्वैतविद्या—

सदाशिवसमारम्भां शङ्कराचार्यमध्यमाम्।
अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम्॥

इति साम्प्रदायिकश्लोकानुसारात् श्रीपरमेश्वरमारभ्य प्रवृत्ता अद्यावध्यविच्छिन्ना दृश्यते। यद्यपि "नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठम्" इत्यादिसम्प्रदायश्लोके श्रीमान् नारायणो गुरुपरम्परामूलभूत इति श्रूयते, तथापि न विरोधः, शङ्करनारायणाभेदात्। यद्वा परमेश्वरो वटविटपिसमीपे मौनेन ब्रह्मादीनामुपदिदेश—"गुरोस्तु मौनं व्याख्यानम्" इत्याद्यनुरोधात्। भगवान् नारायणस्तु वचनेनोपदिशतां गुरूणामाद्य इति विरोधपरिहारः।

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥

इति श्वेताश्वतरश्रुतिर्वेदार्थस्य ब्रह्मणोऽवगमे गुरुभक्तेरावश्यकतां ब्रूते।

भगवान् शङ्कराचार्यो ब्रह्मविद्योपदेष्टुः सदृशपदार्थो लोके नास्त्येव। यतो हि स्पर्शमणिरयः स्वर्णं करोति, न तु स्पर्शम्, येन तत्कृतस्वर्णेनेतरानपि लोहान् स्वर्णरूपेण परावर्तयितुं

शक्येत। ब्रह्मभूतो ब्रह्मविद्योपदेष्टा त्वाचार्यः शिष्यमपि स्वात्मभूतमेव करोति, सोऽपि शिष्योऽन्यानपि स्वशिष्यान् ब्रह्मभूतान् कर्तुं शक्नुयादिति किमु वक्तव्यं गुरुमहिम्नः। अलौकिकः खल्वाचार्यः। यथा हि यूपाहवनीयादयः श्रौतकर्माङ्गभूताः पदार्था न लौकिकाः काष्ठाग्न्यादयः, अपि तु वैदिकहोमादिसंस्कारसाहित्यादलौकिका इति मीमांसकाः संगिरन्ते। तथा ब्रह्मविद्योपदेष्टा गुरुरलौकिकेन ब्रह्मसाक्षात्कारेणालौकिकमहिम्ना च युक्तत्वादलौकिकः, दृष्टान्तैर्बोधयितुमशक्य इत्यभिप्रायः।

अद्वैतविद्याया गुरुपरम्परा श्रीपरमेश्वरम्, श्रीनारायणं वा आरभ्याविच्छिन्ना वर्तत इति प्रदर्शयितुमयं लघुनिबन्धः प्रारभ्यते।

तथाहि भगवान् नारायणो ब्रह्मणे स्वीयतत्त्वमुपदिशति श्रीमद्भागवते—

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम्।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्॥
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः॥ इति।

(श्रीमद्भा० २।९।३२-३३)

अत्रात्मन एव कालत्रयावस्थानम्, द्वैतं तु मायात्मकं विनैवार्थं प्रतीयत इति वदन् अद्वैतसम्प्रदायमेवोपदिशति।

भगवदवतारेष्वपि यत्र यत्र भगवानुपदिशत्यात्मतत्त्वम्, तत्र तत्राद्वैतमेवोपदिशति। तथाहि कपिलावतारे—

ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान्।
दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते॥
ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा॥ इति।

(श्रीमद्भा० ३।३२।२६,२८)

अत्राद्यश्लोकेन यथा मृदेव घटशरावाद्याकारैरारोपितैर्दृश्यते, तथा आत्मैव दृश्यभेदेनारोपितेन नाना अवगम्यत इत्युक्तम्। द्वितीयश्लोकेन निर्गुणं ब्रह्मैव प्रपञ्चरूपेणावभातीत्युक्तम्। अत्र स्पष्टा अद्वैतप्रक्रिया।

"जीवस्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः" इति च तत्रैव जीवगतयोऽविद्यानिर्मि-
अपारमार्थिक्य इति स्पष्टीचकार।

यद्यपि मत्स्याद्यवतारेषु भगवता न कस्मैचिदुपदेशः कृतः, तथापि भगवान्
तत्र स्तुत एव। स्तुतिषु च भगवतः पारमार्थिकमद्वैतस्वरूपं प्रपञ्चमिथ्यात्वं च प्रदर्शितं
भगवता तादृशस्तुतेरङ्गीकारादप्रत्याख्यानाच्च स्तुतौ निर्दिष्टा अर्था भगवतोऽनुमता इ
निश्चेतुं शक्यते।

तथाहि मत्स्यावतारे सत्यव्रतो नाम राजा मत्स्यरूपिणं भगवन्तं स्तौति—

अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिश्रमातुराः ।
यदृच्छयेहोपसृता यमाप्नुयुर्विमुक्तिदो नः परमो गुरुर्भवान् ॥
(श्रीमद्भा० ८।२४।४६)

अस्मिन् श्लोकेऽविद्यामूलकः संसार इति वदन्नद्वैतवादं सम्मानयति। न चात्र
विद्यापदेन कर्मोच्यत इति शङ्क्यम्, कर्मणोऽनादित्वाभावात्। न च प्रवाहानादित्वे-
संगतिः, स्वरूपानादित्वे स्पष्टे तदुक्त्ययोगात्।

एवम् "त्वं ह्यात्मा गुरुः" इति तत्प्रकरणगतश्लोके आत्मत्वं भगवत उच्यमान
जीवाभेदं सूचयति।

वराहावतारे सनन्दनादयो वराहरूपिणं महाविष्णुं स्तुवन्ति—

परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते।
तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥
(वि० पु० १।४।३७-४०)

अत्र प्रथमश्लोकेन ब्रह्मण एव परमार्थत्वोक्त्या जगतो मिथ्यात्वं प्रतीयते। द्वितीयेन
यथा मृदा निर्मितानां घटशरावादीनां मृद्रूपेण पश्यन् परमार्थदर्शी विकारान् मृद्भिन्नान्
पश्यन् भ्रान्तस्तद्वद् जगदेतद् ज्ञानरूपब्रह्मात्मना पश्यन् तत्त्वदर्शी जगद्रूपेण पश्यन् भ्रान्त
इत्युक्तेरद्वैतानुरोधः स्पष्टः।

नृसिंहावतारे प्रह्लादस्तुतौ विष्णुपुराणे—

ओं नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा।
व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः॥
अहमेवाक्षयो नित्यः परमात्माऽऽत्मसंश्रयः।
ब्रह्मसंज्ञोऽहमेवाग्रे तथान्ते च परः पुमान्॥

(१।१९।७७,८६)

अत्र प्रथमश्लोकेन प्रपञ्चमिथ्यात्वं द्वितीयेन जीवब्रह्माभेदश्च स्पष्टं प्रतिपाद्येते। श्रीरामावतारे भगवान् लक्ष्मणायोपदिशति ब्रह्माद्वैतम्। तथाह्यध्यात्मरामायणे—

आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत्।
आत्मनोर्जीवपरयोर्मूलाविद्या तदैव हि॥
श्रीयते कार्यकरणैः सहैव परमात्मनि।
साऽवस्था मुक्तिरित्युक्ता ह्युपचारोऽयमात्मनि॥

(अध्यात्मरामा०)

अत्र जीवब्रह्मैक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं स्पष्टमुक्तं भगवता। श्रीरामश्च—"आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्" इति महादेवसमीपे वदन् सर्वस्यापि जीवस्य शरीरात्म-भ्रान्त्यैव जीवत्वमिति मन्यते। महादेवोपदेशाद् रामस्य स्वीयनिजरूपप्रत्यभिज्ञावदाचार्यो-पदेशात् स्वतत्त्वज्ञानोत्पत्तिरित्येतदप्याविष्कृतं तत्र भगवता वाल्मीकिना।

श्रीकृष्णावतारे भगवता अर्जुनाय कृतो भगवद्गीतोपदेशः, अनुगीतोपदेशश्च परमा-द्वैतं ख्यापयता भगवद्गीतायां तावत्—"क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" इति जीवपरैक्योपदेशः।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः।
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्॥

इति च प्रपञ्चमिथ्यात्वमुपदिदेश। अनुगीतासु च—

जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात् संप्रपश्यति।
स तमुत्सृज्य देहं स्वं धारयन् ब्रह्म केवलम्॥
आत्मानमालोकयति मनसा, प्रहसन्निव।

(म० भा० १४।१९।५०)

इत्यत्र शरीरादिभ्यो भिन्नत्वेनात्मानं निकृष्य तं ब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा मुच्यत इ ब्रवीति ।

एवम्—

परावरज्ञो भूतानां विधिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमव्ययम् ॥

(म० भा० ४।५०।५६)

इत्यादयोऽपि प्रदर्शनीयाः ।

सदाशिवस्य श्रीदक्षिणामूर्त्याख्यस्य परमगुरुत्वं प्रसिद्धमेव । "ईशानः सर्वविद्या-नाम्" इति श्रुतिः परमेश्वरस्य विद्यागुरुत्वमञ्जसा प्रदर्शयति । "रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम्" इति च श्वेताश्वतरश्रुतिरप्यत्रोदाहार्या ।

चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाश्शिष्या गुरुर्युवा ।
गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्नसंशयाः ॥

इति श्लोकश्चेममर्थं स्पष्टीकरोति ।

श्रीशिवश्च स्वयं शुकरहस्योपनिषदि शुकाय उपनिषत्सु प्रधानभूतानि महावाक्या-न्युपदिश्य तदर्थं जीवब्रह्माभेदं प्राकाशयत् ।

एवं तेजोबिन्दूपनिषदि कुमारं प्रति शिवः—

अहं त्वञ्चैव चिन्मात्रं मूर्तामूर्तादिचिन्मयम् ।
पुण्यं पापं च चिन्मात्रं जीवश्चिन्मात्रविग्रहः ॥

इत्यादिरीत्योपदिशन् ब्रह्मचैतन्यं सत्यम्, प्रपञ्चो मिथ्येति सिद्धान्तं सूचयति ।

ब्रह्मापि ब्रह्मविद्यागुरुः स्मृतः । स च महाभारते, अनुगीतास्वद्वैततत्त्वमेवो-पदिशति । यथा—

"तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ।"

इति जीवस्य केवलज्ञानरूपतां वक्ति ।

तस्माद् गुणांश्च सत्त्वं च परित्यज्येह धर्मवित् ।
क्षीणदोषो गुणातीतः क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥

इति मोक्षकाले जीवः क्षेत्रज्ञं प्रविशतीत्युक्त्वा स क्षेत्रज्ञः परमात्मैवेत्याह—

अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः । इति ।

अपि च शान्तिपर्वणि रुद्रं प्रति ब्रह्मा ब्रवीति—

बहूनां पुरुषाणां हि यत्रैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् ॥
निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनम् ।
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः॥

इति जीवपरयोरुभयोः परमार्थतो निर्गुणत्वं मोक्षकालेऽभेदप्राप्तिं च सूचयति ।

ततो **वसिष्ठः** । वसिष्ठस्याद्वैतविद्योपदेशो योगवासिष्ठे विस्तरेणोपलभ्यते । तथाहि—

यथा वन्ध्यासुतो नास्ति यथा नास्ति मरौ जलम् ।
यथा नास्ति नभोयक्षस्तथा नास्ति जगद्भ्रमः ॥
यदिदं दृश्यते राम तद्ब्रह्मैव निरामयम् ।

इति "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" इति सिद्धान्तं स्पष्टमाह ।

अपि च महाभारते वसिष्ठो जनकं प्रति साङ्ख्यं ज्ञानमुपदिशति । तत्र परस्यात्मनो निर्गुणत्वमाह—

गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कुतो गुणाः ।
निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥ इति ।

प्रपञ्चमिथ्यात्वञ्च—

पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदा सम्पत् प्रवर्तते ।
एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥
तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत् पृथगेव निदर्शनम् ।

इत्यादिना प्रदर्शयति ।

वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्ब्रह्मविदपि प्रथमवयस्येव ममारेति तस्योपदेशो दुर्लभः ।

ततः **पराशरः** । स च विष्णुपुराणे बहुधाऽद्वैततत्त्वं विस्तरेणोपदिशति । तथाहि—

महीघटत्वं घटतः कपालिका
कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयै-
रालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥

इति श्लोके मृत्कार्यं सर्वं मृद्व्यतिरेकेण नास्तीति दृष्टान्तं विवृत्य—

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्
क्वचित् कदाचिद् द्विज वस्तुजातम् ।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-
विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥
ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोक-
मशेषलोभादि - निरस्तसङ्गम् ।
एकं सदैकं परमः परेशः
स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥
सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतत्तु सत्यं व्यवहारभूतं
तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥

इत्यादिश्लोकेषु ब्रह्मरूपज्ञानस्य नित्यत्वं निर्गुणत्वं, प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्यत्वं च स्पष्टमाह ।

पराशरानन्तरं व्यासः

भगवतो व्यासस्य वचनानि सुबहूनि मोक्षधर्मेऽद्वैतसिद्धान्तानुरोधीनि दृश्यन्ते । तथाहि—

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

इति सर्वात्मभावमुपदिश्य तादृशज्ञानवतो लोकान्तरगमनादिकं विना इहैव मोक्षं दर्शयति—

सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग् भूतानि पश्यतः ।
देवाश्च मार्गे मुह्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिणः ॥

इति श्लोकेन ।

व्यासविरचितेषु ब्रह्मसूत्रेष्वद्वैततात्पर्यं बहुधा श्रूयते । तथाहि मोक्षस्वरूपं वदन् सूत्रकारः—"संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्, अविभागेन दृष्टत्वात्, आत्माप्रकरणात्, चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वात्" इति सूत्रैर्ज्ञानिनो मोक्षः स्वरूपाविर्भाव एव । स च चिद्रूप इति ब्रह्माभेदेनेति च सुस्पष्टमुवाच । एतेनात्मनो लोकान्तरप्राप्तिमुक्तिरिति पक्षः

सूत्रकारानभिमत इति सूचितम्। मार्गपादप्रोक्तगतिस्त्वर्वाक्तनमोक्षायेत्यपि सूच्यते। आविर्भावकथनात् पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् जीवोऽविद्यया पररूपमिवापन्नो विद्यया ब्रह्मरूपेणाविर्भवतीति सूचयति।

अपि च "कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा" इत्यधिकरणे ब्रह्मपरिणामवादं "परास्य प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इति ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वं वदतः सूत्रकृतो विवर्तवाद एव तात्पर्यं गम्यते। आरम्भवादस्य सूत्रकृतैव 'महद्दीर्घवद्वा' इत्यधिकरणे निरस्तत्वात्। अत एव सूत्रम्—"आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि" इति। अत्र हि सुप्तजीवस्य स्वप्नकाले दृश्यमानं रथादिकं जीवस्वरूपानुपमर्देन जीवे दृश्यमानं यथा मिथ्या, तथा ब्रह्मस्वरूपानुपमर्देन ब्रह्मणि दृश्यमानं जगदपि मिथ्येत्यर्थे तात्पर्यवत्।

अपि च "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इति सूत्रं प्रपञ्चमिथ्यात्वं दृढीकरोति। आरम्भणशब्दात् "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुतिरुपस्थाप्यते। अस्य हि दृष्टान्तस्य घटस्य मिथ्यात्वमेवार्थः, मृत्तिकेत्येवेत्येवकारात्। तत्र 'इति'शब्दो मृत्तिकाप्रकारेणेत्यर्थे। यद्वा मृत्तिकादि सत्यमित्यर्थः। घटापेक्षया मृत्तिका सत्या, तदपेक्षया तदुपादानं जलं सत्यम्। एवं परंपरया ब्रह्मैव सत्यमित्यर्थः स्वरसः। मृत्पिण्डज्ञानेन सर्वमृद्विकारज्ञानं च सर्वेषां मृद्विकाराणां कारणरूपेण ज्ञानमभिप्रेतम्। तत्तद्रूपेण ज्ञानं तु भ्रान्तिरेव। अत एव 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयमेव, न वस्त्वस्ति' इत्युक्तम। तथा चात्र तदनन्यत्वम् = तद्व्यतिरेकेणाभाव इत्यर्थः।

"शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" इति सूत्रे शास्त्रदृष्टिपदेन सर्वैस्तत्त्वमस्यादिशास्त्रजन्यज्ञानमेव स्वीक्रियते। तच्च शास्त्रं स्वरसतया जीवब्रह्माभेदमेव बोधयति। एतच्च पूर्ववाक्ये 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्' इति ब्रह्मणो जीवरूपेण प्रवेशेन दृढीक्रियते। जीवरूपेण प्रविष्टं हि ब्रह्म, तदेव च जीवः स्वात्मना पश्यन् मुक्तिं व्रजति। अपि चास्याध्यायस्यान्त्ये खण्डे—"मिथ्याभिसन्धो बध्यते, सत्याभिसन्धस्तु मुच्यते" इत्युक्त्वा तत्त्वमसीत्युपदेशः कृतः, तेन सत्यब्रह्माभिसन्धो मुच्यते, शरीरादिमिथ्यावस्त्वभिमानी बध्यत इति दृष्टान्तसामञ्जस्यं प्रपञ्चमिथ्यात्वे जीवब्रह्माभेदे च सङ्गच्छते। यदि तेन 'त्वमसि तस्मै त्वमसि' इत्यादिरूपेण महावाक्यार्थो वर्ण्येत, तदा बन्धस्य मिथ्यात्वम् 'अनृताभिसंबन्धो हन्यते' इति वाक्यसूचितं कथमुपपद्येत ? अपि चास्मिन्नेवाध्याये आदौ "मृत्तिकेत्येव सत्यम्"

इत्युपदेशे एवकारेण घटशरावादीनां मृत्कार्याणामनृतत्वं सूच्यते। इदमेव चाध्यायान्ते सतो ब्रह्मणः सत्यत्वं बन्धस्यानृतत्वं च ब्रुवता उद्दालकेनानूदितमिति गम्यते "सत्याभिसन्धः", "अनृताभिसन्धः" इति ब्रुवता। तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य महावाक्यत्वेन प्रसिद्धस्य शास्त्रत्वोक्त्या तदर्थ एव संपूर्णशास्त्रार्थ इति ज्ञाप्यते। अत एव "महावाक्यभिन्नान्युपनिषद्वाक्यानि फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्" इति न्यायेन मोक्षफलकमहावाक्याङ्गानीति सिद्धं भवति।

अपि च "असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः" इति सूत्रे ब्रह्मणः सत्त्वेन व्यवहरणात्, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति च ब्रह्मणः सत्यत्वं लक्षणमित्युक्तेश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वमसदसत्यमिति च सूच्यते। तच्चासत्त्वं सद्भिन्नत्वम्, न तु तुच्छत्वमिति ज्ञेयम्।

अपि च "यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्" इति सूत्रम् 'यत्र यत्र विभक्तत्वं तत्र तत्र विकारत्वम्' इति व्याप्तिसूचनद्वारा अविकारे ब्रह्मण्यविभागं सूत्रयद् ब्रह्मण्यद्वैतभावं व्यनक्ति।

अपि च "अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्" इति सूत्रं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं प्रदर्शयति। न भेदादिति चेन्न, "प्रत्येकमतद्वचनात्" इति सूत्रं जीवेश्वरभेदमाशङ्क्य यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयः, अमृतमयः, यश्चायमध्यात्मं तेजोमयः, अमृतमयः पुरुषोऽयमेव स इति सर्वपर्यायेष्वाध्यात्मिकोपाधिपरिच्छिन्नजीवस्याधिदैविकेन ब्रह्मणाऽभेदं दर्शयति। मोक्षकाले च जीवस्यात्रैव स्वस्वरूपाभिव्यक्तिरेव, न तु देशान्तरप्राप्तिरिति प्रतिषेधादिति चेन्न, "शारीरात् स्पष्टो ह्येकेषां सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्" इति सूत्रैर्निर्णीतम्।

याज्ञवल्क्योऽप्याचार्योऽद्वैतमेव स्पष्टमाह। तथाहि याज्ञवल्क्यस्मृतौ प्रायश्चित्ताध्याये भगवान् याज्ञवल्क्यः सर्वशरीरेष्वात्मैकत्वमुक्त्वा उपाधिभेदेन तस्य भेदप्रतीतिरित्याह—

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत्।
तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान्॥ इति।

(३।१४४)

ब्रह्मैव जीवरूपेण संसरति, न तु जीवादत्यन्तं भिन्नं ब्रह्मेति सिद्धान्तमनुवदन् प्रश्नमुत्थापयति—

यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते।
ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रयुज्यते॥ इति।

अत्र स्पष्टं जीवेश्वराभेदः सूच्यते । समाधानमपि—

"दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवं योनिशतेषु च ।"

इत्यविद्याकायकर्मभिरेव तस्य जीवभाव इति सिद्धान्तं द्रढयति ।

मनुरपि—

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥

इत्याह ।

अयमर्थः—सर्वभूतेषु = स्थावरजङ्गमात्मकेषु, अहमेवात्मत्वेन वर्त इति, सर्वाणि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि मदुपादानकत्वेन मय्येव त्रिषु कालेषु वर्तन्त इति ज्ञानात् स्वाराज्यं स्वप्रकाशब्रह्मात्मनाऽवस्थानं लभत इति ।

आपस्तम्बाचार्योऽपि—"आत्मलाभान्न परं विद्यते" इति सूत्रेणात्मलाभस्य परमप्रयोजनत्वमाह । आत्मनो नित्यलब्धत्वात् तल्लाभोऽज्ञाननिवृत्तिरेव । आत्मनः स्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वेऽपि शरीरादावात्मभ्रमेण दुःखादिकं जायते । आत्मज्ञानेन तद्भ्रमकारणाज्ञाननिवृत्तावात्मा स्वरूपेण लब्ध इव विस्मृतकण्ठगतचामीकरलाभवत्—इति अद्वैतवादं स्वहस्तयति ।

एवम् "आत्मनि पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन् कविः । आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत् स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति" इति सूत्रमप्युदाहार्यम् ।

दत्तात्रेयोऽपि—अलर्कं प्रति ज्ञानमुपदिशन्नुवाच मार्कण्डेयपुराणे—

ज्ञानपूर्वो वियोगो योऽज्ञानेन सह योगिनः ।
सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैः ॥ इति ।

(मा० पु० ३१)

अज्ञानेन जीवपृथग्भावः, वस्तुतो ब्रह्मैव जीव इति च । एवम्—

यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् ।
तदाख्यस्तन्मयो भूतो न गृह्येत विशेषतः ॥
परेण ब्रह्मणा तद्वत् प्राप्यैक्यं दग्धकिल्विषः ।
योगी याति पृथग्भावं न कदाचिन्महीपते ॥

इत्याद्याः श्लोका दत्तात्रेयप्रोक्ता उदाहार्याः ।

ऋभुरपि

सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।
भ्रान्तिदृष्टिभिरात्मापि तथैकस्सत् पृथक् पृथक् ॥
एकस्समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्
तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥
(वि० पु० २।२६।२२-२३)

सनकादयोऽपि ब्रह्मविद्याचार्याः

तत्र सनत्सुजातो धृतराष्ट्रं प्रत्यात्मतत्त्वमुपदिशन् ब्रवीति—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ॥

इत्यङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मतामाह (म० भा० ५।४६।१५) ।
स एव चान्ते—

अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥
पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वो वयम् ॥
आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितोऽहं
मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥

इति श्लोकैः स्वस्य सर्वात्मभावम् "अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्ध
स्पष्टं ब्रवीतीति सिद्धमस्याद्वैताचार्यत्वम् ।

जडभरतोऽप्यद्वैताचार्यः। स च विष्णुपुराणे रहूगणमहाराजं प्रति तत्त्वमुपदिशन्नुवाच—

> परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम।
> एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः॥
> जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः।
> परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः।
> न योगवान्न युक्तोऽभूद् नैव पार्थिव योक्ष्यते॥
> तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत्।
> विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः॥

इति द्वैतमिथ्यात्वं ब्रह्मसत्यत्वं च कण्ठरवेण। एवं केशिध्वजाख्यो नृपः खाण्डिक्यं प्रत्यद्वैतात्मस्वरूपमुपदिदेशेति श्रूयते विष्णुपुराणे (६-७)।

तथाहि केशिध्वज उवाच—

> अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या चास्वे स्वमिति या मतिः।
> संसारतरुसंभूतिबीजमेतद् द्विधा स्थितम्॥

इति मूलाविद्या अहङ्कारममकारभेदेन स्थित्वा संसारकारणं भवतीत्युक्त्वा—

> निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः।
> दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः॥
> (वि० पुरा०)

इत्यात्मनः शुद्धत्वं ब्रवीति। पुनश्च—

> विषयेभ्यस्समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुनिः।
> चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम्॥
> आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्मध्यायिनं मुनिम्।
> आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः॥
> तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते।

इति जीवस्य ब्रह्मभाव एव मोक्ष इत्याह।

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

इति भेदस्याज्ञानमूलत्वं जीवब्रह्मणोर्वास्तवाभेदं च निरधारि ।

शुकाचार्या अपि

श्रीमद्भागवते शुकप्रोक्तत्वेन सूत आह—

अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनाम् ।
निर्मितो लोकतन्त्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥ इति ।

अत्र प्रपञ्चस्याविद्यकत्वेन मिथ्यात्वं स्पष्टमुक्तम्, शुकस्याद्वैतवादसम्मतां सर्वात्म भावरूपां गतिं वर्णयति महाभारतम्—

शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः ।
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत् ॥
ततः शुकेति दीर्घेण स्वरेणाक्रन्दितस्तदा ।
स्वयं पित्रा स्वरेणोच्चैस्त्रीन् लोकाननुनाद्य वै ॥
शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।
प्रत्यभाषत धर्मात्मा भोः शब्देनानुनादयन् ॥

इत्यादिना शान्तिपर्वणि ।

गौडपादाचार्याः

इमे गौडदेशे समुत्पन्ना इत्येतदेव नाम्ना ज्ञायते, नामविशेषादिकं तु न ज्ञायते परन्त्विमे श्रीशङ्कराचार्याणां परमगुरवः । एतत् तु न केवलं परम्परया जानीमः, अपि त्वेत नुद्दिश्य श्रीशङ्कराचार्यप्रणीते "परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि" इति श्लोके व्यक्तमे परमगुरुपदप्रयोगाज्जानीमः । एतत्कृतग्रन्थेषु सांख्यकारिकाटीकादिषु प्रधानभूता माण्डूक्य कारिका । तत्र प्रकरणचतुष्टयम् । आद्यमागमप्रकरणत्वेन प्रसिद्धं श्रुत्यर्थविवरण कारिकाजातम् । आगमप्रकरणं च श्रुतिमेव मन्यन्ते केचन वैदिका अपि ।

द्वितीयप्रकरणं तु वैतथ्यसंज्ञितं माण्डूक्योपनिषदि 'अद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इत्य 'अद्वैत'पदेन सूचितम्,

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः॥

इति कारिकया विवृतं च यत् प्रपञ्चमिथ्यात्वम् तद् युक्तिभिः समर्थनार्थमारब्धम्। 'अद्वैत'पदेन द्वैताभावोपलक्षितार्थकेन द्वयं सूचितम्—प्रपञ्चमिथ्यात्वम्, अधिष्ठानसत्यत्वं च। तत्राद्यस्य विवरणं वैतथ्यप्रकरणेन कृत्वा द्वितीयविवरणमद्वैतप्रकरणेन क्रियते। चतुर्थेन अलातसदृशानां चञ्चलानां परमतानां शान्तिं कुर्वता अलातशान्तिप्रकरणेन परस्परविरुद्धानाम्, अद्वैतविरुद्धमतानां निराकरणमेव क्रियते।

एते च गौडपादाश्चतुर्थप्रकरणादौ—

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान् यो गगनोपमान्।
ज्ञेयाभिन्नेन संबुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम्॥

इति कारिकया कञ्चिन्नरश्रेष्ठं प्रणमन्ति। अयं नरश्रेष्ठः श्रीमान्नारायण एवेत्यानन्दगिरिपादा लिखन्ति–'आचार्यो हि पुरा बदरिकाश्रमे नरनारायणाधिष्ठिते नारायणं भगवन्तमभिप्रेत्य तपो महदतप्यत। ततो भगवानतिप्रसन्नस्तस्मै विद्यामदादिति प्रसिद्धम्।' इति।

एतेन बहुप्रमाणविरोधाद् श्रीविधुशेखरभट्टाचार्याद्युक्तं गौडपादा बौद्धमतावलम्बिन इत्येतदविचारितरमणीयमिति सिद्धम्।

द्रविडाचार्याः

इमेऽपि श्रीशङ्कराचार्यात् प्राक्कालीना अद्वैतसम्प्रदायप्रवर्तकाः। एतैर्ब्रह्मनन्दिना कृतस्य छान्दोग्योपनिषदर्थसंग्राहकस्य वाक्यनामकग्रन्थस्य व्याख्या रचितेति श्रूयते। श्रीशङ्कराचार्या इमान् बहुषु स्थलेषूदाहरन्ति। तथाहि बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायप्रथमब्राह्मणविवरणे द्रविडाचार्यान् प्रमाणयन्ति श्रीशङ्कराचार्याः—"अत्र च सम्प्रदायविद आख्यायिकां सम्प्रचक्षते। कश्चित् किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धो व्याधगृहे संवर्धितः। सोऽमुष्य वंश्यतामजानन् व्याधजातिप्रत्ययो व्याधजातिकर्माण्येवानुवर्तते, न राजास्मीति। यदा पुनः कश्चित् परमकारुणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन्नमुष्य पुत्रतां बोधयति—'न त्वं व्याधः, अमुष्य राज्ञः पुत्रः, कथञ्चिद् व्याधगृहमनुप्रविष्टः' इति। स एवं बोधितस्त्यक्त्वा व्याधजातिप्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीमात्मनः पदवीमनुवर्तते, राजाहमिति। तथा किलायं परस्मादग्निविस्फुलिङ्गवत् तज्जातिरेव विभक्तः। इह देहेन्द्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारी सन् देहेन्द्रियादिसंसारधर्ममनुवर्तते परमात्मतामजान-

न्नात्मनः । आचार्येण 'न त्वमेवमात्मकः परमेव ब्रह्मासि, असंसारीति बोधितो हित्वैषणा-त्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते' इति ।

अत्र संप्रदायविदो द्रविडाचार्या इति श्री-आनन्दगिरिभिष्टीकाकारैरभ्यधायि । तोटकाचार्यैरपि स्वीये श्रुतिसारसमुद्धरणे एवमुक्तम्—

द्रविडोऽपि च तत्त्वमसीति वचो विनिवर्तकमेव निरूपितवान् ।
शबरेण विवर्धित-राजशिशोर्निजजन्मविदुक्तिनिदर्शनतः ॥
(श्लो० २०६)

इति वदन्त इमे पूर्वोक्ताचार्या द्रविडाचार्या इति सूचयति ।

तथा योगवासिष्ठटीकाकारैर्द्रविडाचार्यवाक्यमुदाहृतम्—"यद्यप्रमेयं ब्रह्म किमर्थं शास्त्रमिति चेत् , सिद्धं तु निवर्तकत्वात्" इति।

एतेन द्रविडाचार्या अद्वैतसम्प्रदायानुसारिण इति स्पष्टमेव ।

ब्रह्मनन्दीनामानः छान्दोग्यवाक्यकारा अद्वैतसम्प्रदायमेवोपोद्बलयन्ति । तथाहि—एतेषां ग्रन्थात् कल्पतरुकारैः कानिचिद्वाक्यान्युदाहृतानि, यान्यद्वैतसिद्धान्तगतं विवर्तवादं स्पष्टमेव स्वहस्तयन्ति । तथाहि "आत्मकृतेः परिणामात्" इति सूत्रे कल्पतरुग्रन्थे दृश्यते—"नासतोऽनिष्पाद्यत्वात् । प्रवृत्त्यानर्थक्यं तु सत्त्वाविशेषात्" इति पूर्वपक्षयित्वा आह "न, संव्यवहारमात्रत्वात्" इति । एतेनेमे विवर्तवादिन इति सूचितम् ।

आचार्यसुन्दरपाण्ड्योऽप्यद्वैतपरब्रह्मसूत्रव्याख्याप्रणेता इति तद्ग्रन्थादुद्धृतवाक्येभ्योऽवगम्यते । तथाहि श्रीशङ्कराचार्यैः समन्वयसूत्रभाष्यान्ते अपि चाहुः" इति कृत्वोक्तम्—

गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।
सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥
अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।
अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥
देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ इति ।

अत्र ज्ञाने सति कर्मनिवृत्तिः, देहसंबन्धिप्रत्ययानां व्यावहारिकत्वमित्यादयो विषया अद्वैतवादिन इमे इति सूचयन्ति । एते श्लोका आचार्यसुन्दरपाण्ड्यग्रन्थादुद्धृता इति सूत-संहिताटीकायां माधवाचार्याः, पञ्चपादिकाटीकायामात्मस्वरूपाचार्याश्च वदन्ति ।

एतेषां त्रयाणामाचार्याणां ग्रन्थाः सम्पूर्णं नोपलभ्यन्ते। उदाहृतवाक्यबलात् तु ते प्राचीना अद्वैताचार्या इति निर्धार्यते।

आचार्यमण्डनमिश्राः

एते श्रीशङ्कराचायसमकालिकाः, तदीयभाष्यादिकं दृष्ट्वैव स्वयं ब्रह्मसिद्धिनामकं ग्रन्थं विरचितवन्त इति तद्ग्रन्थद्रष्टॄणां स्पष्टं भासते। यद्यप्येतेऽद्वैतवादिन एव, तथापि केषुचिद्विषयेषु ब्रह्माद्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वाद्यविरुद्धेषु भिन्नाभिप्रायं प्रकटयन्ति। तथाहि–एते भर्तृहर्याद्यभिमतं शब्दाद्वैतमभ्युपगम्य तदेव चैतन्यात्मकं ब्रह्मेत्याचक्षते, "ओमिति ब्रह्म" इति श्रुतेः। अपि नैतेषामनिर्वचनीयख्यातौ नादरः, अन्यथाख्यातिमेव च समर्थयन्ते। अपि च शब्दाद् ब्रह्मज्ञानानन्तरमपि ध्यानं प्रसंख्यानापरपर्यायं साक्षात्कारे हेतुं ब्रुवते। अपि च तत्काले यज्ञादिकर्मानुष्ठानमपीच्छन्ति शीघ्रमेव ब्रह्मज्ञानप्राप्तये, जीवन्मुक्तिं च खण्डयन्ति। भावाद्वैतमिच्छन्ति, अभावं पृथगभ्युपगच्छन्तः। एवं व्यावहारिकेषु केषुचिद्विषयेषु विसंवादेऽप्यद्वैताचार्येषु प्रधानभूता एत इत्यत्र न विवादः।

हरदत्ताचार्याः

आपस्तम्बगौतमादिधर्मसूत्राणामेते व्याख्यातारः श्रीशङ्कराचार्यादिप्राचार्योक्तप्रकार-विलक्षणेन प्रकारेणाद्वैतं समर्थयन्ते। तथाहि, स्वीये आपस्तम्बधर्मसूत्रव्याख्याने उज्ज्वलाभिधे- "स्वच्छोऽप्यात्मा प्रकृत्या सहाभेदमापन्नस्तद्धर्मा भवति। एवं तद्विकारेण महता इत्याशरीराद् द्रष्टव्यम्, स्थूलोऽहम्, कृशोहम्, देवोऽहम्, मनुष्योऽहम्, तिर्यगहमिति। तस्यैवंगतस्या-पेक्षितः स्वरूपलाभो नीचैरिव वर्धितस्य राजपुत्रस्य। तद्यथा शबरादिभिर्बाल्यप्रभृति-स्वसुतैः सह संवर्धितस्तज्जातीयमात्मानमवगमयन् मात्रा स्वरूपे कथिते लब्धस्वरूप एव भवति। तथा प्रकृत्या वेश्ययेव स्वभावान्तरं नीत आत्मा मातृस्थानीयया 'तत्त्वमसीति' श्रुत्या स्वभावं नीयते। यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु तदेव त्वमसि, न तु यथा मन्यसे मनुष्योऽहम्, दुःख्यहमित्यादि तथेति। ननु किमयमात्मा एकः, आहोस्विन्नाना? किमनेन ज्ञातेन? त्वं तावदेवंविधश्चिदेकरसः, नित्यनिर्मलः, कलुषसंसर्गात् कलुषतामिव गतः, तद्वियोगस्ते मोक्षः, त्वयि मुक्ते यद्यन्ये सन्ति ते संसरिष्यन्ति। का ते क्षतिः; अथ न सन्ति, तथापि कस्ते लाभ इत्यलमियता, महत्येषा कथा" इति।

श्रीशङ्करभगवत्पादाः

इमानधिकृत्य शङ्करविजयनामानो बहवो ग्रन्थाः सन्ति बहुभिः पण्डितैः प्रणीताः। एतत्कृतेषु ग्रन्थेषु ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, दशोपनिषदां भाष्याणि, गीताभाष्यं च प्राधान्यमर्हन्ति।

अन्येऽपि बहवः प्रकरणग्रन्थाः—उपदेशसाहस्रीविवेकचूडामण्यादय आचार्यपादैरेव कृताः शास्त्रव्युत्पत्तिरहितानामपि आत्मज्ञानाय। शिवविष्णुगणेशाम्बिकाकुमारादिस्तोत्राणि सन्ति बहून्यमृतवत् स्वादूनि तन्नामाङ्कितानि। जीवन्मुक्तस्य परमाद्वैताचार्यस्य सगुणदेवतास्तुतिः कुत्रोपयुज्यत इति न शङ्कनीयम्, "ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना" इति सूतसंहितोक्त-रीत्या ईश्वरानुग्रहस्य मुमुक्षुणा अपेक्षितत्वात् तल्लाभार्थं परेषामुपकाराय स्तोत्राणि तै रचि-तानि। अत एव ते षण्मतस्थापनाचार्या इति व्यवह्रियन्ते। षण्मतानि वैदिकानि शिव-विष्णुगणपतिकुमाराम्बिकासूर्यप्रधानानि। तानि यद्यप्यनादीनि, तथापि तेषां समये वामा-चारपराणि बहून्युच्छृङ्खलानि मतान्यभूवन्। तानि निरस्य वेदमूलकानामेतेषां मतानां स्थापनं भगवत्पादैरकारि।

कर्मकाण्डप्रामाण्यम्

वैदिकं हि मतं वेदमेव मूलतया ऊरीकरोति। वेदस्य च प्रामाण्यं न पुरुषविशेष-प्रणीतत्वेन, तथा सति पुरुषाणां भ्रमप्रमादादिसंभवादप्रामाण्यापत्तेः। नापीश्वरप्रणीतत्वेन तथा सति वेदाद्बहिरेवानुमानेनेश्वरः साधनीयो भवति। अनुमानं चाव्यवस्थितत्वादीश्वरा-व्यभिचारिलिङ्गाभावाच्च नेश्वरसाधकम्। अतो वेदा अपौरुषेयतया स्वत एव प्रमाणानीत्यङ्गी-क्रियते। न च वेदप्रामाण्येऽपि वेदव्याख्यातॄणां मतभेददर्शनात् तत्त्वाव्यवस्थातादवस्थ्यमिति शङ्कनीयम्। वेदव्याख्यानाय भगवता जैमिनिना व्यासेन च न्यायसूत्राणि रचितानि। तान्यव-लम्ब्य तदनुसारेण वेदव्याख्यानेनाव्यवस्थापत्तिः। न च तथापि सूत्रव्याख्याने मताचार्याणा-मभिप्रायभेदोऽस्त्येवेति वाच्यम्, "लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सूत्रेषु तदर्थान्येवे-त्यवगन्तव्यम्। नाध्याहारादिभिरेषामर्थः परिकल्पनीयः परिभाषितव्यो वा" इति पूर्वमीमांसा-भाष्यकारोक्तरीत्या सूत्रेष्वभिप्रायभेदः सुखं निरसितुं शक्यते।

एवं कर्मकाण्डं यथाश्रुतार्थपरतया व्याख्यातुम्, वेदोक्तानि स्मृत्याद्युक्तानि च कर्माण्यनुष्ठातुं न कोऽपि प्रतिबन्धोऽद्वैतनये, यतस्तत्त्वमस्यादिवाक्यानि विहाय सर्वेषां वेदवाक्यानां तत्त्वज्ञानावधिव्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यते। यथा देहातिरिक्तात्मवादिनां सर्वेषां शरीरे आत्मप्रत्ययः। अहं स्थूलः, कृष्णः, ह्रस्वः, दीर्घ इत्यादिप्रत्ययः प्रमाणमिष्यते एवं मम पिता, मम पुत्र इत्यादयोऽपि प्रमाणानि। न ह्यहं पदार्थत्वेनाभिमत आत्मा स्थूलत्वादिभाक्, नापि तस्य पुत्रः पिता वा, नित्यत्वात्; परन्तु तत्प्रमाणमेव, अन्यथा लोके बहु विप्लवापत्तेः। तत्प्रामाण्यं च व्यवहारमात्रे, न तु परमार्थत इति स्वीकार्यं द्वैतिभिरपि

इदमेवाद्वैतिभिरप्यनूद्यते—

> देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन सम्मतः ।
> लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥

इति वदद्भिः । अत एव शिवपुराणं विष्णुपुराणं च तुल्यवदेव प्रमाणभूते, न तु तामसत्वे शिवपुराणाप्रामाण्यं वैष्णवानामेवं वैष्णवपुराणाप्रामाण्यं शैवानाम् । विष्णुपुराणे शिवापकर्षोक्तिः । एवं शिवपुराणे विष्णवपकर्षोक्तिः, "नहि निन्दा निन्दितुं प्रवृत्ता, अपि तु स्तुत्यं स्तोतुम्" इति न्यायादेतदुत्कर्षान्तरमद्वैतवादस्य । शिवविष्णुगणपत्यादीनां षण्णामपि देवानां स्वस्वपुराणेषु सहस्रनामादिषु च सृष्टिस्थित्यन्तकारित्वम्, कर्मफलप्रदत्वं सर्वान्तर्यामितया नियामकत्वं च न विरुध्यते, तेषां देवानां ब्रह्मण एव रूपभेदत्वेनाङ्गीकारात् । तदुक्तं कालिदासेन—

> एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
> विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद् वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ इति ।

द्वैतवादिनां तु वैष्णवानां शिवे स्रष्टृत्वाद्युक्तिर्विरुध्येत, तथा शैवानां विष्णौ तदुक्तिर्विरुध्येत इति तैर्लक्षणादिना व्याख्यातव्यं भवेत् । अद्वैतिनां तु सर्वं यथार्थमेवेति विशेषः ।

अद्वैतिनां स्वेष्टसिध्यर्थं या काचन वैदिकदेवता उपासितुं शक्येति विशेषान्तरम् । अत एवाद्वैतसिध्यादिप्रौढग्रन्थप्रणेतारो मधुसूदनसरस्वत्यः "कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने" इति सुधीरमुदघुष्यन् । परिमलन्यायरक्षामण्यादिग्रन्थप्रणयनविश्रुतकीर्तयोऽप्पय्यदीक्षिताः—

> महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
> न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥

इति सारोपमूरीचक्रुः ।

मोक्षे विशेषः

अद्वैते 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतिमनुसृत्य ब्रह्मभावो मोक्षोऽङ्गीक्रियते । ब्रह्म च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः सत्यज्ञानानन्दात्मकम् । तथा चापरिच्छिन्नानन्दस्य नित्यप्रकाश एव मोक्षः । स च द्वैतनाशात् सर्वात्मभाव इत्युच्यते । सर्वेऽपि ह्यात्मानो ब्रह्मैव । ब्रह्मविद् यदा ब्रह्मैव भवति तदा स सर्वजीवात्मको

भवति । तत्तज्जीवगतसुखानि तस्यैव ब्रह्मविदो भवन्ति, तदुक्तम् "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति" इति तैत्तिरीयोपनिषदि । उपबृंहितं चेदं वाक्यं शिवपुराणे—

सोऽश्नुते सकलान् कामानक्रमेण सुरर्षभाः ।
विदितब्रह्मरूपेण······ ॥ इति ।

न च सकलजीवगतदुःखानामपि तस्मिन् प्रसङ्गः, दुःखानां मिथ्यात्वात्; तत्त्वदर्शिनि तस्मिन्नप्रसङ्गात् । इत्थं च सर्वात्मभावोऽपरिच्छिन्नस्वप्रकाशानन्दस्वरूपो मोक्ष इति सिद्धम् । इतरमतेषु तु वैकुण्ठकैलासादिलोके भोगानुभवो मोक्ष इष्यते । सोऽप्यस्मिन् मत इष्यत एव परं तूपासनाफलतया अर्वाचीनमोक्षः सः, न परममोक्षः । अस्मिन् मोक्षे द्वैतदर्शनसद्भावात् भयादनिवृत्तिः, "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति श्रुतेः । ब्रह्मणोऽपि प्रथमजस्य "स वै नैवरेमे," "सोऽबिभेत्" इत्यादिश्रुतिषु भयारत्यादिश्रवणात् । सर्वात्मभावस्य दुःखभयादिराहित्यं तु लोकानुभवसिद्धम् । तथाहि—कस्मिंश्चिद् देशे विरुद्धगोष्ठीद्वयं भवति, उभयमपि प्रत्येकमितरगोष्ठीं तद्घटकजनांश्च हन्तुमुद्युक्तम् । तदा अन्यतरगोष्ठीप्रविष्टः स्वगोष्ठीं प्रविश्य निर्भयो भवति । एवं बहूनामैकमत्ये तत्प्रविष्टानां सुखं दृष्टम् । एवमेव निखिलप्रपञ्चे पशुपक्षिमृगमनुष्यादिसहिते यदेकीभावो भवति, तदा कः कं हिंस्यात्, आत्मनि तदसंभवात् । अतोऽद्वैताभिमतो मोक्ष एव सर्वमतसिद्धमोक्षेभ्यो गरीयानिति सिद्धम् । उक्तं च ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः—"वेदान्तदर्शनं दर्शनेषु सर्वेषु दर्शनीयतमं दर्शनम्" इति ।

अपि च यद्यद्वैतरीत्या एकमेव ब्रह्म बहूनि शिवविष्णुगौरीगणपत्यादिरूपाणि भक्तानुग्रहाय स्वीकरोति, न तत्त्वे भेद इत्यास्थीयेत, तदा वेदप्रमाणोपजीविनां हिन्दूनां परस्परमैक्यं दृढीभवति । न शैवा वैष्णवान् द्विषन्ति, न वा वैष्णवाः शैवानित्येवं जनेषु ऐक्यभावना अद्वैतभावावलम्बनेन दृढीभवति । द्वैते तु कलहः प्रसज्यते, दृश्यते च । एवंरीत्या वेदब्राह्ममते स्थितैरप्यद्वैतभावना कर्तव्या, एकमेव ब्रह्म तत्तदुपाधिभेदाद् भिद्यते, न स्वरूपतो भेदः कुत्राप्यस्तीति । तथा च लोके शान्तिः सुभिक्षं च जनानानन्दयिष्यति ।

श्रीशङ्कराचार्याणां गुरवो गोविन्दभगवत्पादाः । यद्यपि तद्रचितो ग्रन्थः कोऽपि न दृश्यते श्रूयते वा, तथापि परमार्थसाराख्यो ग्रन्थ आदिशेषकृतः समुपलभ्यते । भगवान् गोविन्दश्च भगवदादिशेषावतार इति प्रसिद्धिः । अतस्तमेव ग्रन्थमवलम्ब्य गोविन्दभगवत्पादानामद्वैताभिप्रायो लिख्यते । तथा हि—

धर्माधर्मौ सुखदुःखकल्पना स्वर्गनरकवासश्च ।
उत्पत्तिनिधनवर्णाश्रमा न सन्तीह परमार्थे ॥
तैमिरिकचन्द्रयुगवद् भ्रान्तं निखिलं जगद्रूपम् ।

इति प्रपञ्चमिथ्यात्वमुवाच ।

एकस्मात् क्षेत्रज्ञाद् बहवः क्षेत्रज्ञजातयो जाताः ।
लोहगतादिव दहनात् समन्ततो विस्फुलिङ्गगणाः ॥
(शेषार्थः)

इति परमात्मन उपाधिपरिच्छिन्नभागा एव जीवा इत्यवोचत् ।

व्यापिनमभिन्नमित्थं सर्वात्मानं विधूतनानात्वम् ।
निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ॥

अत्रात्मनः सर्वात्मत्वं तद्भावश्च मोक्ष इत्यूरीकरोति ।

मोक्षस्य नैव किञ्चिद्धामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।
अज्ञानमयग्रन्थेर्भेदो यस्तं विदुर्मोक्षम् ॥

इति च अज्ञाननिवृत्तिरेव मोक्षः, स चात्रैवेति स्पष्टमाह । काव्यनाटकादिरचयितारोऽपि केचनाद्वैतसिद्धान्तं मनसि कृत्वा तत्तद्ग्रन्थान् रचयन्ति, तेऽप्यद्वैतदर्शनगुरुपरम्परायामन्तर्भूता एव ।

तथाहि श्रीकृष्णमिश्रः प्रबोधचन्द्रोदयनाटकरचयिता स्वीये नाटके नान्दापठनावसरे—

मध्याह्नार्कमरीचिकास्विव पयःपूरो यदज्ञानतः
खं वायुर्ज्वलनोऽचला जलमिति त्रैलोक्यमुन्मीलति ।
यत्तत्त्वं विदुषां निमीलति पुनः स्रग्भोगिभोगोपमं
सान्द्रानन्दमुपास्महे तदमलं स्वात्मावबोधं महः ॥

इति वदन् अज्ञानाद्बन्धं ज्ञानान्मोक्षं चानुवदति । एवमेव बहवोऽद्वैतदर्शनरसिकास्तत्राचार्यस्थानार्हा अपि न तत्र ग्रन्थानरचयन्, परन्तु तेषां तेषामभिमततरे काव्यादौ वा, मीमांसायां वा, न्याये वा ग्रन्थान् रचयामासुः; तथापि स्वेषामद्वैते परम आदरोऽस्तीति सूचयांबभूवुः । तेऽप्यस्माकमद्वैतदर्शनाचार्यत्वेन परिगणनार्हा एव । तथाहि न्यायाचार्येति प्रसिद्धा उदयनाचार्या ऊचिरे स्वकृते बौद्धाधिकारे—

न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिस्तद्बाधके बलिनि वेदनये जयश्रीः ।
नो चेदनित्यमिदमीदृशमेव विश्वं तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः ॥

इत्याहुः ।

अस्यार्थः—ग्राह्यभेदं घटादि तिरस्कृत्य घटाकाराभिन्नरूपेण ज्ञानस्य वृत्ति संबन्धः कोऽपि नास्ति । घटादिबहिरर्थबाधकेऽद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तु बलिनि सर्वेभ्यो द्वैतवादिमतेभ्यो बलवति वेदनये वेदान्तदर्शने जयश्रीः जयोत्कर्ष काष्ठा—बौद्धमतापेक्षया तार्किकमते, तदपेक्षया सांख्ये, तदपेक्षया वेदान्तिमते इति तत्र जयोत्कर्षकाष्ठेत्यर्थः ।

अन्यत्रापि—"स्वतस्सिद्धतया तदनुभवरूपम्, शून्यत्वादेव न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अत एव न तस्य देशावच्छेद इति व्यापकम् । अत एव विशेषाभाव इत्यद्वैतम्" इत्यादिना बहु अद्वैतं प्रशंसन्ति ।

मणिकारोऽपि—"गुणातीतोऽपीशस्त्रिगुणसहितस्त्र्यक्षरमयः" इति मङ्गलश्लोके ईशो निर्गुणः स्वतः, गुणसंबन्धात्तु तस्य ब्रह्मविष्णवादिमूर्तिभेदा इत्याचष्टे ।

दीधितिकारोऽपि

ओं नमस्सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

इति मङ्गले भगवन्तमखण्डानन्दबोधेति ब्रुवन्, तस्य सच्चिदानन्दरूपतामाह । विशेषतः खण्डनखण्डखाद्यस्य खण्डनभूषामण्याख्यां टीकां कृत्वा स्वस्याद्वैते परमादरं सूचयति ।

कन्दलीकारोऽपि

ध्यानैकतानमनसो विगतप्रचाराः पश्यन्ति यं कमपि निर्मलमद्वितीयम् ।
ज्ञानात्मने विघटिताखिलबन्धनाय तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥

इति भगवन्तं स्तुवन् तस्य यत् पारमार्थिकमद्वितीयं ज्ञानात्मकं रूपं तत् प्रशंसति ।

अत्राह मीमांसकेषु प्रभाकरः "यस्तु ब्रह्मविदामेष निश्चयः—यदुपलभ्यते, न तत् तथ्यमिति नमस्तेभ्यः । विदुषि नोत्तरं वाच्यम्", "यदुक्तमहङ्कारममकारौ अनात्मनि आत्माभिमानौ" इति मृदितकषायाणामेवैतत् कथनीयम्, न कर्मसङ्गिनामित्युपरम्यते । आह च भगवान् द्वैपायनः "न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।" इति ।

एभिर्वचनैः प्रभाकरः स्वस्याद्वैत एव श्रद्धेति सूचयति। भाट्टदीपिकाकौस्तुभादि-रचयिता खण्डदेवः "यदा तु ज्ञानकर्मसमुच्चयोऽपि प्रामाणिकः" इति ब्रुवन् तस्याप्रामाणिकतामभिप्रेयाय—"तद्दूषणं शारीरकमीमांसाभाष्यकारैर्भगवत्पूज्यपादैरेव कृतं तत्रैव द्रष्टव्यम्" इति वदन् टीकाकारः शम्भुभट्ट इममभिप्रायमुपोद्बलयति।

योगशास्त्ररचयिता भगवान् पतञ्जलिः "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्" इति ब्रुवन् प्रपञ्चानिर्वाच्यत्वं स्वहस्तयति। न हि क्वचित् पारमार्थिकं वस्तु कञ्चित् प्रति नष्टम् अन्यं प्रत्यनष्टं भवति। अतोऽनष्टत्वेन भानमात्रे वस्तुनो मिथ्यात्वे च तात्पर्यमस्य।

अपि च श्रीवाचस्पतिमिश्रा भामत्याम् 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इत्यधिकरणे "न चैतानि योगशास्त्राणि प्रधानादिसद्भावप्रतिपादनपराणि, किन्तु योगस्वरूपतत्साधनतदवान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युत्पादनपराणि। तच्च यत्किञ्चिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतम, न तु व्युत्पाद्यम्।" अत एव योगं व्युत्पादयिता आह स्म भगवान् वार्षगण्यः—

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकम्॥ इति।

श्रीहर्षमिश्राः

खण्डनखण्डखाद्यकाराः श्रीहर्षमिश्रा अत्र विशेषेण प्रशंसामर्हन्ति। अद्वैतशास्त्रे हि मुख्यतया विचारणीयं ब्रह्मणः सत्यत्वं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं चेति विषयद्वयमेव। तत्र प्रपञ्चमिथ्यात्वं नाम सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम्। इदमेव च खण्डनकारैः स्वग्रन्थे अनिर्वचनीयसर्वस्वापरपर्याये समीचीनया रीत्या निरवर्ति। न च ब्रह्मसत्यत्वाव्यवस्थापनेन तद्ग्रन्थस्य न्यूनता शङ्कनीया। यतः प्रपञ्चमिथ्यात्वस्थापनेनैव तदपि कृतमेव मन्यन्ते महाभागाः। प्रपञ्चनिराकरणं हि किञ्चित् सत्यवस्त्वनालम्ब्य न सिध्यति, शून्यवादापत्तेः। न च शून्यवादोऽभ्युपगमार्हः, य एव प्रपञ्चनिराकर्ता तस्यैव ब्रह्मत्वात्। तन्निराकरणं त्वशक्यमेव, असाक्षिकत्वापत्तेः। साक्ष्यभावे प्रपञ्चतात्त्विकत्वस्यैव प्रसङ्गात्। अत एव खण्डनकाराः—

अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा।
तत्तानि कस्मान्न यथावदेव सैद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्वम्॥

इति स्वाभिमतसिद्धान्तप्रक्रियाखण्डनमपि स्वाभिमतं सूचयन्ति। अतोऽद्वैततत्त्वस्थापके
प्रथमगणनीयास्तत्र भवन्तो हर्षमिश्राः। अपि च—

ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्।
यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परब्रह्मप्रमोदार्णवम्॥

इति स्वस्य ब्रह्मसाक्षात्कारं समाधिकाले वदन्त आत्मनो जीवन्मुक्ततां वदन्ति।

यद्यपि जीवन्मुक्तिं प्राप्ता अद्वैतगुरुपराम्परायां बहवः सम्भाव्यन्ते, तथापि केषाञ्चिदेव
तादृशीमवस्थां सप्रमाणं शृणुमः। यथा श्रीशङ्कराचार्याः (ब्र० सू० ४।१।१५)—

"अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदा कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते, न वा ध्रियत
इति। कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्यते" इति।

अत्र भामतीटीका—"ये भाष्यकारमाप्तं मन्यन्ते, तान्प्रत्याह—अपि चेति।
भामतीकारा अपि जीवन्मुक्ताः—

यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः।
समचैषं महत् पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः॥

इति भामतीसमाप्तिश्लोकः। तत्र कल्पतरुः स्वस्य साक्षात्कृतब्रह्मतया फलेऽप्यस
दर्शयति—"यन्न्यायेति" इत्यवतारयन् तेषां ब्रह्मसाक्षात्कारं दर्शयति।

अद्वैतसिद्धिकारा मधुसूदनसरस्वत्यः

एते ह्यद्वैतसिध्यन्ते—

गुरूणां माहात्म्यान्नि—जविविधविद्यापरिचया-
च्छ्रुतेर्यन्मे सम्यङ्मननपरिनिष्पन्नमभवत्।
....
परब्रह्मानन्दस्फुरण — मखिलानर्थशमनम्॥

इति वदन्तः स्वस्य जीवन्मुक्ततामाहुः।

सदाशिवब्रह्मेन्द्राः

इमे दक्षिणभारते जीवन्मुक्तिसुखमन्वभूवन्। यदाहुः—

कामपि विमलां पदवीमासाद्यानन्दसंविदुन्निद्राम्।
अस्ति भिक्षुक एको विहरन्निर्मुक्तबन्धनः स्वैरम्॥

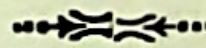
आचार्यायाङ्गदृशा　　समवाप्तापारसंविदाकारः　　।
प्रशमितसकलभेदः　　परहंसः　　कश्चिदाभाति ॥

इत्याद्यात्मविद्याविलासे ।

वासुदेवानन्दसरस्वत्यः स्वीये दक्षिणामूर्तिविलासे—

प्रत्यग्ब्रह्मैक्यसंप्रज्ञा　— चण्डसूर्यप्रबोधनात् ।
अहोऽविद्यानिशा घोरा सुप्रभाता ममाधुना ॥
प्रसादाद् दक्षिणामूर्तेः　　श्रुत्याचार्यप्रसादतः ।
स्वानुभूत्याप्यहं ब्रह्मेत्येवं मे दृढनिश्चयः ॥ इति ।

एतादृशा बहव आसन्, सन्ति भविष्यन्ति च; तेऽपि गुरव एव । श्रीशङ्कराचार्यादर्वाचीना बहव आचार्यास्सन्ति निरतिशयमहिमानः, तानधिकृत्य सन्दर्भान्तरे वक्ष्यामि । इति शम् ।

शङ्कराचार्यतः पूर्वमद्वैतवादस्य किं स्वरूपम् ?

आचार्यो द्विजेन्द्रनाथशास्त्री, विद्यामार्तण्डः
मेरठ ।

सुविदितमेवास्ति एतद्विपश्चितां यद् दार्शनिके जगति सुगृहीतनामधेयानां श्रीमच्छङ्क
मुनिपादानां स्थानमत्युत्कृष्टं निरतिशयविशिष्टञ्चेति । इमे हि प्रदीप्तप्रतिभा
न्तोऽद्वितीयतार्किकाश्चासन् इत्यत्र को नामानूचानः संशयीत । तदेषां प्रादुर्भावात् पू
मद्वैतवादस्य किं स्वरूपमासीदिति प्रतिपादनात् पूर्वम्, शङ्करनयेन किंस्वरूपोऽयमद्वैतवाद
किंलक्षणश्चेति प्रतिपादनं तावदावश्यकतरं प्रतिभातीति तदेवाधुना विशदयितुमुपक्रम्यते । यत
तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यनन्तरमेवावबोद्धुं पार्यते यत् शङ्करोदयात् पूर्वमद्वैतवादोऽयं लब्धसत्ता
आसीन्न वेति । मदीयोऽयं पक्षो यद् भगवान् शङ्कर एवास्याद्वैतवादस्य प्रवर्तकः, शङ्करोपज्ञ
एवायं वादः, न शङ्करतः पूर्वं वादोऽयं लब्धसत्ताकः । यतो न क्वचिदपि वेदे, वैदि
साहित्ये चास्य वादस्य ईदृक्तया दृष्टिगोचरता, तद्विपरीतं भेदवादप्रतिपादिकाश्च नैकाः श्रुत
दृक्पथमवतरन्ति । तथाहि ऋग्वेदे—

"द्वा सुपर्णा" इत्युपक्रम्य "परमं साम्यमुपैति" इत्युपसंहारः, "तयोरन्यः पिप्प
स्वाद्वत्ति अश्नन्नन्यः अभिचाकशीति" इत्याद्याः ।

शङ्करसिद्धान्तः

तदधुना संग्रहेण शङ्करसिद्धान्तमुपवर्णयितुं समुपक्रम्यते, निदर्शनधियेति । तत्र प्रथ
तावद् अध्यासवादः । अध्यासो हि नाम 'अतस्मिन् तद्बुद्धिः', अर्थात् तदभाववि
तत्प्रकारकं ज्ञानम्, अतत्पदार्थे तत्पदार्थस्याध्यारोपो वेत्यर्थः । सोऽयमध्यासो मायाविजृम्भित
अविद्या, माया, भ्रमः, अज्ञानमिति समानार्थकाः शब्दाः । तदेतदविद्योपाध्यवच्छिन्नमे
ब्रह्मसृष्टिप्रवर्त्तकमिति प्रवदन्ति अद्वैतवादिनः । तदुपोद्बलकत्वेन च "एकोऽहं बहु स्याम
इति श्रुतिं पुरस्कुर्वन्ति । श्रुतिपदेन इमे उपनिषज्जातमेवाभिप्रयन्ति, न ख
वेदम् । स पुनरध्यासोऽयमनादिरनन्तश्चैषां नये । यथाहुराचार्यचरणाः—"एवमना
रनन्तोऽयं नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः, कर्त्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्ष
इति ।

प्रतिबिम्बवादः

एष वादोऽपि प्रमुखतरं स्थानं समालम्बते, अद्वैतवादिनां दले। यथा गगनमण्डलाधिष्ठितस्य सूर्यस्य प्रभामण्डलमण्डितं रूपं जले समुत्क्षिप्तं बिम्बपदेन व्यवह्रियते, तदेव बिम्बं क्वचिदन्यत्र सङ्क्रममाणं प्रतिबिम्बपदेन व्यपदिश्यते, तथैव मायायां ब्रह्मणो बिम्बप्रतिबिम्बभेदात् क्रमेण ईश्वरत्वं जीवत्वञ्च भजमानं ब्रह्मैव तत्तत्पदेन व्यपदिश्यत इति बिम्बवादस्याशयः। एषां नये तादृश ईश्वर एव जगद्व्यापारप्रवर्त्तकः सृष्टिकर्त्तृत्वेनोन्नीयेत। तल्लक्षण ईश्वरप्रतिबिम्बरूपो जीवश्च भोक्तृत्वेनेति, भोग्या च पुनर्मायारूपिणी प्रकृतिरिति। मायाशम्बलितं तद् ब्रह्मैव तथा सत्यपि तन्निर्लेपं निरञ्जनञ्च सत् केवलमस्य प्रपञ्चस्य साक्षिमात्रत्वेन विराजते जगतः साक्ष्यरसं लेलिहान इति।

विवर्त्तवादः

विवर्त्तवादोऽयमपरोऽतिमूल्यवान् सिद्धान्तोऽद्वैतिनाम्। अद्वैतं सदपि मायोपाध्यवच्छिन्नमपि ब्रह्म कथं निर्लेपमिति शङ्कामपाकर्त्तुं मन्येऽस्य विवर्त्तवादस्य जन्म। सोऽयं विवर्त्तवादोऽद्वैतवादिनामपरो गरिष्ठोऽवष्टम्भः, यमवलम्ब्य जितमस्माभिरिति मन्यन्ते किल शाङ्कराः सगर्वम्। विवर्त्तो नाम—स्वरूपमजहद्रूपान्तरप्राप्तिः। यथा स्वर्णात् कटककुण्डलरुचकादयो विवर्त्तन्ते, पुनश्चान्ते स्वर्णरूपतामयन्ते। परिणामवादे पुनः तद्विसदृशतया रूपान्तरं प्राप्तं विकृतं वस्तु न कदापि स्वरूपतामश्नुते, यथा पयसो दधिनवनीतादिविकाराः। तदेष विवर्त्तवादो परिणामवादतो नितरां भिद्यतेतराम्। यथा चाहुरभियुक्ताः—

सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा　विकार　इत्युदीरितः।
अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा　विवर्त्त　इत्युदीरितः॥ इति।

तदेवं तात्त्विकं परिवर्त्तनं विकारः, अतात्त्विकं परिवर्त्तनं विवर्त्त इति निकृष्टोऽर्थः।

अभिन्ननिमित्तोपादानवादः

अस्य दृश्यसृष्टिप्रपञ्चस्य च ते ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणतामङ्गीकुर्वन्ति। न चैकस्मिन् चिदात्मके ब्रह्मणि जगतो निमित्तोपादानेत्युभयकारणता समकालावच्छेदेन कथं घटेतेत्याशङ्कनीयम्, तच्चेतनकल्पाश्रयणान्निमित्तकारणत्वस्य; मायोपाध्यवच्छेदकल्पावलम्बाच्च तदुपादानकारणत्वस्य सुतरां सुघटत्वेन अनुपपत्त्यभावात्। पुरस्कुर्वन्ति चैतदुपोद्बलकत्वेन ते लूतादृष्टान्तम्। यथा लूता स्वदेहात् तन्तुजालमाकृष्य वितनोति बहिर्जालकम्

पुनश्च तदन्तर्गृह्णातीति, तद्वत् । तथैव ब्रह्मापि स्वलीलया शक्तिसमभिव्यक्तेश्च जगदे विरचयति, रक्षति तथान्तेऽभ्यवहरति च । यत्र "सृजते गृह्णते च" इति श्रुतिं मुदा प्रत्यव पयन्ति च । तेषां राद्धान्तस्य भगवतो ब्रह्मणः सकाशादेवेदं जगदुत्पद्यते, तस्मिन्नेव सन्ति तत्रैव च लयं यातीति निष्कर्षसारभूत इति ।

वस्तुत आचार्यशङ्करस्याद्वैतवादोऽयं तत्प्रादुर्भावात् पूर्वं वैदिके साहित्ये क्वचिदं सङ्केतितोऽपि न प्रत्यक्षीक्रियते । तद्विपरीतं तु द्वैतवादस्य पदे पदे समुपलम्भो दृश्यते, अद्वै वादस्य तु न । निबन्धविस्तरभिया न तदत्र लघुनिबन्धे विशदयितुं समर्था वयम् ।

सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यमाणे सुतरामिदं प्रज्ञापथमवतरति यदन्ते शङ्करेणापि त्रैतव एव सृष्टिविश्लेषणं कुर्वता समुपलालितः । वैदिकानाम् 'ईश्वरः, जीवः, प्रकृतिः' इति पदा त्रयमेव जगद्व्यापारप्रवर्तकत्वेन समुन्नीयते । तदविसदृशतया शङ्करस्यापि तादृग् ईश्वर जीवः प्रकृतिश्चेति पदार्थत्रयं मायाव्याजीकृत्य समुपलालनीयतामुपगतम् ।

मन्ये एतादृशोऽयं द्राविडीप्राणायामस्य आश्रयणमेव श्रेयस्करं समभ्युपपन्नमभ आचार्यचरणस्य ।

केवलं दुर्दान्तचार्वाकजैनबौद्धादीनां निरीश्वरवादिनां वेदप्रामाण्यविप्लावनसमुत्सुका तर्ककुठारकुण्ठीकरणायैव शङ्करेण अयमद्वैतवादो निस्संशयम् आविष्कृतः । ईश्वरो नास्त्ये खल्विति तेषां राद्धान्तं प्रमुखवृत्त्या अपाकर्तुमेव अस्य अद्वैतवादप्रखरतरकर्कशकुठार आविष्कारः ।

यतो ब्रह्मातिरिक्तं निखिलं विकृतं विनाश्येव । जीवस्याप्यल्पज्ञतया स्वल्पशक्तिम न तादृशं प्राधान्यम् । तत् तदस्तितामनुसन्धाय, यादृक् खलु सर्वाधारभूतस्य सर्वप्रवर्त्तक सृष्टिस्थितिलयहेतोरनन्तस्य परब्रह्मणोऽस्तित्वं साधनीयम् । अतो ब्रह्मसाधनेनैव सर्वं सि भवतीति ब्रह्ममात्रस्य बलवत्प्रतिपादनमनीषयैव भगवतः शङ्कराचार्यस्याद्वैतवादरूपोऽ भागीरथपरिश्रम इति ।

नास्त्यत्र कश्चन सन्देहलवोऽपि यद् एष अद्वैतवादः श्रीशङ्कराचार्यमुनिपादोपज्ञ एव वादोऽयं निर्विशङ्कम् एषां प्रदीप्तप्रतिभाम्, प्रखरतर्कपाटवम्, प्रकाण्डपाण्डित्य तत्त्वपारदर्शिनीं प्रज्ञां च परिचाययति ।

यदत्र बहव आशेरते—यद् दुर्दान्तनास्तिकानां खण्डनविधातुमना एव शङ्कर एवंवि वादं प्रवर्तयाञ्चकार इति वचः सुतरां सुवचमेवेति मन्ये । इत्यलमतिपल्लवितेन ।

वैदिकदर्शनानामेकवाक्यत्वं तेष्वद्वैतदर्शनस्य प्रतिष्ठा च

डॉ० स्वामी आत्मानन्दपरमहंसः

बी १।३५ पाठकनिवासः, अस्सी, वाराणसी–५

स्वाभीष्टकार्यसिध्यर्थं या देवैरप्युपास्यते।
सम्यग्बुद्धेरवाप्त्यर्थं तां वाणीं समुपास्महे॥

अथ जगतोऽस्य निखिलप्राणिवर्गो निसर्गत एवेष्टमभीप्सत्यनिष्टं परिजिहीर्षति च। अतो भगवानाम्नायस्तदुपायं प्रतिपादयन्नखिलं प्राणिजातमनुगृह्णाति। तत्र ज्ञानाकरे वेदे सर्वविषयकज्ञानस्योपदेष्टृत्वमस्तीति सर्वेऽप्यास्तिका अनुमन्यन्ते। स तु वेदः पूर्वमविभक्त एवासीदिति ह्यैतिहासिका विद्वांसो वदन्ति, किन्तु सोऽतिदुरूहतया, सर्वैस्सारल्येनावगन्तुमशक्यतया च क्रमश उत्सीदन्नासीत्। अतः परमकारुणिकेन भगवता व्यासेन तस्य चतुर्धा विभागः कृतः। यथोक्तम्—

[1]अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्।
उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयम्॥
चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः।
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा॥ इति।

तेन कियतः सारल्यस्य सम्पन्नतया जनेषु तदध्ययनाध्यापने प्रावर्तेताम्, सम्पूर्णा मानवजातिश्च साक्षात्परम्परया वा तेन चिरमुपकृता बभूव परं कालक्रमेण।

[2]जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः।
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम्॥

इत्युदयनाचार्यवचनानुसारेण वेदानामनुशीलनमुत्तरकालेषु शिथिलं मलिनं चाभूत्। अत एव तत्प्रतिपादितार्थसारस्य सारल्येनावबोधनार्हतासम्पादनाय महर्षिभिर्दर्शनानि प्रणीतानि।

दर्शनेषु च तेषु यद्यप्यधिकारिभेदप्रयुक्तं दृष्टिभेदप्रयुक्तञ्च वैषम्यं नूनमस्ति, तथापि दुःखनिवृत्तिस्सर्वेषामप्यभीष्टं प्रयोजनमित्यत्र समेषां दर्शनानामैकमत्यं निर्विवादम्। ये खलु

१. न्यायपरिशुद्धेर्न्यायसाराख्यटीकायामुदाहृतौ श्लोकौ, पृ० ४।

२. न्यायकुसुमाञ्जलिस्थद्वितीयस्तबके, श्लो० ३, पृ० २९२।

सुखं चरमप्रयोजनतयाऽऽकलयन्ति, तन्मतेऽपि दुःखाभावस्य प्रयोजनत्वमपरिहार्यम्, सुखस्य दुःखसहितस्य केनाप्यनभीप्सितत्वात्। दुःखस्य कारणं तु मिथ्याज्ञानमित्यत्रापि स दर्शनानामविवादः। तच्च मिथ्याज्ञानं स्वात्मगोचरं स्वात्मतत्त्वज्ञाननिवर्त्यञ्चेत्यत्रापि स दर्शनानामविप्रतिपत्तिरेव। जगतो निदानं मिथ्याज्ञानं यद्यप्यात्मगोचरमिति सत्यम्, तथाप्य त्मनोऽस्तित्वस्वरूपयोर्विषये मतनानात्वेन तन्नानाविधत्वमालम्बते। यथाहि—केचित् पुत्रा ष्वात्मबुद्धिं कुर्वन्तस्तद्विकलतायामहमेव विकलः, तत्सम्पन्नतायाञ्चाहमेव सम्पन्न इ प्रतियन्तश्च स्वीयां धारणाम् "आत्मा वै जायते पुत्रः" इत्यादिवाक्यैः प्रमाणयन्ति। तादृ जनान् कश्चिद् देहात्मवादी शिक्षयति—न पुत्रादय आत्मा, भूतचतुष्टयसङ्घातविशेषात्म चेतनं शरीरमेवात्मेति—

[१]आत्मास्ति देहव्यतिरिक्तमूर्तिः भोक्ता स लोकान्तरितः फलानाम्।
आशेयमाकाशतरोः प्रसूनात् प्रथीयसी स्वादुफलप्रसूतौ॥

इति वृद्धोक्तेः, "एष[२] पुरुषोऽन्नरसमयः" इति श्रुतेश्च। एतद्देहात्मदर्शनं चार्वाक दर्शननाम्ना जगति सुप्रसिद्धम्। तच्च न केवलं तत्रैव परिसमाप्तम्, किन्तु इन्द्रियात्म-मन आत्म-प्राणात्मदर्शनाद्यात्मना बहुधा विततम्। मतमिदमुत्तरोत्तरं विचारसौक्ष्म्यक्रमेण स्कन्ध पञ्चकात्म-क्षणिकविज्ञानात्म-शून्यात्म-इत्यादिबहुविधबौद्धदर्शनात्मना द्रव्यपर्यायोभयात्मकात्मने नेकान्तवादिजैनदर्शनाद्यात्मना च जगति प्रसारं प्रापत्।

किन्तु वैदिकदर्शनप्रणेतारो महर्षयस्तत्र सर्वत्र— [३]"शरीरदाहे पातकाभावात् [४]पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः, [५]प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभि लाषात्, [६]वीतरागजन्मादर्शनात्" इत्यादिसूत्रोक्तरीत्या दोषान् प्रपश्यन्तोऽतिरिक्तनित्यात्म वादव्युत्पादकानि विभिन्नानि दर्शनानि निर्ममिरे।

वैदिकदर्शनप्रणेतारो महर्षयोऽपि तत्तत्समये जनमनस्सु निरूढपदानां नानावि मिथ्याज्ञानानां निराकरणाय विभिन्नविधानि तत्त्वज्ञानान्युपदिदिशुः। एवञ्च यादृशविषय

---

१. प्रबोधचन्द्रोदये ६८ पृष्ठ उदाहृतः २।१६।
२. तैत्तिरीयोपनिषत् २।१।
३. न्यायसूत्रम् ३।१।४।
४. न्यायसूत्रम् ३।१।१९।
५. न्यायसूत्रम् ३।१।२२।
६. न्यायसूत्रम् ३।१।२५।

विशेषनिरूपणे तत्तच्छास्त्राणां तात्पर्यम्, तत्तदर्थे तेषां प्रामाण्यमप्रतिबद्धम्। अत एव साङ्ख्यप्रवचनभाष्यकारैरीश्वरनिराकरणे साङ्ख्यस्य न परमं तात्पर्यमिति द्योतयद्भिरुक्तम्—

[१]"साङ्ख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्साधनप्रकृतिपुरुषविवेकावेव मुख्यो विषयः" इति।

एवमेव प्रमाणादिहेत्वाभासान्तपदार्थनिरूपणद्वारेतरभिन्नत्वेन नित्यात्मानुमाने चक्षुरादीन्द्रियाणां तैजसत्वादिभौतिकत्वव्यवस्थापने न्यायशास्त्रस्य परमं तात्पर्यम्। इमे हि पदार्था न्यायशास्त्रमुपदिशद्भिरुक्ताः[२], अन्यैश्च परिगृहीताः। अत एव च ब्रह्मसूत्रभाष्ये[३] [४]दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानां कार्यकारणभावः पूज्यपादैः श्रीशङ्कराचार्यैः परिगृहीतः, ऋषिप्रवरस्य श्रीगौतमस्याचार्यत्वञ्च समादरेण [५]स्वीकृतम्। [६]"एतेन योगः प्रत्युक्तः" इति वेदान्तसूत्रे शाङ्करभाष्यादौ च योगस्यापि यमनियमादिविभूत्यादिनिरूपणे परमं तात्पर्यं तदंशे प्रामाण्यमपि न तु प्रासङ्गिकमहत्तत्त्वादिनिरूपण इत्युक्तम्, व्याकृतञ्च भामत्यां श्रीवाचस्पतिमिश्रैः—

"[७]न चैतानि योगशास्त्राणि प्रधानादिसद्भावप्रतिपादनपराणि, किन्तु योगस्वरूपतत्साधनतदवान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युत्पादनपराणि। तच्च यत्किञ्चिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतम्, न तु तद्विवक्षितम्" इति।

स्वीकृतञ्चासनस्य महत्त्वम् "[८]आसीनः सम्भवात्" इति सूत्रे तद्भाष्यादौ च।

किन्त्वात्मविषयकविचारे प्रवृत्ते श्रीमदुदयनाचार्यैर्वेदान्तदर्शनस्यैव तन्निरूपणे प्रामाण्यं स्वीकुर्वद्भिः स्वस्य च प्रमाणादीनां निरूपण एव प्रामाण्यं प्रकटयद्भिः—

[९]"तदास्तां तावत्, किमार्द्रकवणिजो वहित्र चिन्तयति" इत्युक्तम्।

---

१. साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् १।१।१।
२. न्यायसूत्रे प्रोक्ताः १।१।१।
३. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये १।१।४।
४. न्यायदर्शने १।१।२ सूत्रोक्तानाम्।
५. "तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृङ्हितं सूत्रम्" इत्यादिना १।१।४ ब्रह्मसूत्रभाष्ये।
६. ब्रह्मसूत्रम् २।१।३।
७. तत्रैव भाष्ये भामतीटीका।
८. ब्रह्मसूत्रम् ४।१।७।
९. आत्मतत्त्वविवेके, पृ० २२३।

व्याख्यातञ्च नारायणीटीकायाम्—

[१]"वेदान्तसिद्धान्तचिन्तायां नास्तिकानामनधिकारात्, कृतं तच्चिन्तया" इति।

अन्यत्रापि—[२]"आयातोऽसि मार्गेण" इत्यभिहितम्। व्याख्यातञ्च तत्र—

[३]"वैदिकेन मायावादिमार्गेणेत्यर्थः" इति।

उपरिष्टाच्चाचार्येण वेदान्तनये महती श्रद्धा प्रदर्शिता—

[४]न ग्राहभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्ति-
स्तद्बाधने बलिनि वेदनये जयश्रीः।

इत्यादिकं वदता। तत्र नारायणी—[५]"वेदनये वेदानुसारिणि अनिर्वचनीयसिद्धान्तन्याये जयश्रीर्भवति" इति।

आचार्यैरेव किरणावल्याख्यवैशेषिकग्रन्थे—[६]"वेदान्तिनामपि अविद्यायां निवृत्तायां केवलमात्मैवापवर्गे वर्तत इति मते न नो विवादः" इति घोषयद्भिरेतद्विषये न केवलं स्वस्य, अपि तु वैशेषिकतन्त्रस्याप्यद्वैते न विवाद इति स्फुटीकृतम्।

कन्दलीकारा अपि—

[७]ध्यानैकतानमनसो विगतप्रचाराः
पश्यन्ति यं कमपि निर्मलमद्वितीयम्।
ज्ञानात्मने विघटिताखिलबन्धनाय
तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय॥

इति मङ्गलश्लोके परमात्मनोऽद्वितीयत्वं केवलज्ञानरूपत्वञ्च वदन्तोऽद्वैतपक्षमेव समाश्रयन्ति।

[८]"ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते" इत्याद्यनुमितिग्रन्थस्थदीधितिकार-मङ्गलश्लोकमद्वैतवादं विहाय व्याकर्तुमशक्यत्वेन श्रीगदाधरभट्टाचार्यैरपि [९]"अथवा भट्ट-मतस्यैवात्र परिष्कृतत्वात्" इत्याद्युक्तम्। भट्टमतेनात्राद्वैतमेव विवक्षितमिति।

---

१. अत्रैव नारायणीटीका।
२. आत्मतत्त्वविवेके, पृ० २२१।
३. तत्रैव नारायणीटीका।
४. आत्मतत्त्वविवेके, पृ० २३०।
५. तत्रैव नारायणीटीका।
६. किरणावली, पृ० ४८–४९।
७. प्रशस्तपादभाष्यन्यायकन्दली, पृ० १।
८. अनुमितिचिन्तामणेर्दीधितिटीकायां प्रथमो मङ्गलश्लोकः।
९. तत्रैव गादाधरीटीका।

मीमांसकप्रवरैश्च—

[1]इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।
दृढत्वमेतद्विषयस्तु बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥

इत्यादिकं वदद्भिरात्मनित्यत्वमात्रस्थापनद्वारा केवलं नास्तिक्यनिराकरण एव स्वीयपरमतात्पर्यमुद्घोषयद्भिरात्मनः सम्यङ्निरूपणे वेदान्तदर्शनस्यैव परमतात्पर्यं प्रामाणिकत्वञ्चेति स्वीकृतम् ।

तथा च वैदिकदर्शनानां सर्वेषामपि सोपानभेदेनाधिकारिभेदेन वोपयोगः प्रामाण्यञ्चेत्यत्र नास्ति स्तोकतरोऽपि सन्देहः । अत एव—

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।
योगस्तद्वृत्तिरोधश्च ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥
[2]असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः ।

इत्यादिना योगवासिष्ठे योगज्ञानयोरधिकारिभेदेनावश्यकत्वमुपदिष्टम् । अतश्च न्यायशास्त्रस्यापि प्रामाण्यं वेदान्तशास्त्रे श्रीगौडब्रह्मानन्दस्वामिभिरपि स्वीकृतम् । उक्तञ्च—

"[3]ननु देहाद्यधिष्ठानतयाऽऽत्मज्ञानं कथं शुद्धात्मसाक्षात्कारं प्रति हेतुः ? तस्याप्रमाणत्वादिति चेत्, उच्यते—तादृशविवेकज्ञानोत्तरं देहादीनां हेयतया केवलात्मन एव जिज्ञास्यत्वात् । तेनैव प्रतिबन्धादहङ्काराद्यभाने साक्षिमात्रविषयकसौषुप्तवृत्तिरिवाविद्यावृत्तिविशेषरूपस्तादृशविवेकज्ञानोत्तरं त्वम्पदार्थशोधकस्मृत्या मनोवृत्तिरूपो वा शुद्धात्मसाक्षात्कारः" इति ।

अत एव च नानात्मैकात्मत्वयोर्विरोधं निराकुर्वद्भिः साङ्ख्यप्रवचनभाष्यकारैः सर्वेषां वैदिकदर्शनानां प्रामाण्यं कण्ठरवेणोक्तम्—

[4]"एतेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धयोर्नानात्मैकात्मत्वयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनाविरोधः" इति, [5]"तस्मादास्तिकशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्यं विरोधो वा स्वस्वविषयेषु सर्वेषामबाधादविरोधाच्चेति" इति च ।

---

१. मीमांसाश्लोकवार्त्तिकस्य पञ्चमसूत्रस्थात्मवादेऽन्तिमोऽयं श्लोकः, पृ० ७२७–२८ ।

२. योगवासिष्ठगतनिर्वाणप्रकरणे १०।८ ।

३. सिद्धान्तबिन्दुन्यायरत्नावल्यां प्रथमश्लोकव्याख्याने, पृ० ४६ ।

४. साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् १।१।१, पृ० ६ ।

५. तत्रैव ।

इममेवार्थं द्योतयन्ति वार्त्तिककारपादाः श्रीसुरेश्वराचार्याः—

[१]यदर्थं सर्वशास्त्राणां प्रवृत्तिरतिविस्तरा ।
आत्मज्ञानावतारार्थः सर्वशास्त्रसमुद्यमः ॥
संसारोच्छेदमेवामी फलं शास्त्रकृतोऽब्रुवन् ।
स्वत एव मनुष्याणां प्रकृतिर्भोगसिद्धये ॥
तत्रानुवादि शास्त्रं स्यान्निवृत्तावेव तन्मितिः ।
विरोधः सर्वशास्त्रेषु पदार्थानां व्यवस्थितौ ॥
युक्तस्तात्पर्यहीनत्वात् श्रुतौ सृष्टिविगानवत् ।
अपि वात्स्यायनादीनां शास्त्राणां द्वारभेदतः॥
प्रामाण्यमविरुद्धं स्यादैकात्म्यज्ञानजन्मने ।

इत्यादिकं वदन्तः ।

तथैव तत्तन्मतासाधारणविभिन्नविषयमादाय सर्वेषामेव मतानां प्रामाण्यमविरोधञ्च ज्ञापयन्ति भगवत्पादाः—[२]"न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते, प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति" इत्यादिकं प्रतिपादयन्तः ।

एवञ्च वैदिकदर्शनानि परस्परविरुद्धतयाऽप्रामाणिकानीत्यवैदिकानामाक्षेपश्चेत्, निरस्तः; अधिकारिभेदेन सोपानभेदेन वा सर्वेषामपि प्रामाण्यस्याप्रत्यूहत्वात् ।

तेषु च सर्वेषु वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वं वैदिकत्वमिति प्राचीनवचनाद् वेदस्य परमं प्रामाण्यमभ्युपगम्यते । तेषां मध्ये साङ्ख्ययोगन्यायवैशेषिका लौकिकानुभवमधिकृत्य पदार्थव्युत्पादने प्रवृत्तास्तर्कप्रधानाः, मीमांसावेदान्तौ तु श्रुतिवाक्यमधिकृत्य प्रवृत्तौ श्रौताविति ।

१. बृहदारण्यकोपनिषत् १।४।७ ॥ शाङ्करभाष्यवार्त्तिकम्, पृ० ५१३ ।
२. बृहदारण्यकोपनिषच्छाङ्करभाष्यम् २।१।२०, पृ०१२० ।

शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्

डॉ० टी० जी० श्रीसिद्धप्पाराध्यः संस्कृताध्यापकः,

मानसगंगोत्री, मैसूरविश्वविद्यालयः, मैसूर ।

जगति विद्यमानं सर्वं वस्तुजालं शक्तिविशिष्टमेव दृश्यते । जगच्च पञ्चभूतात्मकमिति सर्वानुभवसिद्धम् । पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः, आकाशमित्येतानि पञ्चभूतानि । पृथिव्यां सर्वजीवानामितरभूतानां च धारणात्मिका शक्तिर्दरीदृश्यते । एवमेवाप्स्वाप्यायनशक्तिः, तेजसि दहनशक्तिः, वायौ चलनशक्तिः, आकाशे व्यापनशक्तिश्च विराजते । जडभूतानि विहाय चेतनभूते जीववर्गेऽपि बुद्धिशक्तिर्दृश्यते । एवमेव सूर्ये प्रकाशनशक्तिः, चन्द्रे आह्लादनशक्तिश्च दृश्यते । एतानि परमात्मनः शरीरस्थाने परिकल्पितानि । श्रीरेणुकाचार्या अगस्त्यमहर्षये शिवतत्त्वोपदेशसमये परमात्मनः पृथिव्याद्यष्टमूर्तित्वं प्रतिपादयन्ति—

पृथिव्याद्यष्टमूर्तित्वमीश्वरस्य प्रकीर्तितम् ।
तदधिष्ठातृभावेन न साक्षादेकभावतः ॥

(सि० शि० १०।४९)

एतादृशशरीरस्य शक्तिविशिष्टत्वात् तस्मिन्नन्तर्नियामकत्वेन वसन् परमात्मापि शक्तिविशिष्ट एवेत्यनुभविभिः प्रतिज्ञायते । शक्तिविशेषरहितस्य परमात्मनः शक्तिविशिष्टजीव जगन्निर्माणे सामर्थ्यं न संभवति । शक्तिरहितः परमात्मा शक्तिसहितं वस्तुजालं जीववर्गं च कथं सृजेत् ? शक्तिविशिष्टत्वादेव परमात्मा सर्वस्य जगतः पतिः, प्रभुरिति विद्वद्भिः पामरैश्चाङ्गीक्रियते ।

तदीया परमा शक्तिः सच्चिदानन्दलक्षणा ।
समस्तलोकनिर्माणसमवायस्वरूपिणी ॥
तदिच्छयाऽभवत् साक्षात् तत्स्वरूपानुकारिणी ।
स शम्भुर्भगवान् देवः सर्वज्ञः सर्वशक्तिकः ॥

(सि० शि० २।१२-१३)

जगत्सृष्टिविचारं कथयन्तः श्रीरेणुकभगवत्पादाः परमात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिकं च निर्दिशन्ति । एतादृशशक्त्यभावे स विचित्रशक्तिकं जगद् निर्मातुं न शक्नोत्येव । अतः परमात्मा शक्तिविशिष्ट एव वर्तत इति सिद्धान्तितं प्राक्तने त्रेतायुगे श्रीमद्वी रेणुकाचार्यवर्यैः ।

इयं च परमा शक्तिः परमात्मनि स्वाभाविकीति श्वेताश्वतरश्रुतिर्निस्संशयं ब्रवीति—

"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च।"

(श्वेता० ६-८)

एतन्मन्त्रार्थपर्यालोचनेन परमात्मनि शक्तिः स्वभावसिद्धा, ज्ञानक्रियादिरूपेणानन्तप्रकारा च वर्तत इति सिध्यति। मन्त्रे प्रयुक्तम् 'स्वाभाविकी' इति पदं शक्तिनित्यत्वं घण्टाघोषतया प्रकाशयति। अमुमेव विषयमियमेव श्रुतिरस्मिन् सन्दर्भे—

यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासञ्छिव एव केवलः।
तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी॥

इत्युद्घोषयति पुराणी अनादिसंसिद्धा प्रज्ञा चिच्छक्तिः परमात्मनः सकाशात् प्रसृता। क्रियाशक्त्याद्यनन्तरूपेण जगत्सृष्टिसमये बहिराविष्क्रियत इति श्रुतावस्यां शक्तिविकासः स्फुटमेव निवेद्यते।

"आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुषस्वैष ते रुद्रभागः सह स्वस्राम्बिकया तं जुषस्व" (१।८।६) एवं यजुर्वेदतैत्तिरीयसंहिता परमात्मनि शक्तिनित्यत्वं सम्यक् प्रतिपादयति।

"नमः सोमाय च रुद्राय च" (तै० सं० ४।५।८) अयं श्रीरुद्रमन्त्रोऽपि परमात्मानमुमारूपशक्तियुक्तमिति बोधयति। एवंरीत्या अनेकानि श्रुतिवाक्यानि परमात्मनि शक्तिनित्यत्वं समवायसंबन्धेन तद्वृत्तित्वं च प्रतिपादयन्ति। एवं समस्तलोकनिर्माणे शक्तेः समवायस्वरूपं तदिच्छया साक्षात् तत्स्वरूपानुकरणं च श्रीरेणुकाचार्यैर्यदुपपादितं तत् सप्रमाणमेव परिशोभते।

अस्याश्च शक्तेः स्वरूपं सिद्धान्तशिखामणावेवं प्रतिपाद्यते—

यथा चन्द्रे स्थिरा ज्योत्स्ना विश्ववस्तुप्रकाशिनी।
तथा शक्तिर्विमर्शाख्या प्रकाशे ब्रह्मणि स्थिरा॥
अन्तःकरणरूपेण जगदङ्कुररूपतः।
यस्मिन् विभाति चिच्छक्तिर्ब्रह्मभूतः स उच्यते॥

(२०।२७।२२)

समस्तवस्तुप्रकाशिका चन्द्रिका चन्द्रे यथा स्थिरतया वर्तते, तथा चराचरात्मकसकलपदार्थप्रकाशिका विमर्शशक्तिः प्रकाशरूपे परमात्मनि स्थिरतया प्रकाशते। इयं च शक्तिः परमात्मनि मूलाहङ्काररूपेण सूक्ष्मजगद्रूपेण च विराजते। इयमेव विमर्शशक्तिः चिच्छक्तिरिति कथ्यते। एतादृशशक्तिविशिष्ट एव परमात्मा भवरोगनिवारकत्वाद् रुद्र इति, सर्वेषां मङ्गलकरत्वात् शिव इति, विश्वव्यापकतया बृहदाकारतया च परब्रह्मेति चाख्यायते।

इयमेव विमर्शाख्या चिच्छक्तिः सच्चिदानन्दस्वरूपिणी परमात्मनो विनोदसमये विचित्रस्य जगतो निर्माणाय त्रिगुणात्मकत्वेन मायानाम्ना बहिरागत्य प्रकाशते। पूर्वाचार्या मायाशब्दस्य निर्वचनम् "मं शिवम् अयति स्वभावतः प्राप्नोतीति माया" एवं कथयन्ति। "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" (४-१०) इतीयमपि श्रुतिः परमात्मानं मायारूपशक्तिविशिष्टमेव वर्णयति। मायी महेश्वरः परमात्मा, तदीयं जगद् मायावदेव सृजति।

मं शिवं परमं ब्रह्म प्राप्नोतीति स्वभावतः।
मायेति प्रोच्यते लोके ब्रह्मनिष्ठा सनातनी॥

एवं सिद्धागमो मायापदार्थं प्रकाशयति।

यदा शक्तिविशिष्टं परब्रह्म "बहु स्यां प्रजायेय" (६।२।७) इति छान्दोग्यश्रुत्यनुसारेण सृष्ट्युन्मुखं भवति। तदानीं तन्निष्ठा विमर्शाख्या चिच्छक्तिरिच्छाशक्तिरूपेण परिणमते। अस्या एव शक्तेर्विलासोऽयं प्रपञ्चः।

अनादिनिधनात् शान्तात् शिवात् परमकारणात्।
इच्छाशक्तिर्विनिष्क्रान्ता ततो ज्ञानं ततः क्रिया॥
तत्रोत्पन्नानि भूतानि भुवनानि चतुर्दश॥

इति शिवागमवचनप्रामाण्येनोत्पत्तिनाशरहितात् शान्तात् परमकारणात् परशिवब्रह्मणः सकाशादिच्छाशक्तिः प्रागाविर्भूता, तदानीं तदन्तरङ्गभूता ज्ञानशक्तिः, बहिरङ्गभूता क्रियाशक्तिश्चाविष्कृता। अयं च निराकारः परमात्मा ज्ञानशक्तौ मिलित्वा सर्वज्ञताभिमानेन शिव इति व्यवह्रियते। तदानीमेव स क्रियाशक्तौ मिलित्वा सर्वकर्तृत्वाभिमानेन शक्तिरिति च कथ्यते, "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च" (१-१-२) इति मुण्डकश्रुतिः परमात्मानं प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादानतया निर्दिशति। शक्तिविशिष्टो निराकार एव परमात्मा सृष्टिकाले शिवशक्तिरूपतया स्वीयचिच्छक्तियोगेन परिणमते।

अयमेव निराकारः परमात्मा क्रियाशक्तेरधिकांशेऽभिमानपूर्वकं प्रविश्य विष्णुर्भवति। ज्ञानशक्तेरधिकांशे साभिमानं प्रविश्य ब्रह्मरूपेण परिणमते। स एव ज्ञानक्रियाशक्त्याधिक्ययोः समावस्थायामभिमानेन प्रविश्य कालरुद्रो भवति। एवं शक्तिसंबन्धादेव परमात्मा त्रिमूर्तिरूपं भजते। "ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्तं प्रसूयन्ते" इति श्रुतिरपि त्रिमूर्तीनां परमात्मजन्यत्वं प्रतिपादयति।

एवमव्याजप्रेममयः सत्यज्ञानरूपश्च परमात्मा अमूर्तोऽपि स्वांशभावानां जीवानां प्रलयेऽव्यक्ततया स्वस्मिन् विद्यमानानां शक्तिविकासार्थं देहादिसकलोपकरणप्रदानाय च पञ्चविधानि मूर्तरूपाणि परिगृह्णाति। शिवः, शक्तिः, रुद्रः, विष्णुः, कालरुद्र इत्येतैर्दिव्यमूर्तरूपैर्निराकारः परमात्मा जगतोऽनुग्रहम्, तिरोधानम् (प्रलोभनम्), अभिमानप्रलयम्, रक्षणम्, सृष्टिं च लीलयैव निर्वहन् स्वीयचिच्छक्त्या सह स्वात्मानन्दं चानुभवन् विराजते। इममेवाभिप्रायम् "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च" इति बृहदारण्यकश्रुतिः प्रतिपादयति। मूर्तरूपं लोकानुग्रहलीलायै, अमूर्तरूपं स्वात्मानन्दानुभवाय च परमात्मा स्वीयस्वातन्त्र्यमहिमा एकदैव स्वीकरोति। एतादृशमवस्थाद्वयं परमात्मनि सहजतया सर्वदा विराजत एव। "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति सूत्रेऽपि भगवान् बादरायणो लोकदृष्टान्तेन परमात्मनि भक्तानुग्रहलीलावस्थां स्वात्मारामकैवल्यावस्थां च प्रतिपादयति। लीलैव वैभवम्, कैवल्यं च वैराग्यमेव। एवं परमात्मनि वैभववैराग्ययोः सत्त्वात् तयोर्द्वयोरपि मानवशक्तिविकासाय आवश्यकत्वाच्च तत्स्थिरीकरणार्थं स एव परमात्मा गुरुजङ्गमात्मकतया परिणमते। वैभवप्रकाशको गुरुः, वैराग्यनिर्देशकश्च निराभारिनामको जङ्गम इति मूर्तामूर्तात्मकमवस्थाद्वयं परमात्मा स्वांशानां जीवानामुद्धाराय स्वयमेव परिगृह्णाति। एवं च शक्तिविशिष्टः परमात्मा गुरुजङ्गमात्मकेन रूपेण भक्तानुग्रहलीलां निर्वहन्नमूर्तया स्थित्या आत्मानन्दं चानुभवन् सर्वेषामस्माकं वैराग्ययुक्तं वैभवपूर्णं दिव्यमादर्शं प्रकाशयति। अत एव शक्तिविशिष्टस्य निर्विकारस्य परमात्मनः साकारनिराकाररूपमवस्थाद्वयमपि सत्यमेवेति श्रुतावङ्गीक्रियते।

जगत्सृष्टये पञ्चविधानि दिव्यमूर्तरूपाणि पूर्वोक्तान्याददानः परमात्मा जगद्रक्षणाय गुरुजङ्गमात्मकतया जगति विहरंश्च परिशोभते। गुरोर्वैभवं जङ्गमस्य वैराग्यं च मानवैरवश्यं जीवितकालेऽधिगन्तव्यम्। गुरुजङ्गमरूपेण विहरन् परमात्मा यैर्नाद्रियते, ते परमात्मनोऽनुग्रहं न भजन्ते।

एवं च जगद्व्यापारनिर्वाहाय शक्तियोगात् स्वीकृतपञ्चरूपः परमात्मा शक्तिविशिष्ट इत्यनुभविभिर्यदुच्यते तद् युज्यत एव। प्रलये शक्तिः सूक्ष्मरूपतया विद्यमानापि सृष्टिकाले विकासरूपं भजते। प्रलयकालेऽपि मूलाहङ्काररूपेण जगदङ्कुररूपेण च शक्तेः सत्त्वात् परमात्मा सर्वदा शक्तिविशिष्ट एव वर्तते।

अत्रत्यं शक्तिपदं सच्चिदानन्दरूपिणीं चिच्छक्तिं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायाशक्तिं च द्योतयति। चिच्छक्तिस्तु परमात्मनः प्राणरूपिणी, अविनाभावसंबन्धेन तस्मिन् विराजते

मायाशक्तिस्त्वचेतना त्रिगुणात्मिका परमात्मांशभूतानां जीवानां बन्धकारिणी वर्तते; तथापि सा परमात्मन इच्छानुरोधेन स्वीयं कार्यं निर्वहति। भगवदिच्छा च जीवकर्मानुसारिणी। यो जीवः स्वात्मानं भगवदंशं ज्ञात्वा स्वीयं देहं भगवत्सेवायै मनश्च भगवद्ध्यानाय विनियुङ्क्ते, स स्वशक्तिभूतायाः चित्ताख्याया बुद्धेर्विकासमधिगच्छति। भगवत्प्राणभूता चिच्छक्तिरेवांशतः परित्यक्तस्वीयचैतन्या मायाप्रकृत्यपरनामधेया बुद्ध्याख्या चित्तशक्तिरिति व्यवह्रियते। यथा परमात्मा चिच्छक्तिविशिष्टः, तथा जीवात्मा चित्तशक्तिविशिष्टो वर्तते। एवं च चिच्छक्तिविशिष्टेन परमात्मना चित्तशक्तिविशिष्टस्य जीवात्मनः प्रकृत्या भेदे विद्यमानेऽपि स्वरूपज्ञानविशिष्टक्रियात्मिकया भक्त्या निरन्तरोपासनेन क्रमशो भेदनिवृत्त्या अभेदोऽधिगम्यते। चित्तशक्तिविशिष्टस्य जीवस्य ज्ञानक्रियासमन्वयात्मिकाया भक्तेर्महिम्ना चिच्छक्तिविशिष्टेन परमात्मना अद्वैतं सामरस्यमत्रैवास्मिन्नेव देहेऽनुभूयते। भक्तिः किं न करोति ? शक्त्या मानवस्य देवांशस्य जगति प्रवृत्तिः सञ्जाता। भक्त्या तस्य मानवप्रकृतिर्निवर्त्यते। मानवप्रकृतिः सत्त्वरजस्तमोरूपिणी भक्तेः प्रभावेण सच्चिदानन्दरूपतया परिणता दैवीमवस्थामाप्नोति। यदा प्रकृतेरेव परिणामो भक्त्याचरणेन सञ्जायते, तदा मानवोऽनायासेन देव एव संपद्यते। स वस्तुतो देव एवासीत्, तथापि तस्मिन् देवत्वं वास्तवमप्यव्यक्तमासीत्। चिदंशभूताया भक्तेर्महिम्ना मानवेऽन्तर्हितं शिवत्वमभिव्यज्यते।

एतादृशशिवत्वप्रकाशाय देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्काररूपिणी चित्ताख्या मायानाम्नी प्रकृतिः सम्यक् सहकरोति। एतत्सहकारेणैव जीवोऽस्मिन्नेव प्रसादकाये निर्मले हृदयाकाशे स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपतया स्थितं शिवं विज्ञाय तस्मिन् विलीय आनन्दमनुभवति। एवं प्रकृत्या भिन्नयोः शिवजीवयोरद्वैतानन्दानुभवात् शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनं भेदाभेदमतमिति अनुभविभिरनुमोद्यते—

"बीजे यथाङ्कुरः सिद्धः तथात्मनि शिवः स्थितः।" (४।३५) इति।

सिद्धान्तशिखामणिर्जीवे सूक्ष्मरूपतया शिवस्य अवस्थानं प्रतिपादयति। जीवोऽपि तदंशः, अनादिमायाशक्तिसंबन्धाद् भिन्नः, ईश्वरानुग्रहरूपेण शक्तिपातेन वस्तुस्थितिमधिगच्छन् मायया अपहृतैश्वर्यः स्वीयशक्तेरधिगमाय प्रयतते। चिदात्मकयोर्जीवशिवयोर्मायाशक्तिवशाद् भिन्नयोरपि चिद्रूपभक्तियोगात् संसारनिवृत्त्या अभेद इहैवानुभूयते। ईश्वरो जीवस्य कर्मानुसारेण प्रेरको भूत्वा तस्यैव हृदये निवसति। एतदविज्ञायैव मानवो मायापाशबद्धो भयशोकमोहादिकमनुभवन् संसारीति व्यवह्रियमाण आस्ते। स्वस्मिन् विद्यमानेश्वरविज्ञानेन मानवः स्वीयप्रकृत्या तदा तदा दीयमानानि दुःखमिश्राणि सुखानि तदानीमेव स्वान्तरवस्थिताय परमात्मने भक्त्या समर्प्य तान्येव सुखदुःखानि प्रसादभावनया समदृष्ट्या

स्वीकुर्वन् नित्यसुखी संपद्यते । इयमेव कृतकृत्यता नाम जीवस्यास्मिन् जन्मनि । नो
स देहवियोगसंयोगरूपे संसारचक्रे संचरन्नेव वर्तेत । एतादृशं परिभ्रमणं परिहृत्य
स्वीयानन्दे निषण्णं करोति शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम् ।

एतादृशमहत्कार्यसाधनाय न केवलं शिवः, न केवलं शक्तिश्च प्रभवेत् । केवल
मायाशक्तेर्जडत्वात् प्रवृत्तिरूपत्वाच्च तस्या जीवदुःखनिवारणं न शक्यते । केवलस्य शिव
सर्वज्ञत्वात् सर्वव्यापकत्वाद् निर्मलत्वात् सर्वकर्मराहित्याच्च तेन सह मलकर्मयुक्तस्य जीव
क्यरूपमद्वैतं न साध्येत । अतः शक्तिविशिष्ट एव शिवः स्वीयशक्तिमहिम्ना जीवे वि
मानान् मलकर्मदोषान् दूरीकर्तुं शक्नोति । अतो जीवः शिवाद् नात्यन्तं भिन्नः, न वा
मभिन्नश्च वर्तते । यत्र शिवजीवयोर्भेदो वर्ण्यते श्रुतौ, स बद्धावस्थायामन्वेतव्यः ।
तयोरभेदो वर्ण्यते, स बुद्धावस्थायामन्वेतव्यः । संसारदशायां यो बद्ध आसीत्, स
मोक्षदशायामत्रैव शरीरे बुद्धो भवति । एवं कालभेदेन अवस्थाभेदेन च शिवजीवयोर्भेदा
व्यवस्थाप्येते । अतस्तयोरेकत्रावस्थाने न किञ्चिदप्यनौचित्यं वर्तते । नदीसमुद्रदृष्टान्
श्रुतिः शिवजीवयोर्भेदमभेदं च यथार्थतया समर्थयति । नदी तावत् समुद्रादेवोत्पन्ना,
किरणैराकृष्टानि, समुद्रजलबिन्दुवृन्दान्येव वियति मेघरूपेण मिलित्वा वायुवेगाद्
जलबिन्दुरूपेणैवाधः पतन्ति । तान्येव जलबिन्दुवृन्दानि भूमावेकत्र संभूय नदी
प्रवहन्ति । समुद्रजन्यामिमां नदीं समुद्रमिति न कोऽपि कथयति । नद्यां नदीत्वं वैयक्ति
तया सत्यमेव वर्तते । तथैव शिवादुत्पन्ने जीवे वैयक्तिकतया जीवत्वं सत्यमेव । प्र
भिन्नम्, अनीशया मुह्यमानम्, भीतं शोचन्तं च जीवं शिवमिति न कोऽपि वद
यतो नदी समुद्रादुत्पन्ना, अतस्तस्याः सर्वापि दृष्टिः स्वगम्यस्थाने समुद्र एव संपत
यदा सा तत्र गच्छति, तदैव सा विश्रान्ता भवति । तदानीमेव सा स्वीयनामरूपा
परित्यज्य समुद्र इत्येव व्यवह्रियते । तथैव जीवो यदा शिवाय स्वीयां प्रकृतिं विनिवु
स्वात्मानमपि समर्पयति, तदा स भेदनिवृत्त्या शिवेनाभेदं समश्नुते । शिवैक्यमनुभ
जीवः शिवानन्दे विलीनः संछिन्नमलपाशः, ज्ञानाग्निदग्धकर्मा लोकहिताय अनासक्त एव
कुर्वन् दग्धपट इव फलाभिसन्धिरहितो विराजते ।

एतादृशाद्भुतकार्यरचनायां परमात्मनो निर्विकारस्य विकारदोषनिवारणार्थं श
विशिष्टत्वम्, शक्त्या सह तस्य सामरस्यं चावश्यमङ्गीकरणीयमिति श्रुत्या युक्त्या अनुभ
च विज्ञायते । शक्तेः शक्तिविशिष्टशिवस्य चाद्वैतं सामरस्यमस्मिन् दर्शने सम्यग् बोध्य
एवं च शक्तिविशिष्टाद्वैतमिति दर्शननाम अन्वर्थतया परिशोभते । विस्तरस्तु लेख
शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनाख्ये ग्रन्थे समवलोकनीयः ।

—o—

शून्यवादव्याख्यारूपा नूतना कारिका

डॉ० रामकुमारचतुर्वेदः,
मोतीझील, वाराणसी ।

शून्यमदः शून्यमिदं शून्यात् शून्यमुदच्यते ।
शून्यस्य शून्यमादाय शून्यमेवावशिष्यते ॥

विज्ञाने तथा दर्शनशास्त्रे च प्रसिद्धमिदं यदा साधारणः कश्चिन्नियमः सूत्रबद्धः, कारिकाबद्धो वा क्रियते, तदा तस्य व्यापकत्वं सिध्यति। अत एव शास्त्रेष्वपि परिभाषाया महत्त्वम् । वेदान्तेष्वपि बहूनि सूत्राणि कारिकाश्च सन्ति । "सर्वमिदं खलु ब्रह्म"--

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

इत्यादीनि ।

नागार्जुनः शून्यवादस्य माध्यमिकसिद्धान्तस्य वा प्रचारक आसीत् । नागार्जुनस्य स्थितिकालोऽद्यावधि निश्चितो नास्ति, किन्तु तस्य प्रगाढं वैदुष्यम्, पूर्णं पाण्डित्यम्, प्रतिभासम्पन्नत्वं च जगद्विख्यातं वर्तते । अतो हेतोस्तस्य महती कीर्तिश्चिरकालतोऽधुनाप्यक्षुण्णा तिष्ठति स्थास्यति च ।

नागार्जुनस्य विशिष्टरचना 'माध्यमिककारिका' वर्तते । माध्यमिककारिकाया उपरि महत्त्वशालिन्यो वृत्तयः सन्ति । यथा---आचार्यमल्लकृतः 'प्रज्ञा प्रदीपः' एवमाचार्यचन्द्रकीर्तिना विरचिता 'प्रसन्नपदा'नाम्नी टीका च, प्रज्ञापारमिताशास्त्रम्, दशभूमिविभाषाशास्त्रम्, (दशभूमिसूत्रस्य वृत्तिः) च महायानसिद्धान्तानां विश्वकोष एव ।

प्रसिद्धेषु शून्यवादाचार्येषु आर्यदेवः (२००–२२४ ई०) चतुःशतकनिर्माता बभूव । यत्र धर्मपालेन चन्द्रकीर्तिना च टीका कृता । तथा हेन्त्साङ्ग् नामकेन चीनदेशीयेन विदुषा (६५० ईसवीयवर्षस्य समीपे) अस्य चीनीयभाषायामनुवादः कृतः । चीनीयभाषायामस्याभिधानं 'शतशास्त्रवैपुल्यम्' इति वर्तते । इदं पुस्तकं प्रामाणिकं प्रमेयबहुलं च विद्यते ।

बुद्धिपालितः (ई० ५ शताब्दीभवः) प्रमाणभूतेष्वाचार्येष्वन्यतमः। अनेन रचिता माध्यमिककारिकाया वृत्तिरधुना भोटभाषायामुपलभ्यते।

भावविवेकनाम्ना प्रसिद्धः कश्चिदन्य आचार्यो वर्तते। अनेन रचितः प्रज्ञाप्रदीपोऽधुना भोटभाषायामनूदित एवोपलभ्यते। अनेन निर्मिता अन्ये ग्रन्था मध्यमहृदयकारिका, परमार्थसंग्रहः, हस्तरत्नमित्यादयः सन्ति।

आचार्यचन्द्रकीर्तिः (६००–६५० ई०) विश्वविख्यातस्य नालन्दाविश्वविद्यालयस्य मुख्याध्यापकेषु प्रख्यातोऽध्यापक आसीत्। अनेन निर्मिता ग्रन्था इमे—१. माध्यमिकावतारः, २. प्रसन्नपदा, ३. चतुःशतकवृत्तिश्चेति।

आचार्यशान्तरक्षितः (८ शताब्दीयः) नालन्दाविश्वविद्यालयेऽध्यापक आसीत्। अयं च भोटदेशे निमन्त्रितो भूत्वा गतः। अस्य प्रसिद्धं विपुलं च कार्यं 'तत्त्वसंग्रह'-नामकं प्रामाणिकं पुस्तकं विद्यते।

'शून्य'शब्दो ब्राह्मणदर्शनेषूपलभ्यते। अस्यार्थस्तत्र सर्वत्र जगति सकलसत्ता-निषेधो भवति। नागार्जुनात् पूर्वं हीनयानेष्वपि शून्यवादस्य उल्लेख उपलभ्यते। संयुत्त-निकाये कात्यायनवादे शून्यताया उल्लेखोऽस्ति, यतो हि तत्र सदसतोरुभयोरपि निषेधः कृतो वर्तते। चन्द्रकीर्तिना प्रसन्नपदायां प्रदर्शितं यत् प्रज्ञापारमितासूत्रस्य मूलं पूर्वशैला-परशैलानुयायिनोरुभयोरपि मान्यमासीत् (द्रष्टव्यं कीथरचिते बौद्धदर्शने २१९ पृष्ठे)।

एवं महायानग्रन्थानामवलोकनेन स्पष्टमिदं प्रतीयते यत् प्रारम्भिकं बौद्धदर्शनं प्राधान्येन सर्वास्तिवादेन प्रभावितमपि बीजरूपेण शून्यवादमपि बिभर्ति स्म। शून्य-वादस्य निष्कर्षो नागार्जुनस्य प्रथमायां सप्तम्यां च कारिकायां वर्णितो दृश्यते—

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः।
उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन॥

न सद् नासद् न सदसन्न चाप्यनुमानात्मकम्।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः॥

आचार्यनागार्जुनेन द्विविधा सत्ता स्वीकृता—पारमार्थिकी, सांवृत्तिकी च। तत्र संवृत्तिरपि द्विधा तथ्यसंवृत्तिः, मिथ्यासंवृत्तिश्चेति भेदेन। परमार्थस्त्वितो विलक्षणम्। शून्यं त्रिकालाबाधितत्त्वेन हेतुना परमार्थरूपम्। तच्च योगिजनैरेव प्रत्यक्षीक्रियते।

र्जुनस्य परमसिद्धान्तोऽयमेवास्ति यत् सर्वे धर्माः स्वभावरहिता इति। अस्य परपक्ष-खण्डने तात्पर्यम्। नागार्जुनस्य स्वीयः पक्षः कश्चिन्नास्ति। 'सर्वे धर्माः स्वभावरहिताः' अस्य तात्पर्यं शून्यत्वमेव। यद्धि परमार्थसद् विद्यते, शून्यवादो निषेधस्वरूपः। अनेन सर्वस्य निषेधः सर्वत्र च दोषोद्भावनमेव कृतं वर्तते। अनयैव च पद्धत्या शून्यवादस्य पारमार्थिकी सत्यता प्रतिपादितास्ति।

नागार्जुनमतेन चत्वारि आर्यसत्यान्यपि न सन्ति, प्रतीत्यसमुत्पादः प्रमाणम्, गतिः, गन्ता, गन्तव्यं चेति सर्वं नास्ति। अध्वत्रयम्, द्रष्टा, द्रष्टव्यम्, दर्शनम्, संस्कृतधर्माः, पुद्गलः, त्रिकायवाद इति सर्वमपि नास्ति। तेन तथागतस्यास्तित्वम्, अन्ततो निर्वाण-मपि च निषिद्धम्। एवं शून्यवादो निषेधस्वरूपः। केवलं शून्यमेव तत्र परमार्थसद् विद्यते। अतः—

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥

इति वाक्यपद्धत्या—

शून्यमदः शून्यमिदं शून्यात् शून्यमुदच्यते।
शून्यस्य शून्यमादाय शून्यमेवावशिष्यते॥

इत्यस्या नूतनायाः शून्यवादव्याख्याभूतायाः कारिकाया निर्माणं समुचितमेव।

प्राचीनार्वाचीनपरमाणुविचारपर्यालोचनम्

श्री बलरामस्वामी, प्राचीनन्यायाचार्यः

दर्शनाध्यापकः, श्रीदादूमहाविद्यालये, मोतीडूँगरी, जयपुरम्

उद्दिश्य परमाणूनां गुणकर्मविवेचनाम् ।
प्राच्यावाच्यविचाराणां क्रियते परिलोचनम् ॥

किं नाम परमाणुत्वम् ?

अथ परमाणुजिज्ञासा, के नाम परमाणवः, कानि च तेषां गुणकर्माणि ? अत्राहुर्मनीषिणः—परमाणवो नाम लोके सूक्ष्मतमाः पदार्थाः । परमाणुरिति नामधेयमेव तावन्निवेदयति स्वाभिधेयस्य सूक्ष्मतमत्वम् । तथाहि—यः खलु परमतयाऽणुः स एव परमाणुर्नाम । तत्राणुर्नाम अणुत्वपरिमाणवान् पदार्थः । परिमाणं पदार्थेषु मानव्यवहारस्यासाधारणकारणीभूय स्थितः पदार्थनिष्ठो गुणविशेषः । चतुर्धा च तत्—अणुत्वम्, महत्त्वम्, ह्रस्वत्वम्, दीर्घत्वं च । तत्राणुत्वपरिमाणवन्तो हि पदार्था अणवो नाम । अणुष्वपि च ये परमा अणवस्ते परमाणवो नाम ।

परमत्वं हि सर्वोत्कृष्टत्वम् । सर्वातिशायित्वमिति यावत् । यः खल्वतिशेते केनापि धर्मविशेषेण स्वेतरान् सर्वान् पदार्थान्, न चातिशय्यते स्वयं तेन धर्मेण, केनाप्यन्येन, स हि सर्वातिशायी सर्वोत्कृष्टो वा । भवन्ति च लोके पदार्थानां मध्ये केऽपि तथाभूताः पदार्थाः, येऽतिशेरतेऽन्यानणुत्वधर्मेण, न चातिशय्यन्ते स्वयमस्मिन् धर्मे केनाप्यन्येन, ततस्तु व्यपदिश्यन्ते ते परमाणुसंज्ञया ।

किं नाम परमाणुसद्भावे प्रमाणम् ?

अत्रेदमाशङ्क्यते—ननु किं नामात्र प्रमाणं यत् परमाणवोऽपि भवन्ति केचित् पदार्थाः । अणुत्वं नाम महत्त्वप्रतियोगी परिमाणविशेषः । सन्ति लोके तथाभूताः पदार्था ये न भवन्ति प्रत्यक्षाः, महत्त्वाभावात् । अणवस्तु ते व्यपदिश्यन्ते, अणुपरिमाणवत्त्वात् । तथा च सन्तु नाम अणवः पदार्थाः, अणुष्वपि भवन्ति केऽपि परमाणव इत्यत्र नास्ति प्रमाणम् । अणूनपि यावन्न स्पृशति प्रत्यक्षं नतरां पुनः परमाणून् । न चापि सम्भवत्यनुमानम्, लिङ्गाभावात् । नाप्युपमानम्, सादृश्याभावात् । नाप्यागमः, तत्र परमाणुचर्चाया अपि अनुपलब्धेः ।

तत्रोत्तरं दीयते—अनुमानं तावदत्र प्रमाणं यत् सन्ति परमाणवः केऽपि पदार्थाः। तथाहि—अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद् विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात्, महत्परिमाणतारतम्यवदिति। अर्थाद् यथा ह्याकाशादयो महत्त्वोत्कर्षस्य परमसीमानः, तथैवाणुत्वोत्कर्षस्यापि क्वचिद् विश्रान्तिर्भवितुमर्हति। यत्र च तथात्वम्, त एव परमाणवो नाम।

न चास्तु विश्रान्तिरहित एवाणुत्वोत्कर्षः, विपक्षे बाधकाभावादिति वाच्यम्, तथात्वे सर्वेषामपि पदार्थानां समानपरिमाणत्वापत्तेरेव बाधकत्वात्। तथाहि—अवयवसंख्याभेदो वा, अवयवानां प्रचयविशेषो वा पदार्थानां लघुत्वमहत्त्वतारतम्यनियामकः। यथा अवयवसंख्यापरम्पराया अल्पत्वेन सर्षपस्य लघुत्वम्, आधिक्येन च महत्त्वं सुमेरोः। यदि हि सुमेरुसर्षपयोरवयवपरम्परा अविश्रान्ततया निर्विशेषं प्रसारमश्नुयात्, तर्हि द्वयोरप्यसंख्येयावयवत्वेन समानपरिमाणतापद्येत। न हि सुमेरुसर्षपयोरवयवसंख्यासाम्येऽपि प्रचयविशेषात् परिमाणभेदो वक्तुं सुशकः, तूलपिण्डवत्। तथा सति सुमेरोरवयवसंघटनायाः शिथिलत्वावश्यकतया सर्षपापेक्षया मृदुतरत्वापत्तेः, प्रशिथिलावयवतूलपिण्डवदेव। तथा च द्वयोः परिमाणभेदोपपादनाय तयोरवयवसंख्याभेद एवाश्रयणीयः। स चायं संख्याभेदोऽपेक्षतेऽवयवानामणुत्वोत्कर्षविश्रान्तिम्। तथात्वे हि सर्षपावयवविश्लेषपरम्परा विश्राम्यति शीघ्रतरं सुमेरोस्तु सुचिरतरेणेति तयोरवयवसंख्यानैन्यूनाधिक्यमादाय प्रवर्तते तत्र परिमाणभेदः। तदित्थं सर्वेषामेव पदार्थानां परिमाणभेदोपपादनाय तेषामवयवधाराया वक्तव्या क्वचिद् विश्रान्तिः। यत्र पुनर्विश्राम्यति सैषावयवपरम्परा, तत्रैव तु विश्रान्तिमर्हत्यणुत्वोऽत्कर्षोऽपि। तथा च त एव निरवयवा अन्तिमा अन्तिमा अवयवा लभन्ते परमाणुनामधेयाभिधेयताभागधेयम्।

किं नाम अणुत्वे महत्त्वे च प्रमाणम्?

ननु विरम्यतां तावदत्रैव परमाणुचर्चा यावन्नाद्यापि सिध्यति केनापि प्रमाणेन अणुत्वमेव कोऽपि पदार्थः। प्रथमतोऽणुत्वसिद्धावेव पुरःसर्तुमर्हति परमाणुचर्चा। तथा च "मूले नष्टे कुतः शाखा" इति न्यायेनाणुत्वसिद्धेः पूर्वं कृतमनया परमाणुचर्चया काकदन्तपरीक्षया।

ननु कथमुच्यतेऽणुत्वस्यासिद्धत्वम्, यावत् परिमाणविशेषतया तत्सत्ता भवतिं सर्वप्रसिद्धेति चेन्न, परिमाणत्वसामान्यस्यैव तावदसिद्धेस्तद् विशेषस्य दूरापास्तत्वात्।

तथाहि—

परिमाणं नाम मानव्यवहारासाधारणकारणमुच्यते। तत्रेदमाशङ्क्यते—कः पुनरयं मानव्यवहारो नाम ? हस्तवितस्त्यादिव्यवहारो वा, अणुमहदादिव्यवहारो वा, असर्वगत-व्यवहारो वा, परिमितव्यवहारो वा ?

न तावद्धस्तवितस्त्यादिव्यवहारः, अननुगतत्वेन सामान्यलक्षणत्वानुपपत्तेः, परमाणौ परममहति चाभिमते तादृशव्यवहाराभावात्। नाप्यणुमहदादिव्यवहारः, सर्वपरिमाण-साधारणत्वाभावात्। नासर्वगतव्यवहारः, अविभुत्वेनैवोपपत्तेः, व्यापकपरिमाणे चाभावात्। नापि परिमितव्यवहारः, महद्व्यवहारस्यैव परिमितव्यवहारत्वेन सर्वपरिमाणाव्यापकत्वात्। न चाणुत्वेऽपि परिमितव्यवहारोऽस्तीति वाच्यम्, परिमाणत्वजातेरसिद्धौ अणुत्व-स्याप्यसिद्धत्वात्।

न चाणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद् विश्रान्तम्, परिमाणतारतम्यत्वाद् महत्परिमाण-तारतम्यवदित्यनुमानेन भवेत् तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, विकल्पासहत्वात्।

तथाहि—परिमाणतारतम्यं किम्, अणुमहत्परिमाणसाधारणपरिमाणजातीयतारतम्यं विवक्षितं, महत्त्वतारतम्यं वा ? न तावदाद्यः, असिद्धेः। नापि द्वितीयः, सिद्धसाधनत्वात्, अपकृष्टमहत्त्वतारतम्यस्यैवाणुपरिमाणतारतम्यात्मकत्वात्, तस्य च त्रसरेणावेव विश्रान्तत्वात्।

न च त्र्यणुकोपादानं परिमाणवत्, द्रव्यत्वात्; घटवदिति तत्सिद्धिः स्यादिति वाच्यम्, परिमाणजातीयतामात्रस्य व्यापकस्यासिद्धौ प्रतिबन्धासिद्धेः। व्यापकतावच्छेद-रूपग्रहं विना व्यापकत्वाग्रहे तन्निरूपितव्याप्तिग्रहासंभवात्। यत्र द्रव्यत्वम्, तत्र परिमाण-मिति व्याप्तिः, तदा गृह्येत यदि व्यापकतावच्छेदकं परिमाणत्वं सिद्धं भवेत्, तस्यैव त्वद्याप्यसिद्धेः।

न च त्र्यणुकोपादानं परिमाणवदिति साध्यस्यायमर्थो यत् परिमितव्यवहारहेतु-गुणवदस्तीति वाच्यम्, गुरुत्वावच्छेदकादावपि परिमितव्यवहारदर्शनेनार्थान्तरतापत्तेः।

तथा चाणुत्वसाधकप्रमाणाभावेन तदभावेऽलमनया परमाणुचिन्तयेति चेत्, अत्रोच्यते—त्र्यणुकोपादानं गुणत्वापरजात्या महत्त्वैकजातीयगुणवत्, द्रव्यत्वात्, घटव-दित्यनुमानेन परिमाणत्वसामान्यजातिसिद्धेः।

न चात्र न महत्त्वैकजात्या एकजातीयगुणवत्त्वं साध्यतामर्हति, तथात्वेऽप्रसिद्धान्तापत्तेः, त्र्यणुकापादाने महत्त्वानभ्युपगमात्। नापि जात्यन्तरेण, जात्यन्तरत्वेन परिमाणत्वस्यैव वक्तव्यत्वात्, तस्य चासिद्धेरिति वाच्यम्; नानामहत्त्वसाधारणजातिमात्रेण तथा साध्यत्वात्।

न चैवं तत्र महत्त्वस्यैव सिद्धिः स्यादिति वाच्यम्, तथा सति परमाणोरपि दृश्यतापत्तेः।

तथा च महत्त्वाणुत्वसाधारणी जातिः परिमाणत्वं नाम सिध्यति। तस्यैव च परिमितव्यवहारकारणतावच्छेदकत्वेऽपि यत् पुनर्गुरुत्वावच्छेदकादौ परिमितव्यवहारदर्शनं तत् खलु गुरुत्वावच्छेदकोपाधीभूतसंख्यामादायेति नार्थान्तरम्।

न चैवं घटादिपरिमाणेऽप्यवच्छेदकहस्तादिसंख्यानिबन्धन एव परिमितव्यवहारः स्यादिति वाच्यम्, हस्ताद्यवच्छेदं विनापि परिमितव्यवहारात्। गुरुत्वे तूपाधिं विना तथा व्यवहाराभावात्।

अपि च गुरुत्वं न परिमाणसजातीयो गुणः, तथा सति गुरुत्वोत्कर्षापकर्षाभ्यां सह परिमाणस्याप्युत्कर्षापकर्षापत्तेः। तथा च गुरुत्वे परिमितव्यवहार उपाधिनिबन्धन एव।

ननूपरिष्टाद् महत्त्वोपष्टम्भेन तावत् परिमाणत्वसामान्यजातिरुपपादिता। न च विद्यते स्वयं महत्त्व एव किमपि प्रमाणमिति साध्याप्रसिद्धिः ?

न च महदिति प्रत्यय एव महत्त्वसाधकः स्यादिति वाच्यम्, बहुतरद्रव्यसमवायेनैव तथा प्रत्ययोपपत्तेः। बहुतरद्रव्यसमवायाभावेनैव च द्व्यणुकादेरनुपलम्भस्याप्युपपत्तेः।

न चैवं गगनेऽपि महदिति प्रत्ययो न स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः; अन्यत्र महत्त्वासिद्धौ तत्रापि महत्त्वाननुमानात्।

अत्रोच्यते—बहुत्वं हि यद् महत्त्वव्यवहारकारणं स्वीक्रियते, तत् किम् अवयवबहुत्वमात्रं तथा व्यवहारहेतुः, बहुत्वविशेषो वा ? न तावदवयवबहुत्वमात्रम्, महदल्पसाधारणत्वेनाल्पव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्। नापि बहुत्वविशेषः, स हि निर्धारितो वा स्यात्, अनिर्धारितो वा ? न तावन्निर्धारितः, अवयवबहुत्वे सत्ताया अनिश्चयेऽपि घटादौ महदिति व्यवहारात्। नाप्यनिर्धारितः, महत्त्वप्रकर्षापकर्षप्रत्ययाभावप्रसङ्गात्।

न च प्रचुरदेशव्यापकत्वात् तदनुमानमिति वाच्यम्, देशप्राचुर्यस्यापि निश्चायकमानाभावात्। तत्रापि प्रचुरदेशव्यापकत्वानुमानेऽनवस्थापातात्।

न च कथं पुनर्घटादेः प्रचुराप्रचुरदेशव्यापकताप्रत्यय इति वाच्यम्, महत्त्वोत्कर्षापकर्षाभ्यामेव तदनुमानात्।

अपि च देशानां भेदेन प्रतिसन्धानाभावे तदपेक्षाबुद्ध्यधीनस्य बहुत्वविशेषस्यैवानुपपत्तेः कथं स महद् व्यवहारकारणं भवितुमर्हति ? तथा च महदिति प्रत्ययबलेन प्रत्यक्षसिद्धो महत्त्वं नाम परिमाणविशेषः।

तदित्थं प्रत्यक्षसिद्धं महत्त्वं सिसाधयिषान्यायेन अनुमानद्वारापि समश्नुते सिद्धिम्। तथाहि—द्व्यणुकानुपलम्भो गुणविशेषविपर्ययाधीनः, सालोकेन्द्रियसन्निकृष्टचाक्षुषद्रव्यानुपलम्भत्वात्, पवनानुपलम्भवदिति।

तदेवं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां स्वयं सिद्धं महत्त्वं साधयत्यनुमानविधया परिमाणत्वं स्वव्यापकम्। परिमाणत्वेन च सिध्यति पुनर्महत्त्वाभावेऽणुत्वम् अणुव्यवहारनिबन्धनम्। भवति चात्र प्रशस्तभाष्यसंवादोऽनुकूलः। तथाहि—

"परिमाणं मानव्यवहारकारणम्। तच्चतुर्विधम्—अणु, महद्, दीर्घं, ह्रस्वं च। तत्र महद् द्विविधम्—नित्यमनित्यं च। नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम्; अनित्यं त्र्यणुकादावेव।

तथा चाणवपि द्विविधम्—नित्यमनित्यं च। नित्यं परमाणुमनःसु, तत्तु परिमण्डलम्। अनित्यं द्व्यणुक एव। कुवलयामलकबिल्वादिमहत्स्वपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः। दीर्घत्वह्रस्वत्वे चोत्पाद्य महदणुत्वैकार्थसमवेते। समिदिक्षुवंशादिष्वञ्जसा दीर्घेष्वपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तो ह्रस्वत्वव्यवहारः।

अनित्यं चतुर्विधमपि संख्यापरिमाणप्रचययोनि। तत्रेश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्नपरमाणुद्व्यणुकेषु बहुत्वसंख्यातैरारब्धे कार्यद्रव्ये त्र्यणुकादिलक्षणे रूपाद्युत्पत्तिसमकालं महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति। द्विबहुभिर्महद्भिश्चारब्धे कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वान्येव महत्त्वमारभन्ते, न बहुत्वम्; समानसंख्यैश्चारब्धेऽपि महत्त्वदर्शनात्।

प्रचयस्तूलपिण्डयोर्वर्तमानः पिण्डारम्भकावयवप्रशिथिलसंयोगानपेक्षमाणः, इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो वा द्वितूलके महत्त्वमारभते, न बहुत्वमहत्त्वानि, समानसंख्यापरिमाणैरारब्धेऽतिशयदर्शनात्।

द्वित्वसंख्या चाण्वोर्वर्तमाना द्व्यणुकेऽणुत्वमारभते। महत्त्ववत् त्र्यणुकादौ कारण-बहुत्वमहत्त्वसमानजातीयप्रचयेभ्यो दीर्घत्वस्योत्पत्तिः। अणुत्ववच्च द्व्यणुके ह्रस्वत्वस्यो-त्पत्तिः" इति।

के नाम परमाणवः ?

तदित्थं सुसिध्यमानेऽणुत्वे सम्भवति तत्र परमाणुत्वमपीति लभतेऽवकाशं परमाणु-चर्चाप्रसङ्गः सुतराम्। तथा चोपतिष्ठते प्रश्नः—के नाम तेऽवयवविशेषा ये भवन्ति परमाणुपदाभिधेयतासौभाग्यभाज इति।

द्विविधं तावदत्र मन्तव्यं मनीषिणाम्। तथाहि केचिदाहुस्त्रसरेणवो नाम परमाणवः। तथा चोक्तम्—

जालसूर्यमरीचिस्थं यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः।
प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुरिति स्मृतः॥ इति।

अथापरे प्रतिपादयन्ति—न त्रसरेणवः परमाणवः, अपि तु त्रसरेणूनामप्यवयवाना-मवयवाः परमाणुपदवाच्यतामर्हन्ति। तथाहि त्रसरेणवस्तावद् दृश्यमानद्रव्याणि। दृश्यमान-त्वाच्च भवितुमर्हन्ति महत्त्वपरिमाणवन्तः। महत्त्वाच्च भवितव्यं तैः सावयवैर्घटपटादिवत्। ये चैते त्रसरेणूनामवयवाः, ते द्व्यणुका नाम। भवितव्यं पुनरेतैर्द्व्यणुकैरपि सावयवैर्महदा-रम्भकत्वात्, तन्तुकपालादिवत्। न चातः परं पुनरस्ति द्व्यणुकावयवानां सावयवत्वे प्रमाणं किमपि, प्रभवति चानवस्थादोषो निष्प्रमाणं तथा स्वीकारे। तथा च यदेते द्व्यणु-कावयवास्तेष्वेव समाप्यतेऽवयवविभागपरम्परा, पर्यवस्यति च तत्रैवाणुत्वोत्कर्ष इति विराजन्ते त एव परमाणुपदासने।

तदित्थं त्रसरेणूनामवयवा द्व्यणुकाः, द्व्यणुकानामवयवाश्च परमाणवः। द्वाभ्यां द्वाभ्यां हि परमाणुभ्यां समुत्पद्यन्ते द्व्यणुकाः, त्रिभ्यस्त्रिभ्यश्च द्व्यणुकेभ्यः समारभ्यन्ते त्रसरेणवः। अत एव च त्र्यणुक इति त्रसरेणूनां नामान्तरम्। तथा च त्रसरेणूनां षष्ठो भागो भवति परमाणुः। तथा चोक्तम्—

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः।
तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुरिति स्मृतः॥ इति।

अथैतदसहमानास्त्रसरेणुपरमाणुत्ववादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते। तथाहि—त्रसरेणूनां द्व्यणुकानां च सावयवत्वसाधकमुपर्युक्तमनुमानद्वयमप्यप्रमाणम्, विपक्षे बाधकाभावात्।

न च चाक्षुषं प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वं भवति कारणमिति प्रत्यक्षाणां त्रसरेणूनां महत्त्वमावश्यकम्। तच्चावयवसंख्याजन्यमेव भवितुमर्हति, तेन भवितव्यं तदवयवैरिति विद्यतेऽत्रानुकूलस्तर्क इति वाच्यम्, त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणैवोक्ततर्कानवतारात्।

न चैवमणुव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तस्यापकृष्टपरिमाणनिबन्धनमात्रत्वात्, महत्यपि महत्तरापेक्षयाऽणुव्यवहारदर्शनात्। तथा च त्रसरेणूनामवयवे प्रमाणाभावात् त एव परमाणव इति।

अत्रेदं विचारणीयम्—कथं नाम त्रसरेणावेकत्र सम्भवति परमाणुत्वस्य च प्रत्यक्षत्वस्य परस्परविरुद्धस्य सन्निवेशः ? अणुत्वं हि प्रत्यक्षताविरोधितया सम्प्रतिपन्नम्। प्रतिपद्यते हि सूक्ष्मत्वेन वस्तूनामप्रत्यक्षता। उच्यते च "अतिदूरात्, सामीप्यात्, इन्द्रियघातात्, मनोऽनवस्थानात्, सौक्ष्म्यात्, व्यवधानात्, अभिभवात्, समानाभिहाराच्च" इति। अदृश्यताहेतूनां मध्ये सूक्ष्मत्वमप्यन्यतमो हेतुः। प्रतिपाद्यते च "सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः, नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः" इति प्रकृत्यादितत्त्वानां प्रत्यक्षाभावे सूक्ष्मत्वमेव हेतुतया। सूक्ष्मत्वं चाणुत्वं चानर्थान्तरम्। तथा च कथं भवेत् परमाणुरूपाणां त्रसरेणूनां प्रत्यक्षता ! न चाप्रत्यक्षास्त्रसरेणवः, प्रत्यक्षत्वेनैव तेषां वर्णनात्। अपि च त्रसरेणूनामेव त्र्यणुकमिति नामान्तरं सिध्यति चानेन तेषामणुत्रयनिर्मितत्वम्। तथात्वेऽपि कथमेषां स्यात् परमाणुता !

अथवा त्र्यणुकतो भिन्ना एव त्रसरेणुरिति रूढनामधेयाः केऽपि निकृष्टमहत्तमाः पदार्थाः। त एव परमाणवः। तेषामेव च नित्यं महत्त्वम्। महत्त्वेन प्रत्यक्षयोग्यत्वेऽपि दुष्प्रत्यक्षत्वात् तत्राप्रत्यक्षत्वव्यवहारः। अत एव मुनीनां सम्भवति तेषामपि प्रत्यक्षम्।

भवतु यथा तथा, नास्त्यत्र केषामपि विप्रतिपत्तिर्यद् द्रव्याणां सूक्ष्मतमा अवयवाः परमाणवो नाम।

कानि नाम द्रव्याणि परमाणुरूपाणि ?

अथ कानि नाम द्रव्याणि परमाणुरूपाणीति चेत्, अत्रोच्यते—"पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि" इति वैशेषिकसूत्रानुसारं नव तावत् पदार्था द्रव्यात्मना जगतां घटकतया स्थिताः। तत्र आकाशम्, कालः, दिक्, आत्मा चेति चतुर्णां परममहत्त्वेन परमाणुरूपताकथापि न सङ्गच्छते। शेषाणां पुनः पञ्चानां मध्ये "युगपज्ज्ञानानुपलब्धिर्मनसो लिङ्गम्" इति सूत्रानुसारमनुमानसिद्धस्य मनसो माध्यमिकपरिमाणवत्त्वे पुनरपि ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गात् "यावता विनाऽनुपपत्तिस्तावत् सर्वं कल्पनीयम्" इति न्यायेन मनसोऽणुत्वं सम्प्रतिपन्नमिति मनस्तावदेकं परमाणुरूपम्।

तथा चोच्यते—

साक्षात्कारे सुखादीनां कारणं मन उच्यते।
अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥ इति।

अथ च सूक्ष्मात् स्थूलमिति सृष्टिनियमाद् भौतिकपदार्थानामारम्भकतया स्थितानां पृथिव्यप्तेजोवायूनां सूक्ष्मस्थूलोभयात्मकत्वावश्यकतया तेषां चतुर्णामपि सिध्यति परमाणुरूपत्वम्।

तथा च पृथिवी, जलम्, तेजः, वायुः, मनश्चेति भवन्ति पञ्च परमाणुरूपाणि द्रव्याणि। तथा चोक्तम्—

"तत्र गन्धवती पृथिवी। सा द्विविधा–नित्या चानित्या च। नित्या परमाणुरूपा, अनित्या कार्यरूपा।"

"शीतस्पर्शवत्य आपः। ता द्विविधाः–नित्या अनित्याश्च। नित्याः परमाणुरूपाः, अनित्याः कार्यरूपाः।"

"उष्णस्पर्शवत् तेजः। तद् द्विविधम्-नित्यमनित्यं च। नित्यं परमाणुरूपम्, अनित्यं कार्यरूपम्।"

"रूपरहितः स्पर्शवान् वायुः। स द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च। नित्यः परमाणुरूपः, अनित्यः कार्यरूपः।"

"सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः। तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च।" इति।

तदित्थं पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परमाणुरूपत्वं सर्वेषां सम्प्रतिपन्नम्।

अथ च "तस्माद् वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः" इत्यौपनिषदाः, "तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः" इति सांख्याश्चाकाशस्यापि पृथिव्यादिवदेव जन्यतां सूक्ष्मस्थूलभेदं च निरूपयन्तस्तस्यापि परमाणुरूपतां व्याचक्षते। यदि चेत्थं महाकाशस्यापि जन्यद्रव्येषु क्रियेत परिगणना, तर्हि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि पञ्च भूतानि मनश्चेति षड् द्रव्याणि सम्भवन्ति। परमाणुरूपाणि महाकाशस्यापि पृथिव्यादिवत् सूक्ष्मतः स्थूलोत्पत्तिनियमेनैव निष्पत्तेरावश्यकत्वात्।

परमाणवो नित्याः, किं वा अनित्याः ?

अथैतानि परमाणुरूपाणि द्रव्याणि किं नित्यानि, किं वा अनित्यानीति विचारणायां ये खलु परमाणुवादिनो वैशेषिका नैयायिकाश्च तेषां मतेन नित्यास्तावत् परमाणवः।

तथाहि—नित्यत्वं नाम प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम्। तद्वैपरीत्येन चानित्यत्वं नाम प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वम्, उत्पत्तिविनाशशीलत्वमिति यावत्।

तत्रोत्पत्तिर्यथा कस्यापि द्रव्यस्य स्वसमवायिकारणेभ्यस्तेषां संयोगद्वारा सम्भवति, तथैव विनाशोऽपि खलु तस्य द्रव्यस्य समवायिकारणनाशाद् वा असमवायिकारण(स्वावयवसंयोग)नाशाद् वा सम्भवति। यथा हि तन्तुनाशात् तन्तुसंयोगनाशाद् वा भवति पटस्य विनाशः।

सम्भवति चेयं प्रक्रिया सावयवेष्वेव द्रव्येषु, न पुनर्निरवयवेषु। निरवयवाश्च परमाणव इति सुनिरूपितमुपरिष्टात्। नास्ति तत्र समवायिकारणनाशस्य, असमवायिकारणनाशस्य वा प्रसङ्गः। न चास्त्यन्यः प्रकारो विनाशस्येति सिध्यतितरां परमाणूनां नित्यत्वम्। भवति चात्र "सदकारणवद् नित्यम्" इति वैशेषिकसूत्रमनुकूलम्।

अथ ये पुनः सांख्या वेदान्तिनश्च प्रकारान्तरेणैव विकासं पञ्चभूतानामामनन्ति प्रतिपादयन्ति च "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति सिद्धान्तम्, तन्मतेनाविर्भावतिरोभावयोरेवोत्पत्तिविनाशार्थत्वेन पञ्चानामपि भूतानां स्वस्वकारणादाविर्भावतिरोभावस्वीकारात् तेषां परमाणूनामनित्यत्वमेव प्रतिभाति, तथापि सत्कार्यवादे आविर्भावात् पूर्वमपि पश्चादपि च तिरोभावात् सूक्ष्मातिसूक्ष्मरूपेण कार्यस्य सत्त्वावश्यकतया भूतानामाविर्भावात् पूर्वमपि सूक्ष्मरूपेण विद्यमानत्वाद् वस्तुगत्या नित्यत्वमेव प्रभवति।

परमाणव एकैकमात्रगुणाः, किं वा अनेकगुणाः ?

अथ पृथिव्यादिपरमाणूनामेकैकं गुणवत्त्वमाहोस्विदनेकगुणवत्त्वमिति विचारचर्चायामाहुर्वैशेषिका नैयायिकाश्च—परमाणूनां यथोपलम्भमनेकगुणवत्त्वम्। तथाहि—वायुपरमाणवस्तावत् स्पर्शैकमात्रगुणाः, तेजःपरमाणवो रूपस्पर्शात्मकगुणद्वयवन्तः, जलपरमाणवो रूपरसस्पर्शगुणत्रयवन्तः, पृथिवीपरमाणवश्च रूपरसगन्धस्पर्शगुणचतुष्टयवन्त इति। गुणपदेनात्र विशेषगुणानामेव विवक्षा। तथा च परमाणुषु संख्यापरिमाणादयोऽन्येऽपि सामान्यगुणा भवन्तीत्यन्यदेतत्। तदस्मिन् विषये भवन्ति वैशेषिकसूत्राण्यनुकूलानि। तथाहि—

"रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथ्वी। रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः। तेजो रूपस्पर्शवत्। स्पर्शवान् वायुः" इति। तथा च न्यायसूत्राणि—

"गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः, अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्य आकाशस्योत्तरः।" इति।

अथास्मिन् विषये सांख्याः प्रतिपद्यन्ते—शब्दैकमात्रमाकाशम्। शब्दस्पर्शगुणद्वयवान् वायुः। शब्दस्पर्शरूपगुणत्रयवत् तेजः। शब्दस्पर्शरूपरसगुणचतुष्टयवत्य आपः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणपञ्चकवती च पृथिवी। तथाहि प्रतिपादयन्ति "तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः" इति कारिकाव्याख्यायां तत्त्वकौमुद्यां श्रीवाचस्पतिमिश्राः—

"तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणम्। शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राद् वायुः शब्दस्पर्शगुणः। शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद् रूपतन्मात्रात् तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणम्। शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद् रसतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगुणा आपः। शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद् गन्धतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी।" इति।

अथ च तदनुरूपामेव गुणव्यवस्थां निरूपयन्ति वेदान्तिनोऽपि। तथाहि तेषां सृष्टिविकासप्रक्रिया—

तमःप्रधानप्रकृते – स्तद्भोगायेश्वराज्ञया।
वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे॥ इति।

तथा—

तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने।
पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम्॥
द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते॥
तैरण्डस्तत्र भुवनं भोग्यभोगाश्रयोद्भवः॥

इति च।

तत्र च गुणव्यवस्था—

शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो भूतगुणा अमी।
एकद्वित्रिचतुष्पञ्च गुणा व्योमादिषु क्रमात्॥ इति।

तथा—

प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दो वायौ वीसीति शब्दनम् ।
अनुष्णाशीतसंस्पर्शो वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः ॥
उष्णः स्पर्शः प्रभारूपं जले बुलबुलुध्वनिः ।
शीतः स्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्यमीरितम् ॥
भूमौ कडकडाशब्दः काठिन्ये स्पर्श इष्यते ।
नीलादिकं चित्ररूपं मधुराम्लादिको रसः ॥
सुरभीतरगन्धौ द्वौ गुणाः सम्यग् विवेचिताः ॥ इति च ।

तदस्यां पञ्चीकरणप्रक्रियायां सर्वेष्वपि भूतेषु भूतान्तरांशानामपि संमिश्रणात् सर्वैरपि गुणैर्भवितव्यं यद्यपि, तथापि "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" इति न्यायेन भवत्युपर्युक्तसंख्यया गुणव्यवस्थासङ्गतिः ।

तथा चोपर्युक्तसांख्यवेदान्तप्रक्रियानुसारं तत्तद्भूतानां परमाणुभिरपि तत्तत्संख्यैव गुणवद्भिर्भवितव्यमिति केऽपि परमाणव एकमात्रगुणाः, केऽपि पुनरनेकगुणा इत्येकं मतम् ।

अथाधुनिकाः केऽपि दार्शनिकाः सांख्याभिमततन्मात्राणां वैशेषिकाभिमतपरमाणूनां चाभेदं समर्थयन्तः प्रतिपादयन्ति परमाणूनामेकैकमात्रगुणवत्त्वम् । तथाहि—गन्धमात्रगुणाः पृथिवीपरमाणवः, रसमात्रगुणा जलपरमाणवः, रूपमात्रगुणास्तेजःपरमाणवः, स्पर्शमात्रगुणा वायुपरमाणवः, शब्दमात्रगुणाश्चाकाशपरमाणव इति । प्रमाणयन्ति चात्र प्राचीनवचनानि । यथा—

वायोः स्पर्शो रसोऽद्भ्यश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते ।
आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ॥

इति महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मवचः । तथा—

आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं गुणं विदुः ।
बलवान् जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥
ज्योतिरुत्पद्यते तस्मात् तद् रूपगुणमुच्यते ।

इत्यादिमनुवचनानि च ।

अथ कथं पुनर्भूतवर्णनप्रस्तावेषु तत्र तत्र पृथिव्यादिष्वितरगुणवर्णनं सङ्गच्छत इति प्रश्नस्य च कुर्वन्ति समाधानं ते यद् न खलु तद् भूतगुणवर्णनम्, अपि तु भौतिकपदार्थानां गुणवर्णनम्। भौतिका हि पदार्था भवन्त्यनेकभूतांशसंमिश्रणजन्या इति तेषु भूतान्तरसंसर्गात् सम्भवति गुणान्तरवत्त्वमपीति। न च ते स्वीकुर्वन्ति दृश्यमानस्थूलपदार्थानां भूतत्वमपि। बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं नाम भूतत्वमिति प्राचीनानां भूतलक्षणस्य सत्यपि तत्र समन्वये भौतिकपदार्थानां भूतत्वममन्यमानास्ते तादृशलक्षणस्य भौतिकेष्वतिव्याप्तिमाकलयन्तस्तदनादृत्य अन्यादृशमेव निरूपयन्ति भूतलक्षणम्। यथा—"नित्यत्वे सति गुणवत्समवायिकारणत्वं भूतत्वम्" इति। तथा च तन्मतेन परमाणुरूपा एव पृथिव्यादयो भूतानि न पुनर्द्व्यणुकादयः, भौतिकास्तु ते भूतान्तरयोगजन्यत्वात्।

सेयं विचारसरणिः सहते न वा दार्शनिकपरीक्षामिति नात्र विचारावकाशः। तथापि परमाणूनामेकैकमात्रगुणवत्त्वपक्षो न केवलमाधुनिकः, अपि तु प्राचीन इति प्रतीयते न्यायभाष्यसन्दर्भादिति प्रासङ्गिकत्वात् समुद्ध्रियतेऽत्र सप्रसङ्गः, येन सप्रमाणं विशदीभवेयुरत्र पूर्वोत्तरपक्षाः। तथाहि न्यायभाष्यम्—गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टम्। उद्देशश्च भूतानामेकगुणत्वे चानेकगुणत्वे समानमित्यत आह—

न्यायसूत्रम्—"गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः, अप्तेजोवायूनां पूर्वपूर्वमपोह्य आकाशस्योत्तरः।" (३-१-६२,६३)।

तदित्थं सूत्रद्वयेन गुणविभागं भूतानां कृत्वा पूर्वपक्षं दर्शयति सूत्रकारः। तथाहि सूत्रम्—"न सर्वगुणानुपलब्धेः" (६-१-६४) इति।

भाष्यम्—नायं गुणनियोगः साधुः, कस्मात्? यस्य भूतस्य ये गुणाः, न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्व उपलभ्यन्ते। पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते, गन्ध एवैको गृह्यते। एवं शेषेष्वपीति।

प्र०—कथं पुनरिमे गुणा नियोक्तव्याः?

उ०—सूत्रम्—"एकैकश्येनोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः" (३-१-६५)।

भाष्यम्—गन्धादीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः, अतस्तदनुपलब्धिः = तेषां तयोः तस्य चानुपलब्धिः। घ्राणेन रूपरसस्पर्शानाम्, रसनेन रूपस्पर्शयोः, चक्षुषा च स्पर्शस्येति।

प्र०—कथं तर्हि अनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति ।

उ० —सूत्रम्—"संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ।"

भाष्यम्—जलादिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते । एवं शेषेष्वपीति ।

प्र०—नियमस्तर्हि न प्राप्नोति, संसर्गस्यानियमात्, चतुर्गुणा पृथिवी, त्रिगुणा आपः, द्विगुणं तेजः, एकगुणो वायुरिति ।

उ०—नियमश्चोपपद्यते ।

प्र०—कथम् ?

उ०—सूत्रम्—"विष्टं ह्यपरं परेण ।"

भाष्यम्—पृथिव्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरेण विष्टम्, अतः संसर्गनियमः । तच्चैतद् भूतसृष्टौ वेदितव्यं नैतर्हीति ।

तदित्थं पूर्वपक्षमुपपाद्य तन्निरासाय प्रवर्तते सिद्धान्तपक्षः । तथाहि—

सूत्रम्—"न, पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ।"

भाष्यम्—नेति त्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे । कस्मात् ? पार्थिवस्य द्रव्यस्य आप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात् । महत्त्वात्, अनेकद्रव्यवत्त्वाद् रूपाच्चोपलब्धिरिति तैजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात्, न पार्थिवमाप्यं वा, रूपाभावात् । तैजसवत्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् न संसर्गादनेकगुणग्रहणं भूतानामिति । भूतान्तरकृतं च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते । नियमे वा कारणमुच्यतामिति ।

(२) रसयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात्, पार्थिवो रसः षड्विधः, आप्यो मधुर एव । न चैतत् संसर्गाद् भवितुमर्हति ।

(३) रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् तैजसरूपानुगृहीतयोः, संसर्गे हि व्यञ्जकमेव रूपं न व्यङ्ग्यमिति । एकानेकविधत्वे च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् रूपयोः । पार्थिवं हरितलोहितपीताद्यनेकविधं रूपम्, आप्यन्तु शुक्लमप्रकाशकम् । न चैतदेकगुणानां संसर्गे सत्युपपद्यत इति । उदाहरणमात्रं चैतत् । अतः परं प्रपञ्चः—

(४) स्पर्शयोर्वा पार्थिवतैजसयोः प्रत्यक्षत्वात् । पार्थिवोऽनुष्णाशीतः स्पर्शः, उष्णश्च तैजसः प्रत्यक्षः । न चैतदेकगुणानामनुष्णाशीतस्पर्शेन वायुना संसर्गेणोपपद्यत इति ।

(५) अथवा पार्थिवाप्ययोर्द्रव्ययोर्व्यवस्थितगुणयोः प्रत्यक्षत्वात् । चतुर्गुणं पार्थिवम्, त्रिगुणमाप्यमप्रत्यक्षम्, तेन तत्कारणमनुमीयते तथाविधमिति । तस्य कार्यं लिङ्गम्, कारणभावाद्धि कार्यभावः ।

(६) एवं तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् गुणव्यवस्थायास्तत्कारणे द्रव्ये व्यवस्थानुमानम् ।

(७) दृष्टश्च विवेकः पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् । पार्थिवं द्रव्यमबादिभिर्वियुक्तं प्रत्यक्षतो गृह्यते, आप्यं च पराभ्याम्, तैजसं च वायुना । न चैकैकगुणं गृह्यते ।

(८) निरनुमानं तु विष्टं ह्यपरं परेणेति । नात्र लिङ्गमनुमापकं गृह्यते, येनैतदेवं प्रतिपद्येमहि ।

(९) यच्चोक्तम्—विष्टं ह्यपरं परेणेति भूतसृष्टौ वेदितव्यं न साम्प्रतमिति, नियमकारणाभावात् , तदयुक्तम् । दृष्टं च साम्प्रतमपि अपरं परेण विष्टम्, वायुना च विष्टं तेज इति । विष्टत्वं संयोगः, स च द्वयोः समानः, वायुना च विष्टत्वात् स्पर्शवत् तेजः, न तु तेजसा विष्टत्वाद् रूपवान् वायुरिति नियमे कारणं नास्ति ।

(१०) दृष्टं च तैजसेन स्पर्शेन वायवीयस्य स्पर्शस्याभिभवादग्रहणम् । न च तेनैव तस्याभिभव इति ।

तदित्त्थं न्यायविरुद्धं मतं प्रतिषिध्य "न सर्वगुणानुपलब्धेः" इति चोदितं समाधीयते—

सूत्रम्—"पूर्वं पूर्वं गुणोत्कर्षं तत्तत् प्रधानम् ।"

भाष्यम्—तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः, घ्राणादीनां पूर्वं पूर्वं गन्धादेर्गुणस्योत्कर्षात् तत्तत् प्रधानम् ।

प्र०—का प्रधानता ?

उ०—विषयग्राहकत्वम् ।

प्र०—को गुणोत्कर्षः ?

उ०—अभिव्यक्तौ समर्थत्वम् । यथा बाह्यानां पार्थिवाप्यतैजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्वगुणव्यञ्जकत्वम्, गन्धरसरूपोत्कर्षस्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जकत्वम्, एवं घ्राणरसनचक्षुषां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्वगुणग्राहकत्वम, गन्धरसरूपोत्कर्षात् तु यथाक्रमं गन्धरसरूपग्राहकत्वम् । तस्माद् घ्राणादिभिर्न सर्वेषां गुणानामुपलब्धिरिति । यस्तु प्रतिजानीते गन्धगुणत्वाद् घ्राणं गन्धस्य ग्राहकम्, एवं रसनादिष्वपीति, तस्य यथागुणयोगं घ्राणादिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्यते । इति ।

तदनेन महता सन्दर्भेण स्पष्टीभवति यत् पृथिव्यादिपरमाणवो यथादर्शनमेकानेक-गुणा इति । भवति चानेन प्रासङ्गिकशङ्कानामपि समाधानम्, भवति च सुनिरूपितं कस्मिन् परमाणौ के गुणा इति ।

परमाणुगुणा नित्याः, किं वा अनित्याः ?

किं नित्याः परमाणुगुणाः, किं वा अनित्याः ? ननूपरिष्टात् प्रतिपादितं नित्याः खलु सर्वेऽपि परमाणव इति । तत् किं तेषां गुणा अपि नित्याः, किं वा अनित्या इति चेत्, अत्रोच्यते—पृथिवीजलतेजोवायूनां चतुर्विधपरमाणूनां मध्ये पृथिवीं विहाय शेषाणां त्रिविध-परमाणूनां गुणास्तावद् नित्याः, तेषां तत्तद्गुणानां निवृत्तिकारणाभावात् । पृथिवी-परमाणूनां गुणा रूपरसगन्धस्पर्शाः पुनः सर्वेऽप्यनित्याः, पाकवशेन तेषां परावर्तनदर्शनात् । पाको नाम तेजःसंयोगविशेषः । प्रत्यक्षं चानुभूयते पार्थिवपदार्थानां पत्रपुष्पफलादीनां रूपरसगन्धस्पर्शगुणा यथापाकं परिवर्तमानाः । तस्मात् पृथिवीपरमाणूनां नित्यत्वेऽपि तेषां गुणा अनित्याः । अप्तेजोवायूनां तु परमाणुषु नैषा स्थितिरिति तेषां गुणा अपि नित्याः । तथा चोक्तम्—

"रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजम्, अनित्यं च । अन्यत्रापाकजमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम्, अनित्यगतमनित्यम् ।" इति (तर्कसंग्रहः) ।

परमाणवो भोग्याः कि वा अभोग्याः ?

अथ परमाणवोऽपि किमस्माकं भोग्याः, किं वा अभोग्या इति विचारे न कैरपि दार्शनिकैरेषां समर्थितं भोग्यत्वम्, न च सम्भवति तथात्वम् । तथाहि भोगो नाम सुखदुःखसाक्षात्कारः । भोग्यता च पदार्थानां सुखदुःखानुभवसाधनता । न च परमाणवो भवन्ति स्वरूपेण कस्यापि सुखदुःखजनकानि । इन्द्रियद्वारा हि प्रवर्तते समस्तमपि भोग-जातं प्राणिनाम् । न च भवन्ति परमाणवः कस्यापीन्द्रियस्य विषयाः, नापि च तेषां रूप-रसादयो गुणाः । अत एवोच्यन्ते परमाणवोऽतीन्द्रियाः । यदि हि परमाणव एव साधयेयु-र्भोगान्, तर्हि न कोऽपि दारिद्रयमनुभवेत्, परमाणूनां सर्वत्र सुलभत्वात् । तथा च परमाणुत्वं न भोगसाधनतावच्छेदकम् । अत एव तत्तद्द्रव्याणां शरीरेन्द्रियविषयभेदानां व्याख्यानावसरे विषयप्रस्तावे विहाय परमाणून् द्व्यणुकादय एव विषयतया उदाह्रियन्ते । यथा—"विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ।" इत्यादि ।

किं नाम परमाणूनां कार्यं लोके ?

ननु यदि परमाणवो न भोग्याः प्राणिनाम्, तर्हि किं नाम परमाणूनां कार्यं लोके इति चेत्, अत्रोच्यते—जगतां रचनैव तावत् परमाणूनां कार्यम् । नहि परमाणूनामभावे

दृश्यमानप्रपञ्चरचना सम्भवति। पश्यामो वयं जगति यद् घटपटादयो विषया उत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते च। दृश्यते सूक्ष्मतः स्थूलमित्युत्पत्तिनियमः। स्थूलतश्च सूक्ष्ममिति प्रध्वंस-नियमः। न च प्रध्वंसो निरन्तो भवितुमर्हति, तथा सति महाप्रलयानन्तरं सृष्टेरभावप्रसङ्गात्। तथा च स्थूलरूपेण जगतां विनाशेऽपि सूक्ष्मतया तदुपादानानां सत्ता महाप्रलयेऽपि वक्तव्या। यानि च जगतामुपादानानि प्रलयावस्थायां सन्तिष्ठन्ते, तानि परमाणव एव।

ननु "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म", "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय", "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः" इत्यादिश्रुतिबलेन सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव जगतामुपादानं सिध्यति, न परमाणव इति चेत्, न; अखण्डचैतन्यस्वरूपस्य, "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" इत्यादि-श्रुतिप्रतिपादितस्य ब्रह्मणः शब्दस्पर्शादिविलक्षणगुणवतामचेतनानां जगतामुपादानत्वा-संभवात्।

ननु मा भूत् चेतनं ब्रह्म जगतामुपादानम्, नित्या अचेतना प्रकृतिः सत्त्वरज-स्तमोमयी नियतपरिणामशीला भवतु तथा। उच्यते च तथा सांख्यकारिकायाम् :—

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि॥
इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः॥ इति।

× × ×

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
(श्रीमद्भगवद्गीता)

इति चेत्, तदपि न; प्रकृतेरचेतनतया स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वासम्भवात्। चेतनपुरुषा-धीनतया सम्भवति प्रकृतेस्तथात्वमिति चेत्, इष्टापत्तिः। नैवं सति प्रकृतिवादे परमाणुवादे च तिष्ठति परिभाषाभेदेन प्रक्रियाभेदमन्तरा कोऽपि विशेषः। परमाणुवादिभिरप्यदृष्टस्य प्रकृतिसंज्ञास्वीकारात्। तथा चोक्तं श्रीमदुदयनाचार्येण :—

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो।
मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता॥ इति।

का नाम परमाणुभ्यो जगदुत्पत्तिप्रक्रिया ?

अथ यदि परमाणुभ्यो जगद्रचना, तर्हि किं तत्तद्द्रव्यापेक्षितसंख्यया परमाणूनां राशीभावादेव निष्पद्यन्ते द्रव्याणि, किं वा तत्रापेक्ष्यते कोऽपि क्रमविशेष इति चिन्तायां या खलु प्रक्रिया परमाणुवादिभिः स्वीक्रियते समर्थ्यते च, साऽधस्तात् प्रस्तूयते।

२०

प्रथमं तावत्—"अग्नेरूर्ध्वज्वलनम्, वायोस्तिर्यक्पवनम्, अणूनां मनसश्चाद्यं कर्म अदृष्टकारितम्" इति वैशेषिकसूत्रानुसारमदृष्टवत् क्षेत्रज्ञसंयोगात् परमाणौ कर्म। ततोऽसौ परमाण्वन्तरेण संयुज्य द्व्यणुकमारभते। बहवश्च परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलमारभन्ते, परमाणुत्वे सति बहुत्वाद् घटोपगृहीतपरमाणुवत्। नहि घटोपगृहीताः परमाणवो घटमारभेरन्, तथा सति न घटे प्रविभज्यमाने कपालशर्करादि उपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात्। तदवयवानां परमाणूनाञ्चातीन्द्रियत्वात्। तस्मान्न बहूनां परमाणूनां द्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वम्, अपि तु द्वावेव परमाणू द्व्यणुकमेकमारभेते। तस्य चाणुत्वं परिमाणं परमाणुपरिमाणात् पारिमण्डल्यादन्यदेव ईश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना द्वित्वसंख्या समारभते।

न च द्व्यणुकाभ्यां द्वाभ्यां द्रव्यस्यारम्भः, वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तदपि हि द्व्यणुकमेव भवेत्, न तु महत्, कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्वोत्पत्तेः। तथा च वैशेषिकं सूत्रम् "कारणबहुत्वात्, कारणमहत्त्वात्, प्रचयविशेषाच्च महत्" इति। न च द्व्यणुकयोरस्ति महत्त्वम्, यतस्ताभ्यामारब्धं भवेन्महत्। नापि च तयोर्बहुत्वम् द्वित्वादेव। न च प्रचयभेदस्तूलपिण्डानामिव, तदवयवानां निरवयवत्वेन प्रशिथिलावयवसंयोगभेदविरहात्। तस्मात् तेनापि तत्कारणद्व्यणुकवदणुनैव भवितव्यम्। तथा च पुरुषोपभोगातिशयाभावात्, अदृष्टनिमित्तत्वाच्च विश्वनिर्माणस्य भोगार्थत्वात् तत्कारणेन द्व्यणुकेनैव तन्निष्पत्तेः कृतं द्व्यणुकाश्रयेण द्व्यणुकान्तरेण, आरम्भवैयर्थ्यात्। आरम्भसार्थकत्वाय बहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकं चतुरणुकं वा द्रव्यं महद् दीर्घं चारब्धव्यम्। अस्ति हि तत्र भोगभेदः। अस्ति च बहुत्वसंख्या ईश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्नमहत्त्वपरिमाणहेतुः। द्व्यणुकादिभिरारब्धं तु कार्यद्रव्यं कारणबहुत्वाद् वा, कारणमहत्त्वाद् वा, प्रचयविशेषाद् वा महद् भवति।

अथ कारणगुणा कार्ये गुणान्तरमारभन्ते। तथाहि यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते, तदा परमाणुगता रूपादयो गुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते।

अथापि परमाणुगुणविशेषः पारिमाण्डल्यं नाम न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमारभते, द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात्; अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकगते परिमाणे। यदाहि द्वे द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते, तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम्। यदाऽपि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभते, तदापि समानैषा प्रक्रियेति।

अथ पुनरस्यां प्रक्रियायां कमपि विशेषमाश्रयन्तः केऽपि प्रतिपादयन्ति यद् यथा द्व्यणुकद्वयेन कार्यारम्भे प्रमाणाभावात्, अविशेषापत्तेश्च नास्ति द्व्यणुकद्वयेन कार्यारम्भः, तथैव परमाणुद्वयेनापि कार्यारम्भे प्रमाणाभावात् परमाणुत्रयेणैव प्रथमतः कार्यारम्भः। तदिदं परमाणुत्रयारब्धमेव कार्यं द्व्यणुकमिति व्यपदिश्यते। तस्यैव च त्रसरेणुरिति नामान्तरं रूढमिति।

तदित्थं सयुक्तिकं स्पष्टीभवति परमाणुभ्यो जगतामुत्पत्तेः प्रक्रियाविशेषो यदात्मसमवेत-धर्माधर्मपरिपाकानुरूपप्रसरदीश्वरेच्छाप्रेर्यमाणपरमाणुक्रियानुपूर्वीनिर्वर्त्यमानद्व्यणुकादिकार्य - क्रमेण भोगायतनानां शरीराणाम्, भोगसाधनानामिन्द्रियाणाम्, भोग्यानां मृत्पाषा-णादिविषयाणां च विचित्राणामवयविनां पदार्थानां निष्पत्तिरिति।

तथा च तन्तुभिरेव पट आरभ्यते, न तन्तूनामवयवैरंशुभिः। अन्यथा ह्युत्तरोत्तर-कार्यारम्भेऽपि पूर्वपूर्वकारणानपायाद् भवेद् मूर्तानामेकदेशत्वम्, न च तथा दृश्यते।

तदनया क्रमशः खण्डावयविविकासपरम्परया चरमावयविनिष्पत्तिप्रक्रियया अङ्कु-रायते परमाणुभ्यो भिन्नतया अवयविनां सत्ताकल्पना।

किं नाम परमाणुपुञ्जरूपाण्येव स्थूलद्रव्याणि ?

तामसहमानाः परमाणुपुञ्जवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते—भवतु नाम परमाणुभ्यो घट-पटादिकार्यद्रव्याणां रचना, तथापि न तत्रावयवावयविद्रव्यभेदकल्पनमुचितम्, तत्तदात्मना समुदितानां परमाणूनां पुञ्जैरेव घटपटादिव्यवहारसिद्धौ तादृशभेदे प्रमाणाभावादिति।

प्रत्याख्यायते चायं पक्षः परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समुदायस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगाद् घटपटादीनामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्।

न चादृश्यपरमाणुपुञ्जाद् दृश्यपरमाणुपुञ्जोत्पत्तेर्न प्रत्यक्षत्वासम्भव इति वाच्यम्, अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात्। अन्यथा चक्षुरूष्मादिसन्ततेरपि कदाचिद् दृश्यत्वप्रसङ्गात्।

न चादृश्यद्व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यम्, त्रसरेणौ महत्त्वयोगाद् दृश्यत्वसंभवात्। न चेदं परमाणुपुञ्जे सम्भवति, परमाणुषु महत्त्वाभावात्। 'एकः स्थूलः' इति प्रत्ययानुपपत्तेश्च नावयविनः परमाणुपुञ्जरूपा इति।

परमाणुष्वाक्षेपाः

तदित्थं प्रतिपाद्यते परमाणूनां जगदारम्भकत्वम्। न पुनरिदं सहन्ते ब्रह्मवादिनो वेदान्तिनः, प्रत्याचक्षते च साटोपम्। तथाहि भवति श्रीव्याससूत्रम्-"उभयथापि न कर्म, अतस्तदभावः" इति।

व्याचक्षते च श्रीशङ्कराचार्याः—

प्रलये विभागावस्थायां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षो मन्तव्यः, कर्मवतामेव तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्। कर्मणश्च कार्यत्वाद् निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम्। अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्यते, तस्यासम्भवाद् नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति, शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सति आत्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम्। सर्गोत्तरकालं हि तत् सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति।

अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्यते, तत् पुनरात्मसमवायि वा स्यात्, अणुसमवायि वा? उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत, अदृष्टस्याचेतनत्वात्। न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते, प्रवर्तयति वा। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्।

आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यात्, असम्बन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्ति परमाणूनां सम्बन्ध इति चेत्, सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावाद् नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। कर्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात्। संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादिकार्यजातं न स्यात्।

संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यात्, एकदेशेन वा? नाद्यः, उपचयानुपपत्तेः, दृष्टविरोधाच्च। प्रदेशवतो हि द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगो दृष्टः। एकदेशेन चेत्, सावयवत्वप्रसङ्गः। नापि परमाणूनां प्रदेशकल्पनया निर्वाहः, तथा सति संयोगस्यापि कल्पितत्वेनावस्तुत्वापत्तेः। तथा चासत्यसमवायिकारणे संयोगे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत।

यथा चादिसर्गे संयोगाय कर्माभावः, तथा महाप्रलयेऽपि विभागाय कर्मासम्भवः। अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थम्, न प्रलयार्थम्। तस्मादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः।

अपि च रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत, रूपादिमतां घटपटादीनामनित्यत्वदर्शनात्।

किं च, परमाणुषु यथायथं गुणोपचयस्वीकारे मूर्त्त्युपचयावश्यकत्वेन परमाणुत्वभङ्गः प्रसज्येत, लोके गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्। परमाणुत्वसाम्याय गुणोपचयास्वीकारे

परमाणूनामेकैकमात्रगुणत्वे पृथिव्यां गन्धं विहाय रूपादीनामनुपलब्धिः स्यात्। एवमन्येष्वपि। सर्वेषां सर्वगुणत्वे पुनर्जलेऽपि गन्धोपलब्धिः स्यात्। एवमन्येष्वपि। तस्मादनुपपन्नः परमाणुकारणवाद इति।

समाधानं संक्षेपेण

तदित्थमाक्षिप्यते बहुधा परमाणुकारणवादः। समाधीयते च परमाणुवादिभिस्तत्र मुख्याक्षेपः सर्गादौ समाधानं संक्षेपेण महाप्रलये च कर्मानुपपत्तिरूपः, तदानीमीश्वरेच्छाया नियामकतामवलम्ब्य, नित्यत्वाक्षेपश्चाकारणवत्त्वमाश्रित्य, मूर्त्युपचयाक्षेपश्च मूर्त्युपचयस्य द्रव्याणुसंयोगमात्रनिबन्धनतामाश्रित्य। सेयमाक्षेपसमाधानपरम्परा समापतति बहुविस्तारमिति विस्तारभयान्नेह वितन्यते।

तदित्थमेतावता प्रपञ्चेन पर्यालोचिताः प्राचीनानां परमाणुविचाराः। अथेदानीं प्रस्तूयन्तेऽर्वाचीनानामभिमताः परमाणुसिद्धान्ताः।

अर्वाचीनाः परमाणुविचाराः

अर्वाचीना हि वैज्ञानिका नास्थां कुर्वन्ति प्राचीनानाम् आकाशवाय्वादिभूत-परम्परया सृष्टिविकासे, तथापि भौतिकपदार्थानां गुणधर्मपरीक्षानिरता मन्यन्ते सृष्टिघटकतया स्थितानि कान्यपि तत्त्वान्तराणि, स्वीकुर्वन्ति च तेषां परमाणुरूपतामपि। तथाहि—

पृथ्वीनाम्ना परिचितायां मृत्तिकायां यन्त्रादिभिर्विश्लेषणपरीक्षया आक्सिजन-सिलिकनप्रभृतयो द्वादशविरुद्धगुणधर्माणि तत्त्वानि लभ्यन्ते। एवं जले हाईड्रोजन-आक्सि-जननामानौ द्वौ विरुद्धधर्माणौ पदार्थौ। अग्नौ तु गुरुत्वादिद्रव्यधर्माभावाद् नायं द्रव्यरूपः, किन्तु शक्तिरूप एव। वायौ नाइट्रोजन-आक्सिजनप्रभृतीनां संमिश्रणं दृश्यते। आकाशस्य तु शून्यतया सर्वथाऽलीकत्वमेव प्रतिपद्यते।

तदित्थं पञ्चादिभिर्विश्लेषणे कृते तत्र लभ्यमाना आक्सिजनादयः पदार्था एव मूल-तत्त्वानि, तेषां पुनर्विश्लेषणादर्शनात्। स्थिरीकृतानि च वैज्ञानिकैः कान्यपि तत्त्वलक्षणानि। तथाहि—

विश्लेषे वा विभागे वा यथाशक्तिकृते यतः। १।
विजातीयो न निर्गच्छेत् सारस्तत्त्वं तदुच्यते॥
तत्त्वानां परमः सूक्ष्मः कश्चिदणुर्भवेद् ध्रुवम्। २।
आयतनं गुरुत्वं च घनत्वं रूपमेव च। ३।
भवेयुः सर्वतत्त्वेषु चत्वार्येतानि सर्वदा॥

तत्त्वमेकं सदा भिन्नं स्वभावगुणतोऽन्यतः । ४ ।
अन्तरा प्रबलां शक्तिं सूक्ष्मांशोऽस्य न भिद्यते । ५ ।
तत्त्वं हि जनयेत् कार्यं स्वयं न जन्यतेऽन्यतः । ६ ।
तत्त्वं कुर्वत् स्वकं कार्यं स्वस्वरूपं न मुञ्चति ।
आयतनादिकं कार्यं विभिन्नं कारणाद् ध्रुवम् ।
नियतेनानुपातेन तत्त्वसंश्लेषणं सदा । ७ । इति ।

तदेतल्लक्षणलक्षितानि नवतितोऽप्यधिकानि तत्त्वानि सृष्टिघटकतया वैज्ञानिकैरभिमतानि ।

ब्रह्माण्डे कुत्रापि गम्यतां दृश्यतां च कोऽपि पदार्थः, सर्वेऽपि पदार्था एतेषामेव तत्त्वानां संघटनेन निर्मिताः प्रतीयन्ते । भौतिकविज्ञानस्य ज्योतिर्विज्ञानस्य च सहायतयाऽद्य ज्ञातुमेतदतीव सरलं यद् ब्रह्माण्डेऽस्मिन् सुदूरस्थेऽपि नक्षत्रे कानि नाम तत्त्वानि घटकतया स्थितानि । प्रत्येकं तत्त्वस्य स्वकीयप्रकाशस्य विलक्षणतया कस्मादपि नक्षत्रादागच्छता प्रकाशेन सरलतया ज्ञातुमेतच्छक्यते यत् कीदृशी नाम तस्य नक्षत्रविशेषस्य प्राकृतिकी संघटना । अर्थात् केषां नाम तत्त्वानां संयोगेन तस्य नक्षत्रस्य सञ्जाता रचनेति ।

तदित्थं भौतिकविज्ञानस्येतिहासे सुचिरादिमानि तत्त्वानि सृष्टेर्मूलाधारतया मन्यन्ते व्यवह्रियन्ते च । तेषां सूक्ष्मतमा अवयवा एटम(परमाणु)संज्ञया स्वीकृताः । त एते एटमसंज्ञकाः परमाणवोऽविभाज्याः प्राचीनानां परमाणुवत्, किन्त्विदानीं तेषामपि स्वरूपरचनाया विश्लेषणपरीक्षया सुसिद्धं यद् नैते अविभाज्याः, किन्तु शक्यन्ते भेत्तुं केनापि प्रबलेन शक्त्याघातेनेति ।

ननु यदीत्थं तर्हि के नाम ते परमाणु(एटम)घटका अवयवा इति चेत्, उच्यते, सौरमण्डलवत् खलु परमाणोः स्वरूपरचना । यथा हि सौरमण्डले सूर्यं केन्द्रीकृत्य तं परितो नक्षत्राणि भ्रमणं कुर्वन्ति, तथैव परमाणुस्वरूपेऽपि किमपि केन्द्रं नामीकृत्य तत् परितो बहुसंख्यका भ्रमन्त्यणुविशेषाः । द्विविधाः खल्वणुविशेषाः परमाणुस्वरूपघटकतया स्थिताः । तत्रैके केन्द्रस्थाः, तदितरे च केन्द्रं परितो भ्रमिस्थाः । तथा चाणुविशेषाणां समवायात्मकः परमाणुः । ते चाणवो विद्युत्कणविशेषाः । द्विविधा खलु विद्युत्–संयोगात्मिका वियोगात्मिका च । तत्र संयोगात्मिका व्यवह्रियते धनविद्युत्संज्ञया, वियोगात्मिका च ऋणविद्युत्संज्ञया । तत्र परमाणुकेन्द्रस्था धनविद्युत्कणाः प्रोटनसंज्ञकाः, तान् परितो भ्रमणशीलाश्च

ऋणविद्युत्कणा इलेक्ट्रनसंज्ञका:। तदित्थं प्रोटन-इलेक्ट्रनविद्युत्कणसमवायरूप एक: परमाणुपिण्ड:। तादृशैश्च परमाणुभिरारब्धानि द्रव्याण्यपि विद्युत्कणमयानि। कस्यापि पदार्थस्य गुरुत्वं स्वरूपं च तस्य नाभिस्थेषु प्रोटनकणेषु निर्भरम्। विभिन्नजातीयद्रव्याणां परमाणुषु भवति प्रोटनकणानां संख्या प्रतिनियता। यावदेषां कणानां प्रतिनियता संख्या सुस्थिरा, तावत् तस्य द्रव्यस्य स्वरूपमपि सुस्थिरम्, किन्तु यथैव सा संख्या केनापि कारणेन प्राप्नोति भङ्गम्, तथैव खलु भवति तस्य द्रव्यविशेषस्य स्वरूपभङ्ग:। यथा रजतस्य सुवर्णस्य च परमाणुषु नास्ति कोऽपि स्वरूपतो भेद:। उभयस्यापि परमाणवस्तैरेव द्विविधैर्विद्युत्कणैर्निर्मिता:, तथापि भवति तयो: परमाणुषु प्रोटनकणानां संख्याभेद: प्रतिनियत:। तेनैव च भवति सुवर्णरजतयो: स्वरूपभेद:।

इदमेव च रहस्यमस्ति पारदत:, ताम्रत:, रजतत:, सीसकतो वा सुवर्णनिर्माणस्य। तथाहि पारदस्य परमाणौ २०० संख्याका: प्रोटनकणा नाभिस्था:, ८० संख्याकाश्च इलेक्ट्रनकणा: प्रोटनकणान् परिवृत्य भ्रमन्त: स्थिता:। यावदेव तेषां संख्या सुस्थिरा, तावत् पारदपरमाणवस्तिष्ठन्ति तिष्ठति च पारदं पारदत्वेन। यदि पुनरेषां कणानां संख्या केनाप्युपायेन न्यूनाधिकीक्रियते, तर्हि नश्यति पारदस्य स्वरूपम्, जायते च द्रव्यान्तरम्।

यथा सुवर्णस्य परमाणौ १९७ संख्या प्रोटनकणानां प्रतिनियता, तथा पारदस्य परमाणौ २०० संख्या। यदि पारदपरमाणौ प्रोटनकणानाम् ३ संख्या न्यूनीक्रियेत, तर्हि पारदं परिवर्तते सुवर्णरूपेण। एवमेव सीसकस्य परमाणौ २०७ संख्या प्रतिनियता प्रोटनकणानाम्। तेषु यदि १० संख्या न्यूनीक्रियेत, तर्हि सीसकं परिवर्तते सुवर्णात्मना।

तदित्थं नवीनवैज्ञानिकसरण्या विद्युत्कणसमवायमात्राणि परमाणव:। तत्रैकस्मिन् परमाणौ यावन्त: क्रियाशीला इलेक्ट्रनकणास्तावती तस्य परमाणोराणविकी संख्या परिगण्यते। एवमेव तत्र यावन्त: प्रोटनकणा:, तावत्परिमितमेव मन्यते तस्य परमाणोराणविकं गुरुत्वम्। इलेक्ट्रनकणेषु विद्यमानमपि गुरुत्वमत्यल्पत्वाद् नगण्यतामेति।

अथ केनापि प्रबलेन शक्त्याघातेन परमाणुभङ्गकाले यदा तत्रत्या: प्रोटनकणा निर्भिद्य परमाणुपिण्डं निर्यान्ति बहि:, तदा तै: सह केनाप्यनुपातेन इलेक्ट्रनकणा अपि निर्गच्छन्ति तत इति परमाणुस्वरूपे सञ्जायते सर्वथापि परिवर्तनम्।

सर्वेऽपि खल्वेते इलेक्ट्रनकणास्तुल्यपरिमाणाः समानशक्तिकाः शब्दादीन्द्रियग्राह्यगुणहीनाश्च। तथाविधा एव च प्रोटनकणा अपि सर्वे। एतेषां प्रोटन-इलेक्ट्रनकणानां संख्याया घनतायाश्च भेदेन परमाणुषु जायते आयतनभेदो गुरुत्वभेदश्च।

अथ केषाञ्चिद् वैज्ञानिकानां मतेनैकस्मिन् परमाणौ यावन्तः सक्रिया इलेक्ट्रनकणाः, त एव इलेक्ट्रनसंज्ञाभाजः, तदपरे तु निष्क्रियास्ते भवन्ति पोजीट्रननामभाजः। सक्रियेलेक्ट्रनसमसंख्याका एव च भवन्ति परमाणौ प्रोटनकणाः, व्यपदिश्यन्ते च ते न्यूट्रननाम्ना। तथा च द्विविधविद्युत्कणानां समसंख्याकत्वाद् भवन्ति परमाणवो विद्युन्निरपेक्षा इति।

'रसायनशास्त्रमर्यादया कस्यापि पदार्थस्याणवो भज्यमाना गच्छन्ति परमाणुताम्। पुनश्च ते परमाणवो विजातीयपरमाणुभिर्मिलिता अणुभावमापद्यमाना आरभन्ते पदार्थान्तरम्' इत्येकेभ्य एव परमाणुभ्यो भिन्नभिन्नपदार्थारम्भस्य प्रक्रिया।

अथ पुनर्भौतिकशास्त्रमर्यादया त एव परमाणवः कणशो भज्यमानाः परिवर्तन्ते शक्तिरूपेण, कणशः संयुज्यमानास्तु पुनः पदार्थरूपेणेति भवति शक्तेः पदार्थस्य च परस्परसंबन्धः।

तदित्त्थं भवन्त्याधुनिकवैज्ञानिकानां परमाणुसम्बन्धिनो विचाराः, ये सततं परीक्षाक्रमेणोत्तरोत्तरं परिष्कारोन्मुखा इति। तन्मते के नाम वस्तुतः परमाणव इति नाद्यावधि सिद्धान्ततया स्थिरीभूतम्। इदानीं यावद् इलेक्ट्रन-प्रोटनसमवेतस्याणोरेव परमाणुता स्वीकृता। इदानीं तु तत्समवायिनां कणानां परमाणुता प्रतिभाति, तथापि तत्समवेताणुष्वेव चिरात् प्रवृत्ता परमाणुसंज्ञा रूढतयेवाद्यापि तथैव प्रचलति। सम्भाव्यते पुनरिदं यत् तेषां प्रोटन-इलेक्ट्रनकणानामपि विश्लेषणपरीक्षया प्रकटीभवेत् किमपि रहस्यं तत्समवायितया।

अथ यद्यपि तथोक्तेषु प्रोटन-इलेक्ट्रनकणेषु वैज्ञानिकैरिन्द्रियग्राह्यशब्दस्पर्शरूपरसादिगुणानामभावः प्रतिपाद्यते, तथापि न तत्र तेषां सर्वथाभावो वक्तुमुचितः, अन्यथा कथं पुनस्तत्समवेतेषु परमाणुषु रूपरसादीनां भवेत् समागमः। "कारणगुणा एव कार्यगुणानारभन्ते" इति हि सामान्यसिद्धान्तः। तथा च तत्राप्यव्यक्तरूपेण तेषां सत्ता वक्तव्येति तेषां तत्तद्भौतिकतामास्थाय तत्समवेतस्य परमाणुपिण्डस्यापि पाञ्चभौतिकतामुपपादयन्ति केचिद् भारतीयदार्शनिकाः। तथाहि—

एटमाख्यस्य परमाणोर्बाह्यप्रदेशे केन्द्रकस्य समन्ताद् भ्रमणशीलाः, गतिस्पर्शजनकाः, सक्रिया य इलेक्ट्रनकणास्ते वायव्याः, वायुप्रधानत्वात्। ये खलु बद्धा निष्क्रियाश्च ते तैजसाः। एते यदा केनचित् कारणेनोत्तेजिताः सन्तः सक्रिया जायन्ते, तदा तेभ्य एव तापालोकौ नाम तेजोधर्मौ आविर्भवतः। निष्क्रियावस्थायामपि ते रूपं जनयन्तो न वायवीयेनाभ्रियन्ते। येषां लौहसुवर्णपारदादीनाम् एटमनामके अण्ववयवे तादृशतैजसावयवानां वायव्यापेक्षया भवत्याधिक्यम्, तेषामतिगुरूणामपि तैजसत्वं प्राचीनैरङ्गीक्रियते। केन्द्रकस्थितानां प्रोटनकणानां मध्ये ये रसाधिकास्ते जलीयाः, ये च गन्धाधिकास्ते पार्थिवा इति।

यथा खलु अर्वाचीनैरिलेक्ट्रनकणेषु विद्यमानमपि गुरुत्वमत्यल्पतया न गण्यते, केवलं प्रोटनकणानामेव गुरुत्वं गण्यते। एवं प्राचीनैरपि क्षितिजलयोरेव गुरुत्वं वर्णितम्, वायुतेजसोस्तु लघुत्वम्।

तदेतेषां चतुर्विधानाम् इलेक्ट्रन(वायवीय)पाजीट्रन(तैजस)न्यूट्रन(जलीय) प्रोटन(पार्थिव)-संज्ञकानां कणानामन्तराले ईथराख्यं यत् सूक्ष्मं द्रव्यं तिष्ठति तत् खल्वाकाशीयम्। तथा च सिध्यत्येकस्य परमाणु(एटम)–पिण्डस्य पाञ्चभौतिकत्वम्।

तदित्थं यथामति निरूपिता मया प्राचीना अर्वाचीनाश्च परमाणुसम्बन्धिनो विचाराः।

परमाणुचिन्ताप्रसङ्गेन हि जगतामादिरहस्यान्वेषणे प्रवृत्तैः प्राचीनभारतीयदार्शनिकैः संस्थापिताः खल्वनेके सिद्धान्ता यथागति यथामति च।

अथेदानीं वैज्ञानिका अपि स्वकीयप्रक्रियाभिः प्रविविक्षवो जगतामादिरहस्ये। तदस्मिन् विषये उत्तरोत्तरं परिष्कारपरास्तेषां विचाराः।

जिज्ञासापराश्च वयं कानि नाम रहस्यानि वैज्ञानिकान्वेषणैः प्रकटीभवन्ति, किञ्च भवन्ति वा न वा तानि प्राचीनभारतीयदार्शनिकसिद्धान्तानुकूलानीति। अथान्ते विरम्यते शब्दैरेतैः सह—

मुनीनां ज्ञानपाथोधेः सङ्गृह्य परमाणुकान्।
गुरूणां कोऽपि शिष्याणुः परमाणूनचिन्तयत्॥
श्रीकृष्णार्पणविधया मिलन्त्वेते श्रमाणवः।
श्रीकृष्णचरणद्वन्द्वरजसां परमाणुषु॥

२१

करणार्थकः √कृ (डुकृञ्) : अर्थविज्ञानम्

डॉ. भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
सञ्चालकः
अनुसन्धानसंस्थानस्य, वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये ।

√कृ (डुकृञ्) ८।९ करणे (उ)। हिंसार्थकयोः √कृ ५, √कॄ ९ इत्यनयोः, विक्षेपार्थकस्य च √कॄ (कॄञ्) इत्यस्य चेह संक्रमः। करणार्थकोऽयं कृधातुः क्रियासामान्यवाची (द्रष्ट० वाक्यप० उपग्र० १४ प्रकीर्णटीका) इति सर्वेषु धातुष्वनुगतस्तेषां विवरणं कर्तुमर्हति—पचति = पाकं करोति, गच्छति = गमनं करोति, भवति = सत्तां करोति, शेते = शयनं करोतीति। इत्थं करोतिना सर्वधात्वर्थानुवादः शक्यते कर्तुम्। संस्कृतवाङ्मय एष द्वेधा प्रयुज्यमानो विविधानर्थानाख्याति—१. कस्यचिदुपपदस्य साहाय्येन, २. उपपदस्य साहाय्यं विना चेति। इह तावत् प्रथममुपपदसाहाय्येन जाता विविधा अर्था विविच्यन्ते—

१. ऋग्वेदे (८, ९३, ८) 'इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः' इत्यत्र दामने = स्तोतृभ्यो धनादिदानायैव, कृतः = प्रजापतिना सृष्ट इति प्रसङ्गात् कृधातोरुत्पादनमर्थः।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

(ऋ० १०, ९०, १२)

मन्त्रेऽस्मिन् 'कृतः' इत्यस्य 'बाहुत्वेन निष्पादितः' इत्यक्षरार्थः। वस्तुतस्तु 'बाहुभ्यामुत्पादितः' इत्यर्थः, अन्तिमचरणे 'अजायत' इति क्रियया तथैव दर्शनात्। 'सहश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः' (ऋ० १०, १७६, ४) इत्यत्र जीवातवे = जीवनहेतवे यागाय, कृतः = ब्रह्मणा सृष्ट इति प्रासङ्गिकोऽर्थः। 'व्यापारो भावना सैवोत्पादनापि च सा क्रिया' इति वैयाकरणभूषणसारे भट्टोजिदीक्षितकारिकागतस्य क्रियाशब्दस्योत्पादनमर्थः। 'तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात्' (मनु० २,२२८) इह यद्यपि 'कुर्यात्' इत्यनेन पूर्णतया जायते भावाभिव्यक्तिः, तथाप्यभिप्रेतक्रियायाश्चित्रोपस्थापने कुर्यादिति नितरामसमर्थं पदम्। एवं स्थितौ कृधातुसंबद्धस्य 'प्रिय' इत्यस्य भावचित्रमुपस्थापनीयम्। सेवादिभावोत्तरं प्रीतिरुत्पद्यत इति कृधातुरिहोत्पादनार्थकः। प्रियं कुर्यात् = प्रीतिमुत्पादयेद् इति तदर्थः।

२. हविष्पदसंनिधानेन कृतशब्दः पक्वार्थमभिव्यनक्ति—'दक्षिणे संगृभीता कृतानि' (ऋ० १, १००, ९)। अन्नपदसंनिधानेनापि तथार्थो मनुस्मृतौ (९, २१९)—

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

कृतम् = संस्कृतं (सिद्धं) च तदन्नं चेति कृतान्नमिति तात्त्विकोऽर्थः। इह कृतान्न-पदेन खल्वोदनसक्त्वादि गृह्यते मन्वर्थमुक्तावल्याम्। 'सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह' (मनु० १०, ८६) इत्यत्रापि तथैव वेदितव्यम्।

३. ऋग्वेदे (१, २४, ९) 'कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत्' इत्यत्र पापपदसंनिधाने-नानुष्ठानमर्थः कृधातोः (द्रष्ट० ऋ० १, २४, १४)। 'धर्मक्रियात्मचिन्ता च' (मनु० १२, ३१) इत्यत्र धर्मपदसांनिध्येन क्रियाया अभिप्रायस्तावद् अनुष्ठानम्। आचरणरूपार्थ-स्यापीहैव गतार्थता (द्रष्ट० ऋ० १०, १३५, ६)।

४. रज्जुपदसांनिध्येन कृधातोरर्थो बन्धनमिति। तथा चर्ग्वेदे (१, १४१, ८) 'रथो न यातः शिक्वभिः कृतः' इत्यत्र सायणः—'कृतः = बद्धः' इति। 'अस्पृश्योदकं सम्यङ् मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः' (वा० रा० १, ३, २) इतीह करयोजनपूर्वकमञ्जलिरचनारूप-व्यापारे ग्रथनं बन्धनं वाऽभिलक्ष्यत इति 'बद्धाञ्जलिः' 'रचिताञ्जलिः' वा तदर्थः। वा० रा० (२, २५, ३८)—

औषधीं च सुसिद्धार्थां विशल्यकरणीं शुभाम्।
चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥

इत्यत्र 'रक्षाहेतुत्वेन बबन्ध' इति तिलकटीकायां रामः।

५. ऋग्वेदे (६, २०, ३) 'कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः' इत्यत्र कृतम् = दत्तं ब्रह्म = अन्नं येन स्तोतृभ्यः स इति दानरूपोऽर्थः कृधातोर्दृश्यते, स्तोतृभ्य इति चतुर्थ्यन्तपद-दर्शनात्। 'अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान्' (वा० रा० १, ६७, २७) इत्यत्र 'दत्तकल्याणसंदेशपत्रान्' इति तिलकटीका। इह शासनं नाम कल्याणसंदेशपत्रादि। तत्संबद्धा प्रासङ्गिकी विशिष्टा क्रिया 'दानम्' इतीत्यस्मात् कारणात् कृधातोर्दानमर्थः। एव-मेव 'सलिलस्योदकस्य वा करणम्'[१] इत्यत्र सलिलपदसमभिव्याहारात् क्रियासामान्यवचनस्य

१. 'कुरुष्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय'—वा० रा० १, ४४, ७।
'भगीरथस्तु राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम्'—वा० रा० १, ४४, १७।
'कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह'—वा० रा० १, ४४, १८।

कृधातोर्दानमर्थः[1]; सलिलपदसंबद्धायास्तादृश्या एव क्रियाया औचित्यात्। क्रियासामान्य-वाचकः कृधातुः सर्वेषां धातूनामर्थान् प्रकटयितुं प्रभवति, किन्तु तदितरे धातवः कृधातोरर्थं दर्शयितुं न क्षमा याथातथ्येन, तेषां निश्चितार्थकत्वादिति क्वापि 'दत्त्वोदकम्' 'उदकं दत्त्वा' 'दीयतामुदकं पितुः' इत्येतादृशानि वचनानि नोपलभ्यन्ते। उपलब्धौ सत्यां च तादृश-विस्तृतार्थस्य विरहः स्यात्, क्रियासामान्यवचनेन कृधातुनैव प्रकरणागतानामन्येषामप्यर्थाना-मुपस्थापनसौकर्यात्।

६. ऋग्वेदे (७, ६२, १) 'क्रत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत्' इत्यत्र क्रत्वा = सर्वस्य कर्ता, कृतः = संपादित इत्यर्थः। वा० रा० (२, १, २२) 'लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः' इत्यत्र कृतः = संपादितः, कल्पः = सामर्थ्यं येन स इति। महाभारते (२, ८३, २) 'कारितः' इत्यस्यार्थो नीलकण्ठेन कृतः 'संपादितः' इति।

७. ऋग्वेदे (७, ११, ४) 'अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य' इत्यत्र संस्कारोऽर्थः[2], 'हविषः' इति पदसंनिधानात्। एवमेव 'प्र यत्कृते चमसे मर्मृजद्धरी' (ऋ० १०, ९६, ९) इत्यत्रापि, 'चमसे' इति प्रसङ्गात् संस्कारार्थो ज्ञायते। 'दक्षिणे संगृभीता कृतानि' (ऋ० १, १००, ९) इत्यत्र हवींषीति पदसंनिधानात् तथार्थः। तुल० 'कृतमुखः' (अ० को० ३, १, ४) = कृतम् = संस्कृतं मुखमस्य [भानु०]।

८. ऋग्वेदे (६, ५८, ३) 'कामेन कृत श्रव इच्छमानः' इत्यत्र श्रवः = हविर्लक्षण-मन्नम् इच्छमानः = इच्छन् सन्, कामेन = पश्वादिविषयेण स्तोतृभिः कृतः = वशीकृतोऽसीति प्रसङ्गः। इह कामपदसंनिधानेन तथार्थः। वा० रा० (२, ९, ३१) 'रूढश्च

---

१. 'कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धम्'—वा० रा० २, ७६, २३।
'उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः'—वा० रा० २, १०२, ७।
'अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ'—वा० रा० २, १०२, ७।
'योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजां कारयेत करान्'—म०भार० ४, ९, १८ = दापयेत [नी०]।
'कृतान्तः कुरुते फलम्'—म०भार० २, ३२, १२ = ददाति [नी.]।
'कृतोत्तरोऽस्मिन्'—भट्टि० १२, २३ = दत्तोत्तरः [जय०]।

२. केशान् जानाम्यहं कर्तुं पिंषे साधु विलेपनम्'—म०भार० ४, ९, १८ = संस्कर्तुम् [नी.]।
'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति। शरीरमेतत् कुरुते यद् वेदे कुरुते तनुम्॥'—महाभार० १२, २७०, २ = संस्कुरुते [नी०]।
'गुरुणाऽथर्वविदा कृतक्रियः'—रघु० ८, ४ = कृताभिषेकसंस्कारः [संजी०]।

कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः' इति कुब्जायाः कैकेयीं प्रति वचनम्। चतुर्दशवर्षाणि वनं प्रति रामे प्रव्राजिते तव सुतो भरतो दृढमूलः = वशीकृतमूलबलः स्थास्यतीति प्रसङ्गः। एवमेव 'ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा' (भट्टि०१, ११) इत्यत्र वशीकृतात्मेत्यर्थः। 'कामेन कृतो अभ्यानलर्कम्' (ऋ० ६,४९, ८) = वशीकृत इति सायणः, कामेन = काम्यमानेन फलेनेति प्रसङ्गात्। [तुल० 'वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम्'—अमर० ३, २, ४ इत्यत्र 'मूलैः = ओषधिभिर्यद् वशीकरणम्' इति क्षीरस्वामी मूलकर्मेत्यर्थमाह। 'मूलकारिका' इति च वात्स्यायनः कामसूत्रे]।

९. 'यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजः' (ऋ० ७, ८३, ३) इत्यत्र ध्वजपदसंपर्कात् कृधातोरुच्छ्रयरूपोऽर्थो युक्तियुक्तः।

१०. 'कृते योनौ वपतेह बीजम्' (ऋ० १०, १०१, ३) इत्यत्र योनिः = सीता। सीतायां बीजवपनस्य प्रसङ्गादिह कृधातोः कर्षणमर्थः[1]। तथा च 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्बमुद्धरन् सायणो द्रष्टव्यः।

११. ऋग्वेदे (८, ४, ३) 'यथा गौरो अपा कृतम्' इत्यत्राप्संनिधानात् कृधातोरर्थः संपूर्णता। 'अपा = अद्भिः, कृतम् = संपूर्णम् इति सायणः। 'कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा संनिचयान् बहून्' (वा० रा० २, ३, ४४) इत्यत्रापि कृधातुः संपूर्त्यर्थकः।

१२. ऋग्वेदे (१, २८, २) 'यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता' इत्यत्र जघनपदसंनिधानाद् विस्तारोऽर्थः कृधातोः।

१३. 'येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि' (२, १२, १४,) इत्यृग्वेदे 'नश्वराणि भुवनानि' इति प्रसङ्गात् कृधातोः स्थिरीकरणमर्थः।

१४. 'प्र वां मन्मान्यृचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि' (७, ६१, ६) इत्यृग्वेदे स्तोत्राणीति प्रसङ्गात् कृधातोः समूहीकरणमर्थः।

१५. 'असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः' (१, १०५, १६) इत्यृग्वेदे 'पन्थाः' इति प्रसङ्गात् कृधातोर्निमाणमर्थः। हरिवंशे 'मायया मायिनां वरः' इति प्रसङ्गान्निर्माणमर्थः—

---

१. अकृतं च कृतात् क्षेत्रात्—मनु० १०, ११४–अकृतम् = अनुप्तसस्यम्, कृतात् = उप्तसस्यात् (मन्व०)। फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद् यो न कारयेत्–याज्ञ० २, १५८–कुर्यात् = कृषेत्, कारयेत् = कर्षयेत्।

आकाशे दिक्षु सर्वासु योत्स्यामहमरिन्दम ।
इत्युक्त्वाऽथ रथं चक्रे मायया मायिनां वरः ॥
(२, ९६, ४३)

उक्तपदप्रसङ्गाभावेऽर्थनिर्णयस्यासम्भवः स्यादुपनतः, स्थापनाद्यर्थानामपि प्रसङ्गोपात्तत्वात् । नैष० (२२, ११४) तु स्पष्टं निर्माणमर्थः कृधातोः—

निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि ! तारासहस्राणि यदि क्रियेत ।
सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत ॥

तारासहस्राणि निरन्तरत्वेनैकीकृत्य यद्यन्यः सुधांशुः क्रियेत = निर्मीयेतेति भावः । अस्यार्थस्योत्पादनार्थेन गतार्थता विज्ञेया ।

१६. ऋग्वेदे (१, १३६, ४) 'तथा राजाना करथो यदीमहे' इतीह सेवनमर्थः, अस्मिन् मन्त्रे 'तं देवासो जुषेरन्' इत्यंशगतसेवनरूपस्यार्थस्य प्रसङ्गात् ।

१७. क्रिया खलु व्यापारमात्रम् । 'समासेन चिकीर्षितम्' (मनु० ७, २०२) इत्यत्र कृधातोरर्थ इच्छार्थकसन्प्रत्ययार्थाभिभूतः । चिकीर्षितम् = अभिप्रायम् इति कुल्लूकभट्टः ।

१८. 'अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद् दर्पेण मानवः' (मनु० ८, ३६७) । यो मनुष्योऽहङ्कारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव कन्यां विकुर्वीत = नाशयेदित्यर्थः । कुर्यादित्यनेन विकृतिरूपाभीष्टक्रियायाश्चित्रोपस्थापनं नैव जायते । कन्यारूपोपपदस्य साहाय्येन तस्य व्यज्यते तादृशोऽभिप्रायः । 'अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशनम्' इत्येतादृशस्यार्थस्य प्रकल्पना तु 'तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम्' इत्युत्तरार्धश्लोकेन जायते । एवमेव (मनु० ८, ३६९) 'कन्यैव कन्यां या कुर्यात्' इत्यत्राप्यङ्गुलिप्रक्षेपेण विकारापादनमर्थः । लोकेऽप्येतादृशोऽर्थो दृश्यते ।

१९. 'वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः' (९, ६७) इति मनुस्मृतौ 'चक्रे' इत्यस्यार्थः—'प्रावर्तयत्' इति, वेनद्वारकस्य भ्रातृभार्यागमनरूपवर्णसंकरस्य प्रारम्भात् । 'योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते' (मनु० १२, १२) इत्यत्रापि तादृश एवार्थः । अत एव 'कारयिता = प्रवर्तयिता' इति कुल्लूकभट्टः ।

२०. कृधातोरर्थो विवाहः, दारपदस्य संनिधानेन दारार्थक्रियायाः पाण्युपपीडनार्थकत्वात् । तथा च वाल्मीकीये रामायणे (१, १८, ३७)—

अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ।
चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥

रघु० (५, ४०) 'दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम्' इत्यत्रापि मल्लिनाथेन दारक्रियाया विवाह इत्यर्थो व्यधायि। 'तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ' (मनु० ९, १०२) इत्यत्र दारपदाभावेऽपि स्त्रीपुंसयोर्विशेषणात् तादृशोऽर्थः।

२१. 'तस्मिंस्तावत् तपः कुर्याद् यावत् तुष्टिकरं भवेत्' (मनु० ११, २३३) इत्यत्र कृधातोरावर्तनमर्थः, पूर्वतः क्रियमाणस्य तपसः पुनः करणं नाम—आवर्तनम् इति।

२२. 'रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम' (वा० रा० १, २, ३२) इत्यत्र कृधातोर्वर्णनमर्थः[1], चरितपदसमभिव्याहारेण तस्य वर्णनरूपस्यार्थस्यौचित्यात्।

२३. 'प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम्' (वा० रा० १, ३, १६) इत्यत्र 'सलिलेन क्रिया' 'सलिलरूपा क्रिया' 'सलिलस्य क्रिया' वेत्यनेन विग्रहेण न जायते सुस्पष्टताऽर्थस्य। कृधातोः सामान्यमर्थमभिलक्ष्य विशिष्टार्थसंगतिर्न भवति सर्वजनकल्प्या। एवं स्थितौ कृधातोः पूर्वं प्रयुज्यमानविशेषणशब्दस्य क्रियया तद्रूढ्या वा नार्थबोधदुरूहता। वेणीसंहारे (पुण्यपत्तनसं० १८६७ ई०) 'वृकोदरस्योदकक्रियां कुरु' इत्यत्र 'उदकक्रिया'-शब्दप्रयोगः। उदकक्रियायाः सामान्यतोऽर्था भवन्ति—आचमनम्, जलपानम्, स्नानम्, पादप्रक्षालनमित्यादयः। जलक्रियाया विशिष्टोऽर्थो जलाञ्जलिः, तिलाञ्जलिरिति। क्रियाशब्दात् पूर्वं सलिलशब्दप्रयोगः। इह तस्य प्रासङ्गिकी क्रिया दानमिति। कृधातोः क्रियासामान्यवाचकत्वाज्जलदानस्य सामान्यमुपकरणम् अञ्जलिरिति। मरणोत्तरजलाञ्जलि-(जलदान)-साहचर्येण तिलानामपि ग्रहणम् इत्यनेन प्रकारेण सलिलक्रियाया अर्थो जलाञ्जलिस्तिलाञ्जलिश्चेति।

२४. 'अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तत' (वा० रा० १, ४०, ११) इत्यत्रार्थशब्दः प्रयोजनपरकः। कृताः = सम्पन्ना[2] अर्थाः प्रयोजनानि येषां ते कृतार्था इति तत्सांनिध्येन कृधातुः संसिद्ध्यर्थकः। अयमर्थो द्वितीयप्रघट्टकीयस्यार्थस्य प्रायः संवादी।

---

१. निबन्धनमर्थो वा। यथा वा० रा० (१, ३, ३९) 'तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः' इत्यत्र तिलकटीकायां निबबन्धेत्यर्थः।

२. कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वाद्'—यो० सू० २, २२।

२५. यद्यप्यमरसिंहेन (३, ३, १५७) क्रियायाः शिक्षार्थो दर्शितः[1], तथापि स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गमन्तरा प्रयुक्तः स न तमर्थं प्रकाशयतीत्यनुभवः। 'कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः' (वा० रा० १, २१, ९) इत्यत्रास्त्रपदसमभिव्याहारेण कृत-शब्दार्थोऽभ्युपेयते 'शिक्षित-' इति। इह कृधातोः शिक्षार्थः। एवमेव 'सम्पूर्णा कृत-विद्यानां गुहा केसरिणामिव' (वा० रा० १, ६, २१) इत्यत्र 'अभ्यस्तशस्त्रशास्त्रादि-विद्यानाम्' इति तिलकटीकायां विद्यापदसांनिध्येन कृधातोरभ्यासोऽर्थः। 'रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान्' (वा० रा० २, १०५, १४) इत्यत्र 'कृतात्म'-शब्दगत आत्मशब्दो बुद्धिवाचक इति कृधातुः संस्कारार्थपरः। संस्कारश्चेह शिक्षा। यद्यपि रघु० (३, २९) 'क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति' इत्यत्र क्रियाशब्दस्यार्थः प्रसङ्गमन्तरा स्वातन्त्र्येण शिक्षेति प्रतीयते, तथापि न शक्यते वक्तुं तथा, 'विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्' इति द्वितीये श्लोकपादे विपूर्वकनीधातोः शिक्षार्थपरकत्वात् तत्प्रसङ्गेनेहापि क्रिया-शब्दार्थः शिक्षेति। तुल० 'कृतहस्तः' (अ० को० २, ८, ६८)—कृतः = अभ्यस्तो हस्तो यस्य (भानु०)। 'कृतपुङ्खः' (अ० को० २, ८, ६८)—कृतः = अभ्यस्तः पुङ्खः = पुङ्खयुक्तः शरो येन (भानु०)।

२६. वा० रा० (२, ६२, ६) 'राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः' इति शुनःशेपवचनं विश्वामित्रं प्रति। राजा = अम्बरीषः कृतकार्यः = समाप्तकार्यः स्यात्। इदानीम् इन्द्रद्वारा यज्ञपशोरपहरणेन यज्ञोऽसमाप्तः। तत्समाप्त्यर्थं शुनःशेपक्रयस्तत्पितुः सकाशात्। स च शुनःशेपः प्राणरक्षार्थं विश्वामित्रं प्रार्थयते। इह प्रसङ्गादेव समाप्तिरूप-स्यार्थस्यावगमः।

२७. वा० रा० (२, ६६, ६) 'एतद् दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ' इति विश्वामित्रवचनं जनकं प्रति। जनको विश्वामित्रमाजुहाव। पृष्टेन च रामलक्ष्मणकर्तृका धनुषो दिदृक्षा प्रकटिता—'=नृपात्मजौ प्राप्तकामौ स्त इति धनुर्दर्शय' इति। इह कृधातोरर्थः प्रापणमिति। एवमेव 'कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः'

---

१. आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम्।
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः॥
आख्यातं तूपचारादिति व्याख्यातवता क्षीरस्वामिनेतरेऽर्था मुख्या ऊरीकृताः। वस्तुतस्तूपपद-सान्निध्यादनन्ता अर्था इति कः शक्नुयात कर्तुं गणनाम्।

(वा० रा० १, ७७, १४) इत्यत्र रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां लब्धभार्यत्वं लब्धास्त्रत्वं च विज्ञापितम् ।

२८. वा० रा० (२, ७६, १४) 'सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशाम्' इति परशुरामवचनं रामं प्रति । यदा पूर्वं मया काश्यपाय वसुन्धरा दत्ता, तदा मां सोऽब्रवीत्—मम विषये न वस्तव्यमिति । अहं परशुरामो गुरुवचः कुर्वन् = पालयन् पृथिव्यां न वसे निशामिति भावः । एवं तावदिह प्रसङ्गाद् वचःपदसन्निधानाच्च कृधातुः पालनार्थकः । एवमेव 'बालो व्रतायमैक्ष्वाकश्चिरं राज्यमकारयत्' इति वा० रा० (२, १२, ६५) ज्ञेयम् ।

२९. तमसातटे सुप्तान् पौरजनान् हित्वा रामस्य ससीतलक्ष्मणस्य प्रस्थानसमये सारथिस्तं रथम् उदङ्मुखं स्थापयामासेति वा० रा० (२, ४६, ३४) 'उदङ्मुखं तं तु रथं चकार' इत्यत्र कृधातोरर्थः स्थापनमिति[१] ।

३०. वा० रा० (२, ४९, १६) 'काले कृतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्क्षिताम्' इत्यत्र स्वीकरणमङ्गीकरणं वार्थः । 'निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामोङ्कारमग्रेसरमस्य कुर्याः' इति नैष० (२, ७५) 'कुर्याः' इत्यस्याङ्गीकुर्वित्यर्थः प्रकाशटीकायां समीचीनः, प्रणवमस्य वेदस्याग्रेसरं स्वीकुर्वित्यर्थस्यौचित्यात् ।

३१. 'नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः' इति वा० रा० (२, १२, ६५) 'आयोजयन्ति' इत्यर्थस्तादृशप्रसङ्गात् ।

३२. 'न मन्त्रं बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत्' इति महाभारते (४, ४, ४८) कृधातोर्भेदनमर्थः, बहुधा = बहुप्रकारेणेति पदसमभिव्याहारात् ।

३३. महाभारते (५, ४२, ३१)—

यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन् स श्रेयान् नेतरो जनः ॥

---

१. निक्षेपणे चापि दृश्यते—कटे कुरु, घटे कुरु, अश्मानमितः कुरु, स्थापयेति गम्यते (महाभाष्ये १, ३, १) इति ।

'कुरु करे गुरुमेकमयोघनं बहिरितो मुकुरं च कुरुष्व मे'—नैष० ४, ५९ = स्थापय [पु०]

'पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकाम्'—नैष० १६, ८३ ।

'दुधाव निर्नमस्कारान् राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान्'—भट्टि० ९, ६० = अग्रतः स्थापितान् [जय०]

इह कृधातोः प्रकाशनमर्थः । एवमेव तत्रैव (१२, १२०, ८) 'अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद् धर्मध्वजोपमाम्' इत्यत्र राजधर्मस्य साररूपतया वर्णनप्रसङ्गे धर्मध्वजोपमायाः शिखायाः प्रकाशनं प्रकटनं वाऽभिप्रेतम् ।

३४. 'हर्षेण महता युक्तः कृतसंज्ञो वृकोदरे' इति महाभार० (७, १३७, ४०) कृधातोर्ग्रहणं ज्ञानं वार्थः, संज्ञायाः = सङ्केतस्य गृह्यमाणत्वात् ।

३५. नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्तुरपादानसंज्ञा भवतीति 'आख्यातोपयोगे' (१, ४, २९) इति पाणिनीयसूत्राज्ज्ञायते । महाभार० (१२, २, ४)—

स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः ।
चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठाद् धनुर्वेदं गुरोस्तदा ॥

इह 'अङ्गिरसां श्रेष्ठाद् गुरोर्धनुर्वेदं चकार' इति पञ्चमी । गुरुरूपवक्तुरपि सुस्पष्टमुल्लेखः । धनुर्वेदपदाद् विद्याया अपि निर्देश इत्येतेषां सर्वेषां साहाय्येन कृधातोरर्थः—'अध्ययनम्'[1] इति निश्चीयते ।

३६. 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३, २, २४) इति पाणिनीये व्याकरणेऽनुवृत्तः कृधातुर्विसर्गे वेदितव्यः, शकृत्पदसंनिधानात् ।

३७. 'शब्ददर्दुरं करोति' इत्यत्राष्टाध्याय्याम् (४, ४, ३४) प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वक ज्ञानार्थकः कृधातुः । सिद्धान्तकौमुद्यास्तत्त्वबोधिनीटीकाकारस्तु 'प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः, अभिधानस्वाभाव्याद् व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः' इत्यभिधाय मद्दर्शितार्थेन सह संवदत्येव । इह शब्दपदसंनिधानेनैतादृशार्थः, शब्दमुच्चारयतीत्यर्थे वैयाकरणार्थकस्य शाब्दिकरूपशब्दस्य प्रयोगाभावात् ।

३८. 'हाहेति कुर्वतस्तस्य प्रहृष्टास्ता वराङ्गनाः' इत्यत्र हरिवंशे कृधातोरर्थ आविष्करणं प्रकटनं वा, हाहेति पदसंनिधानाच्चीत्काराद्यर्थानामसंभवात् ।

३९. 'भूवादयो धातवः' (१, ३, १) इति सूत्रे 'बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति' इति प्रसङ्गे महाभाष्यकारेण निर्दिष्टम्—'करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि

---

१. 'कलापिवैशम्पायनान्तेभ्यश्च' (पा० अ० ४, ३, १०४) इत्यत्र काशिका—'प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते, न तु शिष्यशिष्याः' इति । तत्र च पदमञ्जरी—'अत्र करोतिरध्ययने वर्तते' इति ।

वर्तते—'पृष्ठं कुरु' 'पादौ कुरु' 'उन्मृदानेति गम्यते' इति। स्नानवेलाप्रसङ्गेऽयमर्थो विज्ञेयः[१]।

४०. 'जयस्तम्भं चकार सः' (रघु० ४,५९) इत्यत्र परिवर्तनरूपोऽर्थः कृधातोः, जयस्तम्भत्वेन परिवर्तनात्।

४१. 'वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु' (५,४४) इति रघु० कृधातोरर्थः क्रीडेति। कविकुलगुरुणा कालिदासेन मेघदूतस्य द्वितीये श्लोके तु 'क्रिया' इत्यस्य स्थाने क्रीडाया एव प्रयोगं कृतवता साधीयोऽर्थो दर्शितः—'वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श' इति।

४२. 'कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव' (४, १) इत्यभिज्ञानशाकुन्तले कृधातोरभिधानमर्थः संजायते, कथापदसमभिव्याहारात् (तुल० वा० रा० २, ९७, ५)। रघु० (३, २१) 'चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम्' इत्यत्र 'नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक्' (३, ३५) इत्यत्र च ख्यापनार्थः कृधातोः, नामशब्दयोः[२] समभिव्याहारात्। किरातार्जुनीये 'भवता तस्य कृतः कृतावधेः' (२, ४६)=परिभाषितकालस्य [घण्टा०]।

४३. '(मद्गुरोः) क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे' (३, ४४) इत्यत्र रघुवंशे कृधातोर्यज्ञार्थः, गुरुपदसंनिधानेन क्रियायाः क्रतुहोमप्रभृतयोऽर्थाः। सति दुर्जनादिसांनिध्ये तदर्थाः स्युः परपीडादयः।

४४. 'तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा' (१, १४) इत्यत्र नैषधीये चरिते चित्तपदसंनिधानात् कृधातोरर्थो विचारो विवेचना वा संपद्यते।

४५. नैषधीये चरिते (१८, ६०)—

पीतताववमुखासवोऽधुना भृत्य एष निजकृत्यमर्हति।
तत् करोमि भवदूरुमित्यसौ तत्र संन्यधित पाणिपल्लवम्॥

इत्यस्मिन् पद्ये 'ऊरुम्' इति पदसंनिधानेन, 'तत्र संन्यधित पाणिपल्लवम्' इति च प्रसङ्गेन कृधातोरर्थः संवाहनं जायते। नैष० (१८, १३४) 'सेवया व्यजनचालनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा' इत्यत्र मल्लिनाथो जीवातुटीकायामाह—'धातूनामनेकार्थत्वात्

१ विशेषस्तु 'बुन्देलखण्ड की प्राचीनता' इत्यस्मदीयग्रन्थे 'करना की तूती' इत्यत्र (१०१ पृ०) द्रष्टव्यः।

२. कृतलक्षणः—अ० को० (३, १, १०)—कृतम्=उच्चारितम्, लक्षणम्=नामास्य [भानु०]।

सेवताम् इत्यर्थः' इति। प्राचीनैराचार्यैर्विश्लेषणमविधाय खल्वेतावन्मात्रं व्याख्याय कृत-कृत्यता स्वकीया समाश्रुता।

४६. भट्टि० (११, २३)—

चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानाम्
सहोषितानां पतिभिर्लघुत्वम् ॥

इह कृधातोरर्थः सूचनं लघुत्वपदसामर्थ्यात्। यद्यप्येतेन पदेन कृधातुः प्रकाशन-रूपमर्थमपि शक्नोति सूचयितुम्, तथापि 'आबद्धनेत्राञ्जनपङ्कलेशस्ताम्बूलरागं बहुलं दधानः' इति दर्शनात् पैशुन्यरूपार्थस्यैवौचित्यात्।

एवं तावदन्यपदसंनिधानलभ्याः षट्चत्वारिंशदर्थाः परीक्षिता इह कृधातोः—१. उत्पत्तिः, २. पाकः, ३. अनुष्ठानम्, आचरणम्, ४. बन्धनम्, ५. दानम्, ६. संपादनम्, ७. संस्कारः, ८. वशीकारः, ९. उच्छ्रयः, १०. कर्षणम्, ११. संपूर्णता, १२. विस्तारः, १३. स्थिरीकरणम्, १४. समूहीकरणम्, १५. निर्माणम्, १६. सेवनम्, १७. इच्छा, १८. नाशः, १९. प्रवर्तनम्, २०. विवाहः, २१. आवर्तनम्, २२. वर्णनम्, २३. अञ्जलिः, २४. संसिद्धिः, २५. शिक्षा (अभ्यासः), २६. समाप्तिः, २७. प्रापणम्, २८. पालनम्, २९. स्थापनम्, ३०. अङ्गीकारः, ३१ आयोजनम्, ३२. भेदनम्, ३३. प्रकाशनम्, ३४. ग्रहणम् (ज्ञानम्), ३५. अध्ययनम्, ३६. विसर्गः, ३७. प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकं ज्ञानम्, ३८. आविष्करणम्, ३९. निर्मलीकरणम्, ४०. परिवर्तनम्, ४१. क्रीडा, ४२. अभिधानम्, ४३. यजनम्, ४४. विचारः, ४५. संवाहनम्, ४६. पैशुन्यं चेति।

निदर्शनमात्रा अर्था इमे। कृधातोरर्थानां नास्तीयत्ता। तादृशानां तादृशानामुप-पदानां संनिधानेन तादृशास्तादृशा अर्था[1] जायन्ते।

सांप्रतमुपपदसंनिधानमन्तरा कृधातोर्विशुद्धा अर्था निर्दिश्यन्ते। तेषामुपपदानां संनिधानाभावे विशुद्धा अर्थास्ते प्रतीयन्ते। वस्तुतः क्रियासामान्यवाचकस्य कृधातोः स्फटिकस्येव रङ्गराहित्यमिव स्वार्थेतरार्थराहित्यम्—

१. (अ) उपपदमन्तरा कृधातोर्हननमर्थः प्राथम्यं भजते। हिंसार्थककृधातोः संक्रान्ति-रादावेव प्रत्यपादि मया। ऋग्वेदे (१, १६८, ३) 'हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे'

---

१. 'एष देवो विपा कृतोऽति ह्वरांसि धावति'—ऋ० ९, ३, २ इत्यत्र प्रासङ्गिकसोमपदसंनिधानेन कृधातोरर्थः—'अभिषवः'।

'वीतहोत्रा कृतद्वसू' (ऋ० ८, ३१, ९)=याचमानकृतधनौ [सा.]।

इत्यत्र कृतेरर्थः कर्तनी। 'इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या' (ऋ० २, २१, ३) = 'वृत्र-हननादिरूपाणि' इति सायणः। 'अभाग्या तत्र जीवामि कर्तव्ये सति पाण्डव' (महाभार० ४, २०, २९) इत्यत्र 'मर्तव्ये' इति नीलकण्ठः। हिंसार्थककृधातोरपि सिध्यतीदं रूपम्। एवमेव 'एष मे क्रियमाणाया भारतेन तदा विभो' (महाभार० ५, १७७, ४१ इत्यत्र 'हिंस्य, मानायाः' इति 'संभूय तस्य नृपतेः समारब्धाश्चिकीर्षितुम्' 'महाभार० ७, ५५, २८) इत्यत्र 'अपकारं कर्तुम्' इति, 'आशाकृतश्च राजेन्द्र तपो दीर्घं समाश्रितः[१]' (महाभार० १२, १२८ ४) इत्यत्र च '–हतः' इति नीलकण्ठेनार्था दर्शिताः, व्युत्पत्तिस्तु हिंसार्थकात् क्रैयादिक कॄधातोर्दर्शितः। एतेषु रूपेषूभयोर्धात्वोरविभाज्ये सत्यपि संक्रमणे प्रयोगभूयिष्ठस्य करणार्थ-कस्य कृधातोः प्रवेश उद्गाढं प्रतीयते। महाभारते (५, ७८, ५) एक एव तादृशो लभ्यते प्रयोगो येन करणार्थककृधातोर्हिंसार्थकत्वं सिध्यति निर्भरम्—

'कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः।'

नीलकण्ठेनेह 'कृण्वन्ति = हिंसन्ति' इत्यर्थं प्रतिपादयताऽस्य व्युत्पत्तिरपि हिंसार्थकात् कॄधातोर्मता, तन्न समीचीनम्, तनादौ हिंसार्थकस्य कस्यापि कॄधातोरसत्त्वात्।

२. (अ) रूढ्या केचिच्छब्दाः स्वकीयमर्थं हित्वा नवीनमर्थं प्रकाशयन्ति। 'कृतम्' इत्यस्यार्थो भवति—विहितम्, अनुष्ठितम् इत्यादिः। एतादृशी प्रवृत्तिरपि दृश्यते तत्रार्थ-परिवर्तनमूले। कृते सति पर्याप्तता जायते। पर्याप्ततायां च सत्यां निषेधप्रवृत्तिः सांसिद्धिकी। रघुवंशे (११,४१) 'सारतोऽयमथवा गिरा कृतम्' इत्यत्र पर्याप्तमर्थः। अलंशब्दयोगे तृतीयावच्चेह तृतीया विभक्तिः, निषेधक्रियां प्रति करणत्वात्। धूर्तविटसंवादे (७८ पृ०) 'कृतमञ्जलिना' इति शोभनः प्रयोगः। तत्रैव (८९ पृ०) 'कृतं पाद्येन' इत्ययं प्रयोगोऽपि तथैव। 'अथवा कृतं सन्देहेन' इत्यत्र शाकुन्तले 'कृतमश्वेन' इत्यत्र च कृतशब्दस्य पूर्वं प्रयोगः। 'कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः' (२,१७) इत्यत्र च किरातार्जुनीयेऽपि यथास्थिति प्रयोगः। 'कृतमिति निषेधार्थमव्ययं चादिषु पठ्यते' इति मल्लिनाथः, किन्तु नोपलभ्यते गणपाठेऽयं शब्दः। गणरत्नमहोदधौ (१,५) दृश्यते चादिगण एषः। तद्वृत्तौ च 'कृतमिति निवारणनिषेधयोः, वत्स कृतं साहसेन।' इत्यपि व्याख्यातम्। रघुवंशटीकायां (११,४) सोऽवश्यं निर्दिशति वर्धमानम्—"कृतं निवारणनिषेधयोः' इति गणव्याख्याने" इति। वाल्मीकीयरामायणे (१,१९,७) 'कृतश्रमो निरुत्साहः' इत्यत्र 'कृतवृथाप्रयासः'

---

१. कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्चर यथासुखम्'—म० भार० १२, २८८, ११ = छिन्न-[नील०]।

इति तिलकटीकया निर्दिश्यमानं तस्य बीजं दृश्यते। गणरत्नमहोदधौ चादिगणे पठितत्वादस्यासमस्तता ज्ञायते। इह वाल्मीकीयरामायणे तु समासो दृश्यते।

३. (अ) कदाचित् सादृश्येन जायतेऽर्थविस्तारः। निमित्तार्थकश्चतुर्थ्यर्थकश्च 'कृते' इति शब्दो दृश्यते प्रयुज्यमानः परत ऋग्वेदात्। क्तान्तकृतशब्दस्य सप्तम्यन्तं रूपमिदमसंशयम्। अस्य योगे षष्ठीविभक्तिरपि 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रेण विधीयते कृदन्तमभिलक्ष्य[1]। क्वचिच्च सा समस्यतेऽपीत्येतस्याव्ययत्वं[2], कादाचित्कं सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम्। 'अर्थे' इत्यस्य शब्दस्य सादृश्येन प्रयोगारम्भः[3]। क्तान्तकृतशब्दस्यार्था भवन्ति—कार्यम्, फलम्, इत्यादयः।

४. (अ) क्तान्तकृतशब्दो भाववचनो मूलतः कार्यार्थकः। तच्च कार्यं साहाय्यरूपमनुग्रहरूपं वा कालेनोपकारपरं संजातम्। अयमुपकारार्थ आधिक्येन 'कृतज्ञ'शब्दे दृश्यते—'शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः' (वा० रा० २,१,२५) इत्यत्र 'परेणाल्पमपि कृतम्=उपकारं जानाति तथा' इति तिलकटीकायाम्। जानातेरभावे केवलस्य कृतशब्दस्याप्युपकाररूपोऽर्थो विद्यत एव, यथा वाल्मीकीये रामायणे (२,३९,२३)–'न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः' इत्यत्र।

५. (अ) 'यद्यपि हेतुस्तव खादने स्यान्न ते वेदः कारणं नार्यधर्मः' इति महाभारते (१२, १४१, ८९) कारणम्=प्रमाणम् इत्यर्थः। यद्यपि प्रसङ्गतो वेदानां प्रामाण्यं शक्यते ज्ञातुम् इत्ययमर्थादेशः, तथापि कारणशब्दः प्रमाणपरो न प्रसिद्धः।

६. (अ) हरिवंशपुराणे (२,५०,२) 'कन्यार्थे चागतः कृष्णस्तत्रापि न कृतोऽतिथिः' इत्यत्र कृधातुः क्रियासामान्यवाचक इति विशिष्टमर्थं नाभिव्यनक्ति। अतिथिं प्रति

---

१. सत्कारार्हा कृते तव—वा० रा० २, १२, १७।

२. नहि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम—वा० रा० १, २५, १७।
 यत्कृते पितरः पुत्रान् जनयन्ति शुभार्थिनः—वा० रा० १, ६२, ९।
 स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वने प्रस्थापयिष्यति—वा० रा० २, १२, ८१।
 यत्कृते व्यसनं मम—वा० रा० २, १३, १९।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते—भगवद्गी० १, ३५।

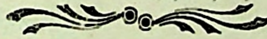
३. यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा—वा० रा० २, २, ३६।
 सर्वा देवान् नमस्यन्ति रामस्यार्थे मनस्विनः—वा० रा० २, २, ५२।

प्रयुज्यमानो भाव आतिथ्यम्। अतिथिं प्रति प्रेर्यमाणया क्रियया तस्य आसनोदकदानादि-रूपयाऽर्चनं विधीयत इत्यातिथ्येनार्चनरूपस्तदर्थः।

७. (अ) हरिवंशपुराणे (२,६५,३२) 'कृतिरेषा हि भद्रं ते पारिजातस्य सुप्रभे' इत्यत्र कृतिशब्दार्थो न सारल्येन शक्यो व्याख्यातुम्। 'पारिजातस्य एषा कृतिः' इत्यनेन कार्यम्, चेष्टा, व्यापार इत्यनेकेऽर्थाः प्रतीयन्ते। पारिजातस्य शक्तिमत्ता सुविज्ञातेति सामर्थ्यं कृतेरर्थः। स्वभावोऽपि तदर्थो विज्ञेयः।

व्याख्याताः सर्वेऽप्यर्थाः प्रायो विशेषीकृता इत्यर्थसंकोचो नामेह वेदितव्यः। विशेषाणामर्थानां साधारणीकरणे त्वर्थविस्तारो जायते। अर्थबाहुल्यमूलेऽस्य धातोः क्रियासामान्यवाचकत्वं[१] निमित्तमिति नास्तीयत्ताऽर्थानामेतदीयानाम्।

भारोपीयभाषायामस्य मूलरूपं 'कुएर्' इति। एष धातुस्तत्र करणे निर्माणे चार्थे प्रयुक्तः। लिथुआनियन्-भाषायां 'कुर्ति' इति 'केरेति' इति च प्रयोगद्वयं करणेऽर्थे लभ्यते। अवेस्ताभाषायां 'कॅरॅनओइति' (< कृणोति–वैदि०) इति प्रयोगोऽपि तथा। यथा—"स्कन्नम् अस्य मनः कृनूइदि" (अवेस्ता, यस्न) कृनूइदि (< कृणुधि—वैदि०)। अत्र मनसो दौर्मनस्यं व्याख्यातम्।

१. तुल० 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यनेन विहितोऽनुप्रयोगः। यथा—अमयाञ्चकार (रघु० ६, १३); आनयाञ्चक्रे (वा० रा० २, ३, २४) इत्यादौ।

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

त्रैमासिकी पत्रिका

पञ्चदशवार्षिकी लेखकानुक्रमणिका

* संख्यायुगलं वर्षाङ्क पृष्ठानां संसूचकम् सर्वत्र ।

(य)

(र)

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पत्रिका

पञ्चदशवार्षिकी लेखानुक्रमणिका

२७

सम्पादकीयम्

ग्रन्थः

चयनिका

विविधम्

जीवनवृत्तम्

ग्रन्थसमालोचनम्

७१-७२ वर्षयोः प्रकाशिता ग्रन्थाः

१.	रामायणमहाभारतराजनीतिबिन्दुः—	प्रणेता श्रीवदरीनाथकाशीनाथशास्त्री	१.५०
२.	वेदान्तदर्शनबिन्दुः—	प्रणेता श्री एस० सुब्रह्मण्यशास्त्री	२.७५
३.	व्याकरणदर्शनबिन्दुः—	,, प०श्रीरघुनाथशर्मा	३.७५
४.	प्राच्यभारतीयम् ऋतुविज्ञानम्—	,, डॉ० धुनीरामत्रिपाठी	१८.००
५.	विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिः —	संपादकौ श्रीथुबतनछोगडुपशास्त्री प० रामशङ्करत्रिपाठी च	३९.२५
६.	महार्थमञ्जरी—	संपादकः—म० म० गोपीनाथकविराजः	१७.५०
७.	विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्— (चित्रसूत्रम्)	संपादकः—डॉ०अशोकशास्त्री	७.२५
८.	विशुद्धिमग्गो (३ यो भागः)	संपादकः—भदन्तरेवतधम्मः	२७.००

९.	कल्किपुराणम्	संपादकः-डॉ०अशोकचटर्जी शास्त्री	१८.००
१०.	पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा—प्रणेता प० रामप्रसादत्रिपाठी		२६.२५
११.	तन्त्रसंग्रहः	संपादकः-म० म० प० गोपीनाथकविराजः	
	(प्रथमो भागः)	,,	१६.००
	(द्वितीयो भागः)	,,	१७.००
१२.	तन्त्ररत्नम् (चतुर्थो भागः)	संपादकः-प० टी० वे० रामचन्द्रदीक्षितः	

मुद्रिता ग्रन्थाः

१.	उकरा—	संपादकः-	प०विभूतिभूषणभट्टाचार्यः
२.	सामगानम्—	,,	प०विभूतिभूषणभट्टाचार्यः
३.	गोरक्षसिद्धान्तसंग्रहः—	,,	प०जनार्दनपाण्डेयः
४.	नानकचन्द्रोदयमहाकाव्यम्—	,,	प०व्रजनाथझाः
५.	शुल्वसूत्रम्—	,,	प०विभूतिभूषणभट्टाचार्यः
६.	लघुकाशिका—	प्रणेता-	प०सुदर्शनाचार्यत्रिपाठी
७.	न्यायकुसुमाञ्जलिः—	संपादकः-	प०दुर्गाधरझाः
८.	पालित्रिपिटकसद्दानुक्रमणिका—	,,	श्रीभदन्तरेवतधम्मः
	(१ भागः)	,,	,,
	(द्वितीयो भागः)	,,	,,
९.	भारतीयविचारदर्शनम्—	प्रणेता-	डॉ० हरिहरनाथत्रिपाठी

मुद्र्यमाणग्रन्थाः

१.	काव्यप्रकाशः—	संपादकः-डॉ० गौरीनाथशास्त्री
२.	परिभाषेन्दुशेखरः (हैमवतीटीका सहितः)	संपादकः-प० कालिकाप्रसादशुक्लः
३.	सिद्धान्तसार्वभौमः—	,, प० मीठालालओझाः
४.	तत्त्वचिन्तामणिः—	,, प० श्रीबदरीनाथशुक्लः
५.	प्रक्रियाकौमुदी—	,, प० मुरलीधरमिश्रः
६.	व्याकरणदर्शनपीठिका—	प्रणेता-प० रामाज्ञापाण्डेयः
७.	वाक्यपदीयम् (तृतीयकाण्डम्)	व्याख्याकारः-प० रघुनाथशर्मा
८.	गोरक्षसंहिता	संपादकः-प० जनार्दनपाण्डेयः
९.	न्यायकौस्तुभः (तृतीयो भागः)	प्रणेता-महादेवपुणतामकरः
१०.	जातकट्ठकथा	प्रणेता-श्रीबुद्धघोषाचार्यः
११.	तन्त्रसंग्रहः (तृतीयो भागः)	प० व्रजवल्लभद्विवेदः

———

रजिस्टर्ड न्यूजपेपर्स एक्ट के नियम के अन्तर्गत

विज्ञप्ति

१. प्रकाशन का नाम	सारस्वती सुषमा
२. प्रकाशन की तिथि	त्रैमासिक
३. मुद्रक का नाम	श्री घनश्याम उपाध्याय
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय-मुद्रणालय, वाराणसी।
४. प्रकाशक का नाम	सञ्चालक, अनुसन्धानसंस्थानं
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।
५. सम्पादक का नाम	सञ्चालक अनुसन्धानसंस्थान
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय
६. स्वामित्व	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।

मैं डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीश शास्त्री' घोषित करता हूँ कि उपरिलिखित विज्ञप्ति मेरी जानकारी के अनुसार बिलकुल ठीक है।

संञ्चालक
अनुसंधानसंस्थान
हस्ताक्षर

सारस्वती सुषमा

वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालय-पत्रिका

१. एषा देशे विदेशे च लब्धप्रसरा त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिका।

२. अस्याः प्रकाशनं प्रतिवर्षं ज्येष्ठ-भाद्रपद-मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमासु भवति।

३. अस्याः प्रधानमुद्देश्यं संस्कृतज्ञेषु स्वोपज्ञानुसन्धानप्रवृत्तेः समालोचनाप्रवृत्तेश्चोद्बोधनं प्रोत्साहनं चास्ति।

४. अस्यां वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थानामन्येषां च विदुषां स्वोपज्ञविचारपूर्णा अनुसन्धानप्रधाना निबन्धाः प्रकाश्यन्ते।

५. लेखकेन प्रकाशितस्य निबन्धस्य पञ्चविंशतिः प्रतिमुद्रणान्युपलब्धानि स्युः।

६. अस्यां पत्रिकायां विशिष्टानां हिन्दीसंस्कृताङ्ग्लग्रन्थानां समालोचनाः प्रकाश्यन्ते। तदर्थं ग्रन्थकृद्भिर्ग्रन्थस्य द्वे प्रतिकृती प्रेषयितव्ये।

७. 'प्रस्तोता, वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी' इति संकेतेन ('बैंकड्राफ्ट' अथवा 'पोस्टल आर्डर' इत्येतेनैव) मूल्यं प्रेषणीयम्।

८. पत्रिकासम्बन्धी सर्वविधः पत्रव्यवहारः "सम्पादक, सारस्वती सुषमा, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी–२" इति सङ्केतेन विधेयः।

प्रकाशक—सञ्चालक, अनुसन्धानसंस्थान, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी।

मुद्रक—श्री घनश्याम उपाध्याय, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालय-मुद्रणालय, वाराणसी।

मु० सं०–१०६/७२